УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (35-36) Рік IX

НЬЮ ЙОРК 1972 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (35-36)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1972 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

Редакційна Колеґія:
Марко Антонович, Олександер Баран, Богдан Винар, Олександер Домбровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Теодор Мацьків, Наталія Полонська-Василенко.

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Editorial Committee:
Marko Antonovych, Alexander Baran, Alexander Dombrovsky, Ihor Kamenetsky, Roman Klimkevich, Theodor Mackiw, Natalia Polonska-Wasylenko, Bohdan Wynar, Mykhajlo Zhdan.

Адреса Редакції і Адміністрації:

„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240

Ціна цього числа $ 5.00

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

The content of this publication cannot be reprinted without permission of the Editor.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 10.00

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14

ЗМІСТ

Десятиліття «Українського Історика», 1963—1973. 5

Олександер Оглоблин, Два портрети діячів Мазепинської Доби 7

Богдан Винар, Розвиток економічної думки в Київській Русі XI—XII ст. 24

Ярослав Пастернак, Ранні словяни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях 38

Лев Шанковський, Нарис української военної історіографі . 55

Теодор Мацьків, Україна в звітах англійського посла з Москви 1705—1710 72

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Юрій Шевельов, Моравізми в *Ізборнику* 1076 року? . . . 85

СФРАГІСТИКА І ГЕРАЛЬДИКА

Роман О. Климкевич, Руський лев в емблемах міста Ченстохови і князя Володимира Опольського 92

ДИСКУСІЯ

Taras Hunczak: The Politics of Religion: The Union of Brest 1596 . 97

З АРХІВУ

Ігор Каменецький, Україна в тоталітарних плянах нацизму і 107

O. *Gerus:* P. A. Stolypin and the Ukrainian Language Question . . 121

ОГЛЯДИ — РЕЦЕНЗІЇ

Oleh Pidhainy and Olexandra Pidhainy, *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution.* A Bibliography. 1971. (Любомир Винар) 127

Bertold Spuler, *History of the Mongols,* 1972. (Михайло Ждан) . 128

Olexander Ohloblyn, *A History of Ukrainian Industry.* 3 vols. 1971 (Богдан Винар) 131

T. Sulimirski, *The Sarmatians.* 1970. (Олександер Домбровський) 134
Wilfried Daim, *Der Vatikan und der Osten.* 1967. (Ф. Кордуба) . . 136
Середні віки на Україні. Випуск І. 1971. (Михайло Ждан) . 138

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

В. А Дядиченко, *Нариси з історії СРСР,* (1971); П. П. Толочко, *Історична топографія стародавнього Києва,* (1972); Олекса Воропай, *В дорозі на Захід,* (1970); Maceji z Miehcowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej,* (1972); Б. А. Рыбков, *Русские летописцы и автор,* (1972); Кондукторова Т(аамара С)ергеевна(, *Антропология древнего населения Украины,* (1972); П(етро) Толочко, *Нащадки Мономаха,* (1972),; *Від Вишенського до Сковороди,* (1972); В. В. Ауліх, *Зимнівське городище,* (1972); Павло) Жотловський, *Художний метал,* (1972).

ХРОНІКА

Українське Історичне Товариство 147

CONTENTS

Decennial of «Ukrainian Historian», 1963—1973 5
Alexander Ohloblyn: Two Portraits of Leaders in the Mazepa Era . 7
Bohdan Wynar: Development of Economic Thougt in Kievan Rus' 24
Jaroslau Pasternak: Early Slavs in Historical, Archaelogical and Linguistic Studies 38
Lev Shankovsky: Outline of the Ukrainian Military Historiography 55
Theodor Mackiv: Ukraine in the Report of an English Envoy to Moscow, 1705—1710 72
Yurii Shevelov: Moravianism in the *Izbornik* of 1076? 85
Roman Klimkevich: Ruthenian Lion on Emblems of the City Chenstokhova and Prince Volodymyr Opolskyi 92
Taras Hunczak: The Politics of Religion: The Union of Brest 1596 . 97
Ihor Kamenetsky: Ukraine in the Totalitarian Nazi Plans 107
O. *Gerus:* P. A. Stolypin and the Ukrainian Language Question . . 121
Reviews 127
Book Received 128
Chronicle 147
Ukrainian Historical Association 147

ДЕСЯТИЛІТТЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА» 1963—1973

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА І УСТАНОВ

У 1973 році відзначуємо 10-ліття появи «Українського Історика» — одинокого українського історичного журналу поза межами України.

У 1963 році група українських істориків започаткувала видання «Українського Історика», який в короткому часі став офіційним виданням Українського Історичного Товариства. Видавці журналу брали до уваги вимоги і стан української історичної науки на Рідних Землях і у вільних країнах. В Україні неможливий свобідний розвиток української історичної науки через політичну партійну лінію, що її мусять додержуватися у своїх працях українські совєтські історики. У вільному світі дуже часто европейські і американські історики тенденційно висвітлюють український історичний процес в дусі російської схеми історії Східньої Европи.

Головним завданням «Українського Історика» було і є пильнувати та боронити інтереси справжньої української історичної науки та її кращі традиції. Ми стараємося виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СРСР і у інших країнах. У першому числі журналу ми висловили побажання, щоб «Український Історик» став «правдивим дзеркалом здобутків нашої історичної науки». З перспективи часу можемо ствердити, що журнал повністю виправдав своє існування і став загальновідомим науковим виданням серед українських і неукраїнських наукових кіл. *«Український Історик» має основне значення в дальшому розвитку української історичної науки.* Журнал є рівночасно лучником усіх ґенерацій українських науковців, а також форумом праці для неукраїнських істориків. У журналі беруть участь визначні наукові сили, а поруч з ними й молоді історики. Статті з «Українського Історика» реєструються в «Гісторікал Абстрактс» — найповажнішому міжнародному бібліографічному історичному виданню й інших бібліографічних довідниках. Досі появилося 36 чисел журналу, які хронологічно і тематично охоплюють усі періоди української історії, а також допоміжні історичні дисципліни та архівні матеріяли. Ми зробили все, що в наших силах, щоб «Українського Історика» зробити репрезентативним журналом української історичної науки.

Тепер по роках наполегливої праці і конкретних її наслідків звертаємося до українського громадянства із закликом допомогти нам розбудувати матеріяльну базу журналу і тим самим спричинитися до дальшого росту «Українського Історика». Просимо ставати передплатниками «Українського Історика», а громадські установи і заможні громадяни можуть стати меценатами журналу. Ваш одноразовий ювілейний даток на «Українського Історика» безпосередньо спричиниться до дальшого розвитку журналу. У нашому ювілейному році хочемо приєднати *1000 нових передплатників* «Українського Історика». Це можемо зробити лише за Вашою активною допомогою. *Видання «Українського Історика» — це справа цілої української громади в діяспорі.* Розвиток української історичної науки має величезне значення для нашої національної справи. Тому віримо, що громадянство і украіські установи з нагоди цього нашого 10-ліття належно відгукнуться на наше звернення і допоможуть нам у розбудові «Українського Історика».

За Президію Українського Історичного Товариства:

Олександер Оглоблин
Голова У. І. Т.

Наталія Полонська-Василенко
Заступник Голови У. І. Т.

Любомир Винар
Основник «Українського Історика» і Науковий Секретар У. І. Т.

Олександер Оглоблин

ДВА ПОРТРЕТИ ДІЯЧІВ МАЗЕПИНСЬКОЇ ДОБИ

В історії українського мистецтва Мазепинської доби мабуть найменш дослідженою ділянкою залишається образотворче мистецтво, зокрема малярство. Не будемо заглиблюватися в причини — їх чимало — такого стану, тим більш дивного, що це стосується одної з найяскравіших епох в історії української культури. Але безперечно одна з найголовніших причин — це брак належного дослідження поодиноких пам'яток тогочасного малярства — хоч їх заціліло не так багато, — і то комплексного дослідження, яке вимагає співпраці як мистецтвознавців, так і істориків, що, на жаль, мало цікавилися цими проблемами. Тимчасом така дослідна кооперація не тільки корисна для науки, але й конче потрібна, зокрема для істориків мистецтва. Та й перед фізичним і духовим зором історика можуть відкритися не лише живі постаті знайомих йому з документальних джерел історичних діячів, але й цікаві індивідуальні властивості їх характеру, про які жадні документи не можуть дати певного уявлення.

Дві визначні пам'ятки українського малярства, одна — монументального, а друга — станкового, заслуговують особливої нашої уваги. Обидві досить відомі в мистецтвознавчій літературі, обидві вже не раз репродуковані (хоч і не завжди добре),[1] обидві ніби-то остаточно визначені в науці — і щодо часу, коли вони були створені, і щодо свого сюжету. Історики мистецтва датували, а іноді й тепер датують одну з них — портрет духовної особи на стіні південного нефа Троїць-

---

[1] Репродукції Кирилівського портрету: «Історія українського мистецтва», том II, Київ, 1967, стор. 206, № 143 (пояненння в тексті, стор. 204); *Г. Логвин,* Киев, Москва, 1967, стор. 82, № 49 (пояснення в тексті, стор. 87). Головний дефект цих дво-тонових (чорно-білих) репродукцій — брак герба й напису, що добре збереглися на оригіналі (до речи, в «Історії українського мистецтва» видко горішній край герба). Повна (з гербом і написом) і досить добра репродукція портрету — в книзі-альбомі О. І. Повстенка «Золотоверхий Київ», зошит 4, стор. 127 (див. ще статтю того-ж автора «Кирилівська церква в Києві» — «Нові Дні», Торонто, 1954, вересень). «Енциклопедія Українознавства» — ЕУ, т. II. Гаслова частина, т. IV, вип. 19, стор. 1459 (лише голова).

Портрет Гамалії репродукований багато разів. Найкраща репродукція (кольорова) у книзі П. О. Білецького «Український портретний живопис XVII—XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку», К., 1969, стор. 228.

кого собору Києво-Кирилівського манастиря — першою половиною 17 століття; другу — портрет козацького старшини в Київському Державному Музеї українського мистецтва — серединою 18 століття. В мистецтвознавчій літературі все ще існує думка, що перший портрет виображує ігумена Кирилівського манастиря Василя Красовського, а другий — «значкового товариша» Гамалію — не то Василя, не то Григорія (історики мистецтва називають його по-різному).[2]

Тим часом обидві дефініції хибні — і щодо часу, і щодо йменння портретованої особи. Справді, фреска Кирилівської церкви не є портретом Василя Красовського й не може бути датована раніш 1697 (й пізніш 1708) року, а київський музейний портрет Гамалії належить не середині 18 століття, а кінцеві 17 віку й виображує не якогось невідомого «значкового товариша Гамалію», а іншого Гамалію, відомого українського діяча другої половини 17 століття.

Але перейдемо до самих портретів.

I.

«Стилістично близьким до розписів будинку Красовських у Львові є портрет ігумена Кирилівського монастиря в Києві, Василя Красовського, прозваного Чорнобривцем, який помер у 1614 році, а портрет його було, очевидно, невдовзі[3] написано на стіні, над місцем поховання... Скупими засобами майстер впевнено і виразно моделює обличчя з сивою, не дуже великою бородою. Світле обличчя дуже гарно виділяється на тлі темного чернечого одягу. Міцно стиснуті уста та гострий погляд допитливих, жвавих очей говорять про неабиякий розум і надзвичайну енергію. Характерно, що майстер прагне розкрити образ людини, не вдаючись до докладного виписування матеріяльних атрибутів, обстановки, одягу тощо. Всю увагу зосереджує він на обличчі, прагнучи досягти максимальної правдоподібності і разом з тим підкреслити не тільки вроду, але й моральну гідність» — так пише автор відповідного розділу «Історії українського мистецтва»,

---

[2] «В. Г. Гамалії» («Українська Радянська Енциклопедія» — УРЕ, т. I, К., 1959, стор. 455; «Історія Києва», т. I, К., 1960, стор. 264).

«В. Гамалії» («Нариси з історії українського мистецтва», К. 1966, стор. 98; але підпис під репродукцією: «Г. Гамалії»).

«Василя Гамалії» (П. Білецький, op. cit., 228, 240).

«Григорій Гамалія» («Історія українського мистецтва», т. III, К., 1969, стор. 272, ч. 200).

«Г. Гамалії» (ЕУ, II, т. IV, вип. 20, стор. 1550).

«Гамалії» (ЕУ I, 826, 827).

Ці розбіжності в імені Гамалії свідчать про те, що автори не знають, про якого саме Гамалію мовиться мова.

[3] «Близько 1614 р.» («Історія українського мистецтва», II, 206). Інші дослідники подають загально: «друга чверть 17 в.» (ЕУ II, т. IV, вип. 20, стор. 1548) або: «в 17 ст.» (УРЕ, т. VI, К., 1961, стор. 374).

Г. Н. Логвин, до речи, гарний знавець свого предмету й невтомний дослідник історії українського мистецтва та його пам'яток.[4]

Думка про те, що кирилівський портрет виображує Василя Красовського, ігумена Київо-Кирилівського манастиря (1605—1614), який на доручення кн. К. Острозького, воєводи Київського, відновив цей манастир,[5] — не нова. Цей здогад уперше висловив А. Прахов, який р. 1883, у своїй статті (властиво, рефераті) «Фрески Кіево-Кирилловской церкви XII в.», писав: «Самым важным ее (живопису XVI—XVII ст. — О. О.) куском является портрет игумена Василия Красовского на столпе в теперешнем теплом алтаре. Под ним виднеется фреска XII в., но чья же рука подымется на драгоценный образец живописи этих, хотя и позднейших веков, и кто посягнет на достопочтенные черты человека, которому дорогой для нас памятник обязан своим спасением».[6] Ця думка, нічим не обґрунтована, проте, ввійшла до канону мистецтвознавчої літератури. Д. Щербаківський,[7] Ф. Ернст[8] та інші дослідники лише повторювали думку Прахова, згадуючи за «чудовий» портрет В. Красовського й вважаючи його за витвір українського мистецтва початку або першої половини XVII століття.

Але, поруч з цією, будь-що-будь, гіпотезою, в науковій літературі давно вже було висловлено, щоправда, принагідно, іншу думку, а саме, що кирилівський портрет виображує Інокентія Манастирського, ігумена Кирилівського манастиря в останній чверті XVII ст. Про це каже Є. Кузьмин у статті «Нѣсколько словъ о южнорусскомъ искусствѣ и о задачахъ его изслѣдованія» (1900 р.).[9] Цю думку поділяв р. 1914 й К. Широцький.[10] Але той же Широцький, у своїй пізнішій (1917 р.) публікації — Провіднику по Києву, — пише: «В северном древнем приделе Св. Бориса и Глеба... а ныне Михайловском... на столпе портрет игумена Красовского Чернобривца — драгоценный памятник столь мало сохранившейся в Киеве живописи XVI (sic.! — *О. О.*) в. Он хранит облик человека, которому храм Кирилловского монастыря

---

4 «Історія українського мистецтва», II, 204. В іншій своїй праці Г. Н. Логвин пише про Кирилівський портрет: «Хорошо сохранившейся росписью XVII в. является портрет игумена монастыря (Кирилівського — *О. О.*) Красовского, прозванного Чернобровцем... Вполне реалистично написано смуглое чернобровое лицо Красовского в черном клобуке. Особенно выразительны черные глаза, выдающие незаурядный ум и энергию портретируемого» ((«Киев», стор. 87).

5 Про Василя Красовського, як ігумена Кирилівського манастиря, — див. *Н. Закревскій*, Описаніе г. Кіева, т. I, М., 1868, стор. 349—351; *П. Строевъ*. Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви, СПБ., 1877, стор. 26. Про смерть і похорон його — «Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 84.

6 «Кіевская Старина», 1883, 5, стор. 108—109.

7 «Український портрет XVII—XIX ст.», К., 1925, стор. 9.

8 «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», К., 1926, стор. 130—131. Див. «Київ. Провідник», К., 1930, стор. 646.

9 «Кіевская Старина», 1900, 11, стор. 331.

10 «Искусство въ Южной Россіи», 1914, III—IV, 137.

обязан своим спасением».[11] Немає жодного сумніву, що Широцький тут повторює — майже текстуально — звістку Прахова. Новітні українські мистецтвознавці, як в УССР (П. Жовтовцев,[12] Г. Логвин та інші),[13] так і за межами СССР (С. Гординський)[14] одностайно[15] трималися тої ж думки, яка, таким чином, була загально-визнаною в історії українського мистецтва і взагалі в історії української культури.[16] Щойно в останні роки помітний певний здвиг на користь І. Манастирського.[16a]

Кого-ж, справді, виображує кирилівський портрет, а тим самим, до якого часу він належить? На нашу думку, відповідь може бути лише одна. Ми не тільки не маємо жадних доводів на те, що це портрет Василя Красовського, а навпаки він — сам портрет заперечує це. Аджеж на портреті внизу є герб «Сас» і напис, себ-то, як звичайно, монограма:

І. М. И. С. — Т. К. К.

Ми нічого не знаємо про герб (і взагалі про походження) Василя Красовського.[17] Але герб старого шляхетського роду з Перемиської

---

11 *К. Шероцкій,* Кіевъ. Путеводитель, К., 1918 (передмова датована 18. VII. 1917).

12 «Історія українського мистецтва», II, 204, 206.

13 *Г. Логвин,* Киев, 87.

14 ЕУ II, т. IV, стор 1548. Але в пізнішій своїй статті (ЕУ II, т. V, стор. 2268) Гординський визнає, що це портрет І. Манастирського.

15 Виняток становить лише О. І. Повстенко, який прийняв нашу думку щодо І. Манастирського («Золотоверхий Київ», ч. 4, стор. 127; «Нові Дні», 1954. вересень).

16 *М. І. Марченко.* Історія української культури, К., 1961, стор. 260.

16а Думку про те, що кирилівський портрет виображує І. Манастирського, підтримали р. 1968 автори брошури «Кирилівська церква в Києві (архітектурно-художня пам'ятка XII—XIX ст.)» — К., 1968 — І. І. Мовчан і І. Ф. Тоцька, які правильно прочитали напис на портреті (стор. 35—36), але чомусь не визначили самого герба.

Натомість П. О. Білецький вагається у своїй атрибуції кирилівського портрету. Він пише: «Можливо, що це Василь Красовський ... Не виключено і те, що бачимо тут ... Інокентія Манастирського» (*П. Білецький,* Український портретний живопис XVII—XVIII ст., К., 1969, стор. 107). Але в підпису під репродукцією портрету він подає ім'я Манастирського, хоч зі знаком запиту (ibid., стор. 104). Білецький, однак, іґнорує і герб, і монограму навколо нього.

17 В XVI—XVII ст. було чимало родів Красовських, різного походження. Відомий міщанський рід Красовських, діячів Львівського Братства, який у половині XVII ст. дістав нобілітацію (*М. Грушевський,* Історія України Руси, т. V, Ню Йорк, 1955, стор. 556; *Я. Ісаевич,* Братства та їх роля в розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966, стор. 50, 51, 54, 73, 76, 77, 92, 98, 100—102, 109). Був шляхетський рід Красовських (герба Ястжембець) на Чернігівщині, що згодом перейшов до козацької старшини (Іван Красовський, сотник Сосницький р. 1651. — *М. Грушевський,* Історія України-Руси, т. IX, Ню Йорк, 1957, стор. 387; Йосиф Красовський, «благородний»

землі — Манастирських, до якого належав ігумен Інокентій Манастирський, був саме «Сас».[18] Що-ж до напису, то він, ясна річ, нічого спільного з В. Красовським не має. Повний титул останнього був такий: Василій Красовський, архимандрит Честно-Крестський Острозький, ігумен Кирилівський, як він названий у «привілеї доживотному» короля Жиґимонта III на манастир Кирилівський р. 1613.[19]

Ініціяли на портреті можна розшифрувати тільки так: І(нокентій) М(анастирський) И(гумен) С(вято) Т(роїцький) К(ирилівський) К(иївський).[20]

Отже, поза всяким сумнівом, це портрет Інокентія Манастирського, українського церковно-політичного діяча, вченого й проповідника другої половини XVII століття.[21]

1659 р., й син його Михайло Красовський, сотник Білоуський 1700 р. і Чернігівський полковий осаул, 1700—1716 р. р. — *В. Модзалевскій,* Малороссійскій Родословникъ, т. II, К., 1910, стр. 566 sq.). Див. *В. Лукомскій* и *В. Модзалевскій,* Малороссійскій Гербовникъ, СПБ., 1914, стр. 84. Чернігівські Красовські, мабуть, походили з Мозирщини (див. *В. Модзалевскій,* Родословникъ, II, 566). Р. 1648 згадується Войтех Красовський, шляхтич Новгородсіверський («Воссоединение Украины с Россией», т. II, М., 1954, стр. 31—32). В козацькому реєстрі 1649 р., в різних полках, згадується кілька Красовських, що їх шляхетство припускає В. Липинський («Z dziejów Ukrainy», К. (Краків), 1912, str. 481). Були Красовські й у польському війську (полковник Красовський р. 1666. — *С. Соловьев,* История России с древнейших времен, кн. VI, М., 1961, стр. 178). Мабуть, були Красовські й на Волині, з яких походив ігумен Василь Красовський. Але нам невідомо, щоб хтось з усіх цих Красовських мав герб «Сас».

18 *М .Грушевський,* Історія України-Руси, т. VI, Ню Йорк, 1955, стор. 611.

19 «Реестр списаня справ отца игумена Кирилского належачих и даных на Трибунал в справе с паном Юремь Немиричем о кґрунт Иволзчину и братею его рожоною» (документ, підписаний Софронієм Жеребило-Лобунським, ігуменом Кирилівським, 1626—1647 р.р., був у нашій збірці рукописів у Києві).

Про Дубенський Честно-Крестний (Воздвиженський) манастир — див. *П. Шумовський,* Остріг, Марґет-Вінніпеґ, 1964, стор. 91.

20 На документі 1694 р., що був у нашій збірці рукописів, І. Манастирський підписався так: «Інокентій Манастирскій, Ігумен М(анастиря) К(ирилського) К(иївського)».

Так само титулує його й Дмитро Туптало: «Иннокентій Манастирскій, игумен Кирилскій Кіевскій» (*И. Шляпкин,* О полемикѣ между московскими и малорусскими учеными. — «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, кн. X, стр. 238, прим. 3).

21 Кирилівський портрет цікавив нас віддавна. На початку 1930-х років, на наше прохання, Київська Обласна Інспектура охорони пам'яток культури, у віданні якої був тоді Кирилівський Державний Заповідник, зробила гарне фото *цілого* портрету (отже, з гербом і написом). Досліджуючи це питання, ми прийшли до висновку, що цей портрет виображує не Василя Красовського, а Інокентія Манастирського, а тим самим він набагато молодший і належить іншій добі в історії українського малярства. Цьому питанню ми присвятили р. 1936 невеличку статтю, що мала бути надрукована (разом з фото портрету) в Науковому Збірнику Одеського

I
H
K
M
K

Це була небуденна постать навіть на дуже яскравому фоні тогочасного українського церковно-культурного життя. На жаль, біографія І. Манастирського ще мало розроблена[22] й почасти (зокрема в молодших його роках) суперечлива. Не знаємо ні дати, ні місця його народження. Він походив зі старого (але здрібнілого) українського шляхетського роду (герба Сас) Перемиської землі, документально відомого з XVI століття,[23] й був син православних батьків. Вчився,

---

Історично-Археологічного Музею в 1941 році. Напередодні війни ми мали вже коректу цієї статті, але події розвивалися хутко, й ледве чи цей збірник побачив тоді світ. Так чи так, доля статті була нам невідома, коли р. 1946, вже на еміґрації, ми надрукували її, під назвою «Пам'ятка українського церковного малярства часів гетьмана Івана Мазепи», в «Бюлетені Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ», в Мюнхені (№ 2, стор. 22—24; циклостиль) — на жаль, без портрету, який залишився в нашому архіві в Києві. Вже після видрукування статті виявилося припадково, що фотокопію Кирилівського портрету має проф. О. І. Повстенко, який ласкаво передав її до нашого розпорядження. Ще раніше він опублікував це фото у своєму альбомі «Золотоверхий Київ», зошит 4. При цій нагоді висловлюємо щиру подяку проф. О. І. Повстенкові за передання нам фота Кирилівського портрету.

[22] Про Інокентія Манастирського, зокрема, як ігумена Кирилівського манастиря, див.: *П. Строевъ*, Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви, СПБ., 1877, стр. 26; «Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи», т. V, СПБ, 1853, стр. 210—211, 257; *С. Величко*, Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII вѣкѣ, т. II, К., 1851, стр. 487; т. III, К., 1855, стр. 288, 292, 317, 350—351; (*Е. Крыжановскій*), Кіево-Кирилловскій (упраздненный) монастырь. — «Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости», 1863, ч. 22, стр. 676—678; *Н. Закревскій*, Описаніе г. Кіева, т. I, Москва, 1868, стр. 352—353; *Антоновъ*, Кіево-Кирилловская Троицкая церковь. — «Труды III Археологическаго Съѣзда», II, «приложенія», стр. 6; «Кіевская Старина», 1883, 5, стр. 100; *И. Шляпкинъ*, О полемикѣ между московскими и малорусскими учеными. — «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, кн. X, стр. 234—246; *К. Харламповичъ*, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I, Казань, 1914, стр. 227, 355, 357, 360, 400, 447—448; *Митрополит Іларіон (Огієнко)*, Св. Димитрій Туптало. Його життя й праця. Вінніпеґ, 1960, стор. 41, 58—60; *О. Оглоблин*, Гетьман Іван Мазепа та його доба. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 170, Ню Йорк—Париж—Торонто, 1960, стор. 107—108, 131, 155.

[23] *М. Грушевський*, Історія України-Руси, т. VI, Ню Йорк, 1955, стор. 240, 244, 611. Московські противники І. Манастирського закидали йому жидівське походження: «въ Кіевѣ Кирилловскаго монастыря игуменъ Иннокентій, прозваніемъ Монастырскій, родомъ евреинъ и вѣрою явленно жидъ или аще и христіанинъ обаче притворныя и то негли латинскія части...» («Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, X, 243; «родомъ жидовинъ» — ibid., 244). Важко сказати, чи були в І. Манастирського (може, по лінії матері?) жидівські предки, К. Харлампович припускає цю можливість («родомъ, кажется, еврей» — op. cit., 400), так само як і Митрополит Іларіон Огієнко (op. cit., 53). В кожнім разі, це не мало жадного значення в Мазепинській Україні, де двох видатних полковників (полтавський — П. Герцик і гадяцький — М. Борохович) були жидівського роду, а двох впливових членів уряду (генеральний осаул І. Скоропадський і генераль-

мабуть, у Львові, потім був там навчителем,[24] а згодом прийняв чернецтво й був ігуменом Люблинським (1678—1681 р. р.).[25] Р. 1680 він був обраний на архимандрита багатого Овруцького манастиря, але король Ян Собєський не затвердив цього обрання й надав р. 1681 Овруцьку архимандрію Сильвестрові Тваровському, якого підтримував Йосиф Шумлянський. Спроби Манастирського вдержати за собою архимандрію були марні, і він змушений був податися до Києва,[26] де р. 1681 його було обрано на ігумена Кирилівського манастиря, на місце померлого Мелетія Дзика.[27]

Довголітнє (1681—1697) ігуменство Манастирського в Києві позначилося відродженням Кирилівського манастиря після руйнації, що її заподіяла українсько-польська війна 1651 року (напад кн. Я. Радзивіла на Київ)[28] і наступні події Руїни. Насамперед новий ігумен подбав про матеріяльний стан і господарський добробут свого манастиря. Він значно збільшив його земельні володіння в Києві та околиці, між іншим, шляхом приєднання в 1687 році Ржищівського манастиря з його маєтками.[29] Свої подорожі до Москви в справах манастиря й Київської митрополії Манастирський використовував для збагачення Кирилівського манастиря царським «жалуванням». Вишукуючи засобів для розбудови манастиря, Інокентій виявив великий сприт і винахідливість, незвичайні навіть для тої епохи. Недарма київські міщани скаржилися, що Кирилівський ігумен «на ровнинах и на болотах» в чотирьох місцях на 300 саженях побудував «мостки» і побирає з усіх проїжджаючих, не виключаючи й Київських міщан, чималу «мостов-

---

ний писар П. Орлик), обидва майбутні гетьмани, були одружені з особами жидівського походження (перший — з Анастасією Маркович, вдовою по генеральному бунчужному К. Голубові, а другий — з донькою П. Герцика — Анною). І це зовсім не було винятковим явищем. Будь-що-будь, належність І. Манастирського до перемиського шляхетського роду Манастирських (герба Сас) не викликає жадного сумніву.

24 І. Шляпкін гадає, що І. Манастирський був професором єзуїтської колеґії у Львові (*И. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій и его время. 1651 — 1709. СПБ., 1891, стр. 161, прим.). К. Харлампович заперечує це, бо певних даних про це нема, а до того ще митрополит Гедеон заявляв пізніше, що Інокентій Манастирський за молодих літ був «при боку нашом» до послуг Церкви. (*К. Харламповичъ*, op. cit., стр. 400, прим. 1). Чи не був Манастирський навчителем Львівської Братської школи? Стосунки зі Львовом (зокрема з єпископом Йосифом Шумлянським) І. Манастирський підтримував і пізніше. Див. *С. Соловьев*, История России с древнейших времен, кн. VII, М., 1962, стр. 598.

25 *О. Оглоблин*, op. cit., стор. 155.

26 *Митрополит Іларіон* (Огієнко), Українська Церква за час Руїни, Вінніпеґ, 1956, стор. 87—88.

27 Митрополит *Іларіон* (Огієнко), Св. Димитрій Туптало, 41.

28 Про цю руйнацію — див. *М. Каргер*, Древний Киев, т. II, М.—Л., 1961. стр. 444. Сучасний документ каже, що «у Святого Кирилла монастирю до конца разорили и запустошили» (ibid.).

29 *Митрополит Іларіон*, Св. Димитрій Туптало, 59.

щину», внаслідок чого «околные люди ни с какими торгами в Кіев не издят».[30]

Забезпечивши манастир матеріяльно, Інокентій спромігся добре розбудувати його. Користуючися великою прихильністю гетьмана Івана Мазепи, який зробив щедру пожертву (понад 10 тисяч золотих) на відбудову старовинної (XII ст.) соборної Троїцької церкви манастиря,[31] Інокентій перебудував її, надавши їй того барокового вигляду, який вона зберігає й досі.[32] Новітні досліди стверджують, що саме в кінці XVII (або на початку XVIII) століття (часи ігуменства Манастирського) були зроблені великі перебудови Кирилівського храму, значно більші, ніж свого часу за Красовського.[33]

Ігумен Інокентій Манастирський був не лише великим будівничим і добрим господарем Кирилівського манастиря. Він був одним з визначніших церковних діячів тогочасної України. Права рука Київських митрополитів Гедеона кн. Святополк-Четвертинського й Варлаама Ясинського, він бере активну участь у всіх важливих подіях українського церковно-політичного життя. Року 1685 Інокентій Манастирський їздив до Москви на чолі делеґації українського духовенства, у зв'язку з поставленням митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського.[34] Року 1689 він був членом української урядової делеґації до Москви, що її очолював гетьман Мазепа, і першим делеґатом од духовенства.[35] 1690 р. він був головою церковного собору в Києві, який обрав нового митрополита Варлаама Ясинського. Не раз посилали його з різними дорученнями до Гетьмана митрополити Гедеон і Варлаам Ясинський.[36] Це було тим важливіше, що особисті відносини Манастирського з Мазепою були дуже приязні: сучасники казали, що Кирилівський ігумен їздить до Батурина мало не кожної неділі.[37]

---

30 *О. Оглоблин,* op. cit., 107—108.

31 *М. Возняк,* Бендерська комісія по смерті Мазепи. — «Мазепа. Збірник», т. І. Варшава, 1938, стор. 130 («Віднова церкви манастиря Св. Кирила за Киевом більше, ніж 10 тисяч золотих»).

32 «Храм (Кирилівський — *О. О.*) был вновь реставрирован, повидимому, в самом конце XVII или в начале XVIII в. . .» (*М. Каргер,* op. cit., II, 444).

33 М. К. Каргер пише: «Старые исследователи Кирилловской церкви (зокрема Прахов. — *О. О.*) ошибочно полагали, что в результате реставрации 1608 г. храм в основном получил свой современный облик . . . В действительности, как показало более тщательное обследование памятника, при реставрации начала XVII века были выстроены лишь новые коробовые своды храма . . . и восстановлена разрушенная верхняя часть среднего купола» (*М .Карґер.* op. cit., II, 443—444).

34 *О. Оглоблин,* op. cit., 155.

35 *Н. Костомаровъ,* Собраніе сочиненій. Историческія монографіи и изслѣдованія. Кн. VI, СПБ., 1905, стр. 404; «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1885, X, 242.

36 *Митрополит Іларіон,* Св. Димитрій Туптало, 59—60.

37 *С. Соловьев,* История России с древнейших времен, кн. VII, стр. 598.

Інокентій Манастирський був відомий, як знаменитий проповідник. Він виступає зі своїми казаннями під час різних урочистостей, приміром, при закладинах нового собору Лубенського Мгарського манастиря в 1684 році, в присутності гетьманичів Самойловичів та багатьох знатних духовних і світських осіб.[38] Але найбільшої слави зажив він, як вчений-теолог. Коли в 1680-х рр. виникла велика дискусія між московськими й українськими богословами у справі київської науки про епіклезу (себ-то «пресуществленіє Св. Дарів»), яку Москва вважала за католицьку, а не православну,[39] боронити українську доктрину доручено було Інокентієві Манастирському. У зв'язку з тим, він склав р. 1689, у Києві трактат: «Книга о пресуществленіи словесы Христовимы сдѣйствіем Св. Духа совершающомся . . .»,[40] а перебуваючи того-ж року в Москві, так сміливо й гостро боронив київську науку перед патріярхом і вищим московським духовенством,[41] що був ними виклятий і таємно висланий з Москви.[42] Недарма російський дослідник цього питання — І. Шляпкін каже, що твір Манастирського доводить, що його «автор был горячий патриот малоросс».[43] Але й у Москві не могли не числитися з вченим авторитетом Манастирського. Ще в 1681 році, коли плянувалося заснувати в Москві високу школу (майбутню Слов'яно-Греко-Латинську Академію), одним з достойних кандидатів на вчителя її називали Інокентія Манастирського, тоді ще ігумена Люблинського, як людину високої богословської й філософської вчености й великої ревности до православія, за яке він «страждав даже до смерти».[44] І хоч київська доктрина про епіклезу була засуджена в Москві, а книгу Манастирського, яко «всякого злословия

---

38 *В. Модзалевський,* Будування церков в Лубенському Мгарському манастирі в 1682—1701 р.р. — «Наше Минуле», 1918, III. стор. 49—80.

39 Про проблему епіклези — *о. Мелетій М. Соловій,* ЧСВВ, Божественна літургія. Історія-розвиток-пояснення. Рим, 1964, стор. 124 sq. Там же й література питання. Див. о. *Степан Хабурський,* Епіклеза, Йорктон, 1968 (є джерела й література питання). Див. ще *И. Шляпкинъ,* О полемикѣ между московскими и малорусскими учеными. — ЖМНПр., 1885, X, 234—246.

40 Повний титул цього твору: «Книга о пресуществленіи словесы Христовимы сдѣйствіемъ Св. Духа совершающомся Иннокентіа Монастирскаго игумена Кирилского Кіевского противу Ликудіевыхъ словеса Христовы бездѣлны творящихъ написаная въ лѣто отъ воплощенія Бога Слова (1689) въ постъ великій» (*И. Шляпкинъ,* О полемикѣ . . ., стр. 238—241). Див. *И. У. Будовниц,* Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. М. 1962, стр. 116, 137. З цим головним твором І. Манастирського пов'язане й «Возраженіе на Акос» (твір бр. Лихудів), що його автором був, очевидно, сам Манастирський. (*И. Шляпкинъ,* О полемикѣ . . ., стр. 241—243; *К. Харламповичъ,* стр. 448). Шляпкін вважає обидва твори за «две части одного сочинения» І. Манастирського (op. cit., 243).

41 *И. Шляпкинъ,* О полемикѣ . . ., стр. 244.

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*, стр. 241, прим. 1.

44 *К. Харламповичъ,* op. cit., 399—400.

полну», ухвалено було спалити,[45] але не відважилися на дальші репресії супроти автора, за яким стояло не тільки українське духовенство, але й гетьман Мазепа.

Манастирський залишився Кирилівським ігуменом, але московські власті пильно стежили за ним. Недарма р. 1696 московський аґент доносив, що Манастирський «тайно пересылается с Шумлянским», надто часто буває у гетьмана в Батурині й має своїх людей серед урядовців Київської «Приказной избы», які «беспрестанно» ходять до Кирилівського ігумена.[46] Невідомо, чим закінчилося б для нього московське слідство, якби не врятувала смерть. Інокентій Манастирський упокоївся 17. І. 1697 року,[47] залишивши по собі пам'ять, як про одного з найвидатніших ігуменів Кирилівського манастиря й, разом з тим, знаменитого вченого й церковного діяча, мужнього оборонця традицій, ідей і прав Української Церкви.[48] Й за це все вдячні сучасники — Кирилівський манастир (мабуть, за ініціятивою приятеля й короткочасного наступника Інокентія Манастирського — Дмитра Туптала)[49] і Київська митрополія (звичайно, з дозволу митрополита Варлаама Ясинського) вшанували (очевидно, з відома гетьмана Мазепи, добродія Кирилівського манастиря й приятеля Манастирського) свого заслуженого діяча вміщенням, на вікопомну згадку потомства, його монументального портрету над місцем його вічного спочинку.[50]

II

Другий портрет — досить відомий в історії українського мистецтва — знаходиться в Київському Державному Музеї українського мистецтва. Це так званий «портрет значкового товариша В. (або В. Г., або Г.) Гамалії, що його звичайно датують «серединою XVIII століття» (або просто: «XVIII ст.»).[51]

---

45 *И. Шляпкинъ,* О полемикѣ..., стр. 245.

46 *С. Соловъев,* История России, VII, 597—598.

47 *О. Оглоблин,* op. cit., 155.

48 Митрополит Іларіон (Огієнко) зовсім слушно називає Інокентія Манастирського «видатним ученим і відомим українським патріотом» («Св. Димитрій Туптало», стор. 41).

49 Дмитро Туптало був ігуменом Кирилівським лише до 10 червня 1697 року. (*Митрополит Іларіон,* op. cit., стор. 25, прим., 59—60). Див. *И. Шляпкинъ,* О полемикѣ..., стр. 238, прим. 3.

50 Хоч дата написання Кирилівського портрету невідома, але, ясна річ, це могло бути лише після 1697 року, коли помер І. Манастирський, і не пізніше 1708 р., коли гетьман Мазепа розірвав з Москвою. Найпевніше, портрет був зроблений невдовзі по смерті І. Манастирського, ще за короткочасного ігуменства Дмитра Туптала, отже між кінцем січня й липнем 1697 року.

51 «Нариси з історії українського мистецтва», ілюстративна частина, № 171 (підпис під портретом Гамалії); див. ibid., стор. 98; УРЕ, І, 455 і таблиця; ЕУ 1, стор. 826 (підпис під портретом Гамалії). П. О. Білецький да-

Мистецтвознавець (Ф. С. Уманцев) зазначає, що «у портреті значкового товариша В. Гамалії... підкреслена увага до зображення коштовного жупана й золотистого плаща з хутром. Вираз власної гідности портретованого підкреслюють і вираз обличчя, і гордовита постава голови».[52] Історик не може задовольнитися цими, досить трафаретними рядками. Його цікавить насамперед особа портретованого, людина, яку втілено у цьому портреті, історичний діяч, якого або він сам, або ж його родичі чи нащадки хотіли увічнити для потомства.

Хто-ж такий був отой «значковий товариш Гамалія»? Що знає про нього історія чи, принаймні, генеалогія цього роду, що дав кількох визначних державних і військових діячів XVII—XVIII ст. На перше питання легко відповісти: нічого. Але звернемося до генеалогії Гамаліїв XVIII століття (в XVII ст. не знаємо жадного Василя Гамалії).[53] Було кілька Василів Гамаліїв, але жаден з них не відповідає наведеним в історії мистецтва даним. Ось, приміром, Василь Андрієвич (син Андрія Андрієвича) Гамалія, бунчуковий товариш, друг мемуариста Якова Марковича, що помер бездітним р. 1726, маючи лише 33 роки, підчас Сулацького походу,[54] отже, не Григорович, ні значковий товариш, а головне, занадто молодий, щоб його можна було ототожнювати з портретованою особою. А ось Василь Григорович Гамалія (внук генерального осаула Антона Андрієвича Гамалії), який розпочав службу в 1757 р. військовим канцеляристом, р. 1765 дістав звання військового товариша, в 1781 р. був членом Стародубівського ґродського суду, в 1783 — засідателем Погарського Нижнього Земського Суду, а р. 1790 — суддею Погарського повітового суду.[55] Він також не був значковим товаришем, а головне, хронологічно не відповідає портретові. Був ще Василь (невідомий по батькові) Гамалія, полтавський полковий комісар у 1746 році, про якого більш нічого не знаємо.[56] Більш Василів серед Гамаліїв у XVIII ст. не було.

Але, може, на портреті виображений якийсь «значковий товариш Г. (Григорій?) Гамалія»? Шукаймо Григоріїв Гамаліїв у XVIII ст. Ось Григорій Андрієвич Гамалія (син Андрія Андрієвича), бунчуковий товариш (з 1720 року), який помер р. 1737 бездітний і, мабуть, ще не

тує портрет Гамалії то 60-ми р.р. XVIII ст. («Історія українського мистецтва», т. III, стор. 272), то кінцем 1750-х — початком 1760-х р.р. («Український портретний живопис», стор. 241).

52 «Нариси з історії українського мистецтва», стор. 98. Див. УРЕ, I, стор. 455.

53 Родовід Гамаліїв — *В. Модзалевскій,* Малороссійскій Родословникъ, т. I. К., 1908, стор. 238 sq. Додатки до нього — *ibid.,* т. II, К., 1910, стр. 666 sq.

54 *В. Модзалевскій,* op. cit.,I, 242; II, 666.

55 *Ibid.,* I, 248. Міркування П. О. Білецького щодо атрибуції портрету Гамалії (він приписує його Василеві Григоровичу Гамалії. — «Український портретний живопис», стор. 240) містять низку історичних помилок.

56 *В. Модзалевскій,* I, 268. Модзалевський вважає, що він не з цього роду Гамаліїв (Висоцьких).

старий.[57] Ось його кузен, Григорій Антонович Гамалія (син ген. осаула Антона А. Гамалії), який вчився «в Польщі», потім був бунчуковим товаришем і р. 1758 був кандидатом на генерального хорунжого, але того-ж року помер, також, здається, не в дуже старому віці[58] (його син згаданий вище Василь Григорович). Обидва Григорії не були значковими товаришами. Нарешті, був ще Григорій Григорович Гамалія (син Григорія Антоновича), в службі з 1773 р., згодом поручник російської армії,[59] але він абсолютно не підходить. Більш Григоріїв серед Гамаліїв XVIII ст. не було.

Отже «*значкового* товариша Гамалії» — ні Василя, ні Григорія — у XVIII столітті не було. Кого-ж справді виображує цей портрет людини «з виразом власної гідности», підкресленим і «у виразі обличчя», і «в гордовитій поставі голови»? Якщо мистецтвознавці не дають нам на це відповіді, а історії портрету ми докладно не знаємо, спробуємо запитати сам портрет. Як звичайно, підпису на портреті немає. Але там є те — і найважливіше, — що переочили всі, хто мав до діла з цим портретом. Бо на ньому вгорі, у правому куті, навколо герба (це дещо змінений «Дрия», фамільний герб Гамаліїв)[60] є напис, як звичайно, у формі початкових літер, що його дуже легко прочитати:

И(х) Ц(арського) П(ресвітлого) В(еличества)
В(ійська) З(апорозького) З(натний) Т(овариш)
В(ійськовий) Г(ригорій) Г(амалія).

Перед нами портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії. Звання «знатний військовий товариш» свідчить про те, що цей Григорій Гамалія жив десь у другій половині XVII (або на початку XVIII) століття (це звання зникає за гетьманування Івана Скоропадського).[61] Всі ті Григорії Гамалії, що їх знаємо у XVIII ст., не мали й не могли мати цього звання. Та найголовніше — це *царський* титул. Його вживалося лише до 1721 року, коли Петро I прийняв титул *імператора*. Відтоді писалося звичайно: «Его (або Ея) Императорского Величества», як це бачимо, приміром, на відомому портреті полковника Переяславського Семена Сулими.[62] Отже, напис на портреті Григорія Гамалії старший від 1721 року.

Більше того. Він значно старший від цієї дати. Бо титул «Их Царского Пресветлого Величества» вживався тільки від 1682 до 1696 року, коли на московському престолі сиділо водночас двох царів —

---

57 *Ibid.*, 243.

58 *Ibid.*, 245.

59 *Ibid.*, 248.

60 *В. Лукомскій и В. Модзалевскій,* Малороссійскій Гербовникъ, СПБ., 1914, стр. 30.

61 За даними проф. Л. О. Окіншевича, який спеціяльно досліджував це питання, остання документальна згадка про «знатних військових товаришів» належить 1730 рокові (*Л. Окіншевич,* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», том 157, Мюнхен, 1948, стор. 46).

62 «Нариси з історії українського мистецтва», ілюстративна частина, 172.

брати Іван і Петро Олексієвичі. Отже, Григорій Гамалія портрету був знатним військовим товаришем у 1680—1690 роках і був тоді, як видко, людиною вже досить поважного віку — десь під шістдесятку. Та й сам портрет з оцим написом належить не «середині XVIII століття», як помилково вважають історики мистецтва, а останнім двом десятиліттям XVII віку. Але про це далі.

Хто-ж, врешті, дивиться на нас з Гамаліїного портрету? Відповідь на це ясна: *перед нами портрет Григорія Михайловича Гамалії, Гриця Гамаля, як його називали друзі,*[63] *визначного українського державного й військового діяча другої половини XVII століття.*

Біографія Григорія Гамалії (нар. коло 1630 † 1702) досить відома.[64] Син полковника Черкаського (1662) Михайла Гамалії й старший брат майбутнього генерального осаула Андрія Гамалії, Григорій Гамалія був послом гетьмана Івана Виговського до турецького султана в 1659 році, [65] а в 1663 р. — сотником Пирятинським. Р. 1664 він стає полковником Лубенським (у Брюховецького) і відтоді висувається на одне з перших місць серед старшинської верхівки, беручи чільну участь у багатьох військових і політичних акціях того часу. Посланий Брюховецьким на правий беріг Дніпра проти Тетері й поляків, він завдав великого вдару противникові, зокрема розгромив головні сили Тетері під Корсунем р. 1665, захопивши там у полон генеральну старшину Тетері. Того-ж року він їздив з Брюховецьким до Москви, де дістав московське дворянство й царську грамоту на маєтки (с. с. Хоружівку й Хитці), надані йому Гетьманом. Р. 1668 Брюховецький, який вирішив порвати з Москвою, послав Гамалію на чолі делеґації до Туреччини для переговорів у справі турецької протекції над Україною. Гамалія успішно виконав цю місію, але незабаром Брюховецький загинув, і Гамалія переходить на бік Дорошенка, в якого він був спочатку охотницьким полковником (1669 р.), потім полковником Паво-

---

63 Павло Полуботок у своїх літописних нотатках записав під 1702 роком: «Гамаль Гришко умеръ». (*А. Лазаревскій,* Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XI, К., 1896, стр. 45).

64 Про Г. М. Гамалію — див.: *А. Лазаревскій,* Очерки малороссійскихъ фамилій. Матеріалы для исторіи общества въ XVII и XVIII в. 6. Гамалѣи. — «Русскій Архивъ», 1875, кн. I, стр. 439, 440—441; *А. Лазаревскій,* Историческіе очерки Полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. — «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», кн. XI, стр. 38—47; *В. Модзалевскій,* Родословникъ, I, стр. 238—239; II, 666, 672; *В. Сотниченко* (В. Модзалевскій), «Гамалѣя, Григорій Михайловичъ» — «Русскій Біографическій Словарь», том «Гааг—Гербель», СПБ., 1914, стр. 185—188 (там-же й бібліографія).

65 Фамільна традиція про посольство Г. М. Гамалії до Туреччини *від Богдана Хмельницького* документально не доведена і взагалі сумнівна. Див. *А. Лазаревскій,* Историческіе очерки . . ., стр. 39; «Русскій Біографическій Словарь», том «Гааг-Гербель», стр. 185.

лоцьким (1671—1673)[66] і генеральним осаулом (1674) й якийсь час наказним гетьманом (1674). Гамалія користувався великим довірʼям Дорошенка, з яким був посвоячений.[67] Зокрема Дорошенко сподівався через Гамалію, як колишнього Лубенського полковника, зміцнити свої позиції на Лівобережній Україні. Але цьому на перешкоді стала турецька орієнтація Гамалії[68] й самого Дорошенка.

Гамалія залишався на боці Дорошенка майже до кінця: щойно р. 1675 він повернувся на Лівобережжя, де гетьман Самойлович, який ніколи не міг забути його дорошенківського минулого, тримав його багато років «не у дел», у невиразному стані «знатного військового товариша». За це Гамалія віддячив Самойловичу в 1687 році, коли підчас І. Кримського походу взяв участь у змові проти Гетьмана, що закінчилася Коломацьким переворотом. Гамалія дістав тоді своє Лубенське полковництво, але не надовго.[69] Традиційний прихильник згоди з Туреччиною й Кримом, він бере участь в опозиції старшини проти тодішньої політики Мазепи, й 1688 року московський уряд наказав позбавити Гамалію полковництва й навіть взяти його «под караул».[70] Це був кінець політичної кар'єри Гамалії.

Та з Гамалією треба було числитися. Незабаром Мазепа помирився з ним і надав йому нові маєтки (зокрема р. 1689 с. Бодакву з млинами на рч. Сулі, а р. 1690 — с. Хрулі). У 1689 році Гамалія їде з Гетьманом до Москви, як «знатний військовий товариш старший», і дістає там царську грамоту на маєтки (1690 р.).[71] Останні роки Гамалія, як «знатний військовий товариш», «славетный и с породи честное урожоный и державный его милость пан», жив у Лохвиці (1696), поширюючи свої володіння й господарюючи у своїх багатих маєтках. Він помер 1702 року,[72] залишаючи всі свої маєтки дружині Марії Василівні († 1714),[73] яка згодом (1710 р.) записала більшу частину їх Київо-

---

66 Дату 1671 року подає документ, опублікований М. Возняком у студії «Хто-ж автор т. зв. Літопису Самовидця?» — ЗНТШ, т. 153, Л., 1935, стор. 41.

67 Тітка Г. М. Гамалії була дружиною брата Гетьмана — Андрія Дорофієвича Дорошенка, полковника Павалоцького, наказного Гетьмана (1674 р.). (*В. Модзалевскій*, Родословникъ, І, 238, 452), а брат Г. Гамалії — Андрій М. Гамалія, згодом генеральний осаул, був одружений з донькою полковника Чигиринського Григорія Лещинського, свояка Гетьмана П. Дорошенка. (*М. Петровсъкий*, З життя Петра Дорошенка на Московщині. — ЗНТШ, т. 100, Львів, 1930).

68 *А. Лазаревскій*, Историческіе очерки..., 40—41.

69 *О. Оглоблин*, op. cit., 26, 30, 36, 39.

70 Ibid., 166, 168. В Москві, мабуть, добре пам'ятали, що сказав колись Гамалія одному московському полковникові: «не шаблею нас узяли», що згодом Гамалія ствердив своїм власноручним підписом (*С. Соловъев*, История России, VII, 397).

71 *Н. Костомаровъ*, Собраніе сочиненій. Историческія монографіи и изслѣдованія. Кн. VI, СПБ., 1905, стр. 403.

72 *В. Модзалевскій*, Родословникъ, І, 239; *А. Лазаревскій*, Историческіе очерки..., 45; «Русскій Біографическій Словарь», IV, 188.

73 *В. Модзалевскій*, Родословникъ, І, 239.

Михайлівському Золотоверхому й Лубенському Мгарському манастирям.[74]

Коли-ж був зроблений портрет Гамалії? Ледве- чи можна думати, що це було після смерти його (1702) або його дружини (1714). Ні михайлівські, ні мгарські ченці, ні родичі бездітного Гамалії, яким дісталася частина його маєтків,[75] не були зацікавлені в цьому. Зрештою, й напис на портреті свідчить, що він був писаний або десь між 1682—1687, або-ж між 1688 і 1696 роками. Припускаємо, що після смерти Григорія Гамалії та його жінки портрет міг потрапити до Лохвицької церкви Різдва Богородиці, де був похований Гамалія,[76] але не виключаємо, що портрет міг дістатися комусь з нащадків його молодшого брата — генерального осаула Андрія Гамалії, від якого походить цей відомий рід. На жаль, не знаємо детальнішої історії цього портрету.

Так чи так, перед нами не твір «середини XVIII ст.», а безперечний твір кінця XVII ст., себ-то Мазепинської доби, яка — повторюємо це — в історії українського малярства ще надто мало досліджена.

---

74 *А. Лазаревскій,* Историческіе очерки . . . , 45—47.

75 Це був Іван Михайлович Гамалія, сотник Лохвицький (1721—1727), згодом бунчуковий товариш, син генерального осаула М. А. Гамалії, небожа Г. М. Гамалії (ibid., 46—47; *В. Модзалевскій,* Родословникъ, I, 241).

76 *В. Модзалевскій,* Родословникъ, I, 239.

Богдан Винар

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ, IX—XII СТ.

II

Суспільно-Економічні Відносини у Київській Русі

(Продовження)

Розглядаючи питання суспільно-економічних відносин у Київській Русі, ми вже коротко згадували про наявність урбанізаційного процесу.* Розвиток міст, як також постепенне відокремлення ремесла від хліборобства, сприяють створенню середньої верстви населення і над тими справами варто тут зупинитись.

Роля середньої верстви та її економічні інтереси ще мало вивчені і, як відомо, поважна частина істориків середньовіччя придержувалася поглядів, мовляв недорозвиненість середньої верстви населення було одною з найбільш прикметних ознак у соціяльній структурі Сходу Европи у противагу до т. зв. Заходу.[73] З цією теорією ледви чи можна погодитись. На нашу думку у Київській Русі існувала досить численна середня верства населення і в її склад входили заможніші ремісники, купці, як також частина боярства і церковної ієрархії. Саме ця середня верства творила поважний відсоток міського населення і як ми вже згадували попередньо, за деякими підрахунками, відсоток міського населення в Київській Русі доходив до 13%, тобто був вищим як у пізнішій Російській імперії. До речі, деякі обрахунки чисельности міського населення зустрічаємо у відомій праці Довнара-Запольського, в якій автор подає такі інформації:[74]

---

* Гл. *Український Історик*, ч. 29—30, 1971, стор. 28—43.

73 С. Г. Пушкарев уважає, що «города в европейском смысле в России по существу не было до 18 стз». Гл. «Россия и Европа в историческом прошлом». В: *Евразийский Временник* (Берлин), кн. 5, 1927, стор. 127. Погляди Кінкеля і ін. дослідників наводить В. П. Шушарин, цит. пр., стор. 52—53.

74 М. В. Довнар-Запольский. *История русского народного хозяйства*, т. I. Киев, 1911, стор. 66.

Роки	Міське населення в абсолютних цифрах	У відсотках до всього населення
1724	328.000	3.0
1728	802.000	3.1
1796	1301.000	4.1
1835	3025.000	5.8
1867	1857.000	10.6
1897	16785.212	13.0

Як це вже відмітив Грушевський,[75] міщанство у політичному і правному відношеннях було рівноправне з боярством, більші міста користувались також певними привілеями, зокрема у площині їх самоуправи.

Є ряд теорій про ґенезу розвитку міст і це окрема широка тема. На цьому місці можемо тільки згадати, що слово «город» — це огорожене, безпечне місце і, як говорить Грушевський, городи будовано для захисту населення і його оборони. «Для дальшої еволюції відносин мали значення ці городи, котрі зв'язували більші групи осад, і тим більше було їх значення, чим більші були ці групи і зайняті ними території. З цього погляду доля і роля городів була дуже неоднакова. Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі тільки сховищами для невеликих груп сусідних дворищ чи сіл, порожними у часи спокою. Інші ж з часом ставали політичними і культурними центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але і для сусідних городів і їх округів».[76] Таких городів або «городищ» на території Русі було дуже багато, як наприклад на Київщині понад 400, Волині — біля 350, Поділлю — 250, Чернигівщині — 150. Значна їх частина датується перед-історичними часами, тобто були вони засновані ще перед створенням київської держави. Як відомо, скандинавські джерела описують Русь краєм городів («gardariki»), подібні інформації зустрічаємо також у візантійських працях.

С. В. Юшков у своїй праці *Очерки по истории феодализма у Киевской Руси* пробує подати клясифікацію цих населених пунктів, уважаючи що у ранніх часах існували три типи городів: племінні, княжі і городи які були на території княжої влади, хоч не обов'язково збудовані самими князями.[77] Значний розвиток сільського господарства, що у висліді спричинився до постепенного зростання населення та його концентрації в окремих районах, був мабуть одною з найважливіших передумов для заснування городів, як оборонних осередків («refuqium»). Згодом розвиток ремесла та торгівлі скріплює мережу городів-міст як важливих економічних і культурних осередків.

---

75 Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 315.
76 Там же, т. I, стор. 362.
77 Юшков, цит. пр., стор. 23, 46—47.

З кінцем IX-го та в X-му ст. на території Київської Русі постає ряд більших міст, назви 23 міст зустрічаємо у літописі, хоч цей список напевно не є повним.[78] У XI-му ст. вже згадується про існування біля 80 міст, а в XII-му ст. у джерелах наводиться ще 118 назв міст.[79]

Як відомо, серед міст Київської Русі центральне місце займає Київ, як найбільший політичний, економічний та культурний осередок. Історичний розвиток Київа має велику літературу і деякі праці згодом використаємо при обговоренні окремих питань.[80] Біля самого Києва був ряд більших міст з завданням служити не тільки для оборони, але деякі з них були рівночасно і більшими економічними осередками. І так, в літописі згадується про Вишгород (у записі для 946 р.), як більше торговельне місто, положене на 20 км. на північ від Києва. З інших міст можна згадати Білгород — положений на 30 км. на захід від Києва, Звенигород — 10 км. на південь від Києва, а з менших — Тумаш і Василів. На південь, біля давнього міста Витичева, відомого ще візантійському імператорові Константинові Багрянородному як велике портове місто на Дніпрі, був Святополч та міста Халеп і Треполь. На південній границі київської держави. на пограниччю із степом, були більші міста — Канів, Косунь, Богуславль, Торчеськ, Юр'їв або Гюрчів та Межибожж'я. Деякі з тих міст, як наприклад Витичів чи пізніше Юр'їв заникли в XI-му згл. XII-му ст. У північній частині Правобережжя (сьогодні Житомирщина) знаходились такі важливі центри дерев'ян як Коростень та Овруч, на Прип'яті — Туров і Пінськ, як також Мозир. На Лівобережжі великими містами були Переяславль (запис з 907 р.) і Чернигів та менше місто Любеч, положене на північ від Чернигова, відоме з літопису ще з кінця IX-го ст. Там же були і інші міста, як наприклад, Сосниця, Моровейськ, Стародуб, Глухів, Лубен і ін. Одним з найдавніших міст Волинської землі був Волинь (або Велинь) якого початки сягають до часів формування київської держави. За часів Київської Русі центром Волинської землі був Володимир, заснований князем Володимиром Святославичем мабуть в кінці X-го ст. Другим по величині містом був Луцьк, починаючи з XII-го ст. осідок окремого князівства. З інших міст на Волині можна це згадати Бузьк, Пересопниця, Дубно, Плісенськ і далі на

---

78 Гл. М. Н. Тихомиров. *Древнерусские города*. Москва, 1946. В першому розділі цієї праці подано в хронологічному порядку згадки у літописі про існування окремих міст. Міста Київської Русі в XI—XII ст. складались в основному з двох частин: укріпленої частини — «дітинець, в якій звичайно розміщувався княжий двір та жили представники княжої влади, бояри та церковні достойники та «переграддя», тобто посаду, де жили ремісники, купці і нижчі верстви населення. Як відмічає згаданий автор створення посаду не можна датувати скоріше як X-им ст. і саме з розбудовою тих передмість хронологічно зв'язаний розвиток ремесла і торгівлі.

79 Гл. *Нариси стародавньої історії Української РСР*, цит. пр., стор. 462.

80 Н. М. Шелихова. *История Киева. Библиографический указатель. Т. I. История Киева с древнейших времен до 1917 г. Вып. I. История Киева с древнейших времен до 1861.* Киев, Гос. Ист. Б-ка УССР, 1958, 329 ст.

захід — стародавне місто Червен (згадане в літописі в 981 р.) та Белз. Центром Галицького князівства був Галич, велике як на тодішні часи місто, з інших міст слід згадати Звенигород, Теребовлю і на заході — Перемишль.

Не маємо точних даних про розміри міст та кількість міського населення. У тому відношенні можна подати тільки приблизні дані, базовані на археологічних відомостях, згадках у літописах та інформацій в описах-мемуарах відвідувачів. Як знаємо, великими містами Придніпров'я і західних земель були Київ, Чернигів, Переяслав, Володимир на Волині та Галич на Дністрі. Найбільшим містом був очевидно Київ, нараховуючи біля 40—50 тис. населення.[81] Швидке зростання Києва з площею у кілька сотень гектарів почалось з кінцем X-го ст. Деякі інформації про населення міста подає Тітмар Мерзебурський (початок XI-го ст.), мовляв «у цьому місті, що є столицею цеї держави, знаходиться понад 400 церков і вісім ринків, народу ж незлічена кількість».[82] Літопис, як відомо, подає вістку про 600 церков, хоча більшість дослідників уважає, що це число є значно перебільшеним. Відомо також, на основі розповіді літопису, що в часі епідемії у Києві протягом місяців листопада-грудня 1092 р. продано 7000 трун. Одначе нічого не згадується про те, що згадана епідемія спричинилась до драстичного зменшення населення. В тому часі Київ був значно більшим містом у порівнанні з Новгором. За обчисленнями Тіхомірова населення Новгороду у початках XI-го ст. було біля 10—15 тис, і в початках XIII-го ст. — 20—30 тис. Площа великого ремісничо-торговельного посаду Новгорода досягала 400 га. і треба сподіватись, що в тому часі площа передмість Києва була значно більшою, хоча у тому відношенню не маємо точніших інформацій. Знаємо, що з кінцем X-го ст. київський замок був надто малим і його Ярослав Мудрий значно розширив. У 30-их рр. XI ст. збудовано нові укріплення і київський замок займав площу яких 100 га. і ця площа була обведена новим муром, який примикав до укріплень старшого часу. Треба додумуватись, що із збільшенням площі київського замку значно розбудовано і передмістя Києва, яке було розміщене на низинній частині міста — Подолі і на відрогах берегових горбів — на Литинці, Кисілівці і Щекавиці.[83]

---

81 О. Терлецький. *Історія української держави. Т. І. Княжа доба.* Львів, 1934, ст. 34.

82 *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* Киев, 1874, ст. 2.

83 Про ці справи докладніше гл. М. К. Картер. *Древний Киев.* Москва—*Ленинград,* 1960—61, 2 т. Коротко ці справи також обговорюються у *Нариси стародавньої історії Української РСР,* цит. пр., стор. 467—68. Варто згадати для порівнання, що населення Лондону, одного з більших міст Зах. Европи, виносило в XIV-му ст. біля 40 тис. Нюрнберг у першій пол. XV-го ст. мав населення біля 20 тис.

Cf. Henry Pirenne. *Economic and Social History of Medieval Europe.* New York, Harcourt, 1937 p. 170. Також: J. C. Russell. *British Medieval Population.* Albuquerque, Univ. of New Mexico Press, 1948.

З інших міст — Володимир на Волині, Чернигів та Галич своєю величиною населення мабуть не були меншими від Новгорода, тобто їх населення виносило біля 10—15 тис. Інші міста мали менше населення, у межах п'яти тисяч.

Склад населення більших міст, зокрема Києва, був дуже різноманітний. Крім вищої верстви, тобто князя його дружини та духовенства, основною частиною міського населення були ремісники і купці, в тому також багато чужинців. В містах проживали також і холопи, закупи як і зрештою полонені-невільники, зокрема у княжих дворах та домах багатших людей.

Про розвиток ремесла у часах Київської Русі писалось вже досить багато. Основною працею на цю тему є обширна монографія Рибакова.[84] Рибаков поділяє ремісників на три групи: сільські ремісники, ремісники-холопи (можна тут ще додати і закупи) які працювали на княжому дворі, монастирях, у значніших бояр, тощо та вільні міські ремісники. У Руській Правді (поширена редакція) зустрічаємо перелік кар за вбивство членів княжого двора:

«А за тиун за огнишный о конюсе или о поваре 40 гривен
А в сельском тиуне княже или в ратайном 12 гривен
А за рядович 5 гривен, такоже за бояреск
А за реместьвяника и за реместьвеницу 12 гривен
А за смерд и холоп 5 гривен, а за робу 5 гривен . . .»[85]

Тобто кара за ремісника була така сама як за вбивство деяких інших членів княжого двора і у порівнанні до кари за вбивство смерда чи холопа (5 гривен) була вищою. Ми не знаємо чи розходиться тут про ремісників-холопів чи вільних ремісників-смердів чи закупів які працювали на княжому дворі. Можна тільки догадуватись, що у зв'язку з великими потребами княжих дворів на ремісничі вироби, ремісники для праці у княжих дворах рекрутувались з різних прошарків населення у тому числі також з сільського населення — смердів, тобто сільських ремісників, які займались ремісничим виробництвом тільки в часі вільному від хліборобських занять. Дуже можливо, що деякі з них, маючи вже деякий досвід у ремеслі переходили згодом на працю до княжого двора.

Як відомо, археологічні розкопки виявили ряд княжих знаків, тобто знаків власності, на зброї та різних знаряддях ремісничого виробництва, які належали до даного княжого двору. Рибаков зовсім слушно відмічає, що ці знаки на ремісничих знаряддях та не ремісничих виробах є важливим свідоцтвом про різні категорії ремісничого виробництва, як і зрештою про зрізничкованість самої професії у рямках даного княжого двору.[86] Автор, перечисляючи окремі знахідки кня-

---

84 Б. А. Рыбаков. *Ремесло древней Руси.* Москва, И-во Ак. Наук СССР, 1948, 793 ст.

85 Цитуємо за Рибаковом, цит. пр., стор. 492.

86 Там же, стор. 494—501.

жих знаків на гончарських. ювелірних і ін. виробах підкреслює, що розходиться тут тільки про випадкові дані, які, очевидно, не дають змоги відтворити повної картини про те які ремісничі фахи були заступлені, бо, не всі вироби чи виробничі знаряддя заховались до наших часів.

Якщо візьмемо до уваги, наприклад, гончарське виробництво то за словами Ярослава Пастернака «для кераміки Київської Руси прикметними є гончарські тавра-знаки на дні посуду у формі кола, порожнього або з вписаним хрестиком, зіркою, квадратом або свастикою, тризубів і двозубів, тощо... У тих знаках добачали раніше релігійні символи або декоративні мотиви, одначе тепер загально принято між дослідниками що це — особисті тавра ганчарських майстрів. Вони подибуються передовсім на великих княжих городищах, але бувають і на малих провінційних городищах. Знаки на посудинах робили також ганчарі у Західній Европі.»[87]

Гончарським виробництвом займались не тільки міські ремісники чи ремісники затруднені на княжих чи монастирських посілостях, але також сільські ремісники, зокрема якщо розходиться про виробництво посуди і інших виробів з глини. Гончарське виробництво глиняної посуди має великі історичні традиції і було поширеним серед східньо-слов'янських племен вже в першій половині І-го тисячоліття, тобто до часів заснування київської держави. Починаючи з IX—X-го ст. у виробництві застосовували ручний гончарський круг, який являє собою дерев'яний диск, що обертався на залізній осі. Після формування і просушування посуди її випалювали в спеціяльних горнах і такі випалювані горна знайдено у Вишгороді і Білгороді під Києвом та інших місцях. Ці знахідки свідчать про значну диференціяцію гончарського виробництва, що його вже виготовляють спеціялісти ремісники не тільки для домашнього вжитку, але передовсім на продаж. Таким чином гончарство, поширено до того часу у широких кругах населення, вимагає все більшої професійної підготови та відповідних знарядь — що очевидно зумовлює створення окремої професії. За деякими етнографічними даними, зокрема якщо говорити про різноманітність гончарських знаків, можна додумуватись, що гончарство в часі Київської Русі було можливо і спадковим заняттям. І так, мабуть починаючи з IX—X ст. роля сільських ремісників у гончарському виробництві постійно зменшується, зокрема якщо розходиться про більш складні форми виробництва. Це процес був зовсім природнім, якщо до уваги взяти факт, що сільські ремісники займались ремісництвом тільки у вільний час від праці у хліборобстві. Зовсім природньо, якість їх виробництва була значно нижчою від міського виробництва чи ремісничого виробництва на княжих дворах, поскільки розходиться тут про вироби для задоволення власних потреб, чи для сусід-селян і місцевого замовника. Всеж таки протягом довгого часу з уваги на натуральний характер сільського господарства дрібні форми сільського ремесла

---

[87] Я. Пастернак, *цит. пр., стор.* 565—66.

і далі задержались, зокрема у таких ділянках як вищезгадане гончарство, ковальство. нескладне ювелірство тощо.

Немає найменшого сумніву, що саме міста були основними осередками ремесла, без уваги на те чи розходиться тут про вільних міських ремісників чи ремісників, які працювали на княжих та боярських дворах. Ми не знаємо яке було числове співвідношення між тими двома групами ремісників і можемо тільки догадуватись, що була між ними досить гостра конкуренція. Вотчинний ремісник працював майже виключно для одного замовника, тобто для княжого двору чи згодом у рамках більших боярських і монастирських посілостей. Ціни товарів і мабуть також їх якість були невисокими. Розвиток ринкового господарства вимагав кращої якості товару і в цьому відношенні вироби незалежних міських ремісників мають ряд конкретних можливостей поборювати конкуренцію вотчинного виробництва. З цією метою, для охорони своїх інтересів, міські ремісники окремих професій часто оселюються в окремих районах. У Києві, як знаємо, існували окремі райони, що називались «кожум'яки», «гончарі», тощо і треба сподіватись що таке поселення сприяло їх внутрішній організації, як також уможливлювало нав'язати безпосередні контакти з ринком як незалежний партнер.

Починаючи з XI-го ст. у великих містах Київської Русі існувало біля 40—60 окремих ремісничих фахів і ремісниче виробництво відзначалось не тільки великим асортиментом продукції, але і досить високою якістю, відомою і поза межами київської держави. Письменні пам'ятники XI—XIII ст. згадують тільки про 22 ремісничих фахів,[88] але ці дані можна частинно доповнити археологічними знахідками. Як відомо, найбільш поширеними видами ремісничого виробництва було ткацтво і гончарство та згодом, сполучене з гончарським ремеслом цеглярство. Значно поширеними були дерев'яні промисли (теслі, столярі, боднарі, тощо), виробництво зброї, ковальство, вироби з кости, скла, шкіри, кравецтво, каменярство, то зокрема ювелірні вироби включно з золотарством. Як вже згадано, у більших містах ремісники старались поселюватись в окремих районах і це в свою чергу давало їм можливість творити власні організації з виборними старостами або старшинами. Для прикладу, у Вишгороді існувала організація будівельних ремісників на чолі з старшиною про що і згаджується у літописі з нагоди будови церкви князем Ізяславом. Про організаційні форми ремісників коротко згадує і Грушевський, називаючи їх «корпораціями».[89] Такі колективні організації були конечними хоча б у зв'язку з великими будовами, наприклад церков чи більших об'єктів. Можна догадуватись, що у Вишгороді, з зв'язку з будовою укріплень — тамошня організація будівельних робітнків користувалась досить великими впливами і представник цієї організації, як згадує Тіхомі-

---

[88] Рыбаков, цит. пр., стор. 391.

[89] Грушевський, *цит. пр.*, т. 3, стор. 343, говорячи про корпорації городників у Вишгороді, теслів, «ізвозників», тощо.

ров, Ждан Микула — мабуть брав участь у нарадах 1072 р. у Вишгороді, для виготовлення законів «Правди Ярославичів».[90]

Як ми відмітили вже раніше, у соціяльно-правному відношенні міське населення тобто «городські люди», «граждане» користувались такими самими правами як боярство і очевидно купецтво. Про те свідчить їх участь у вічах і інших органах влади. У вічах брало участь все свобідне населення і в літописі зустрічаємо такі терміни як «людие», «черниговци» (1138), «кияне» (1098), або «гражани» (в Володимирі 1099 р.).[91] Свобідне населення посадів-пригородів також могло брати участь у вічу, але, як згадує Грушевський, їх участь у вічу не була обов'язковою і рішення винесені на вічу зобов'язували і пригороди, тобто цілий район-округу. Теоретично у вічах могли брати участь і смерди, тобто вільні хлібороби, але звичайно у зв'язку з місцем скликання віча (місто, осідок княжого двору) їх участь з уваги на віддаль напевно не була великою. Слід при цій нагоді підкреслити, що у попередньому періоді, тобто до часу збільшення міського населення, участь у вічах обмежувалась звичайно до вищих верств населення — «лучшіе люди». Тільки, починаючи з другої половини XI-го ст. міщанство все більше бере активну участь у вічевих зібраннях, скликаючи такі віча також із власної ініціятиви.[92]

З розвиком і диференціяцією ремісничого виробництва наступає також і процес певного суспільного розшарування, спричинений очевидно виникненням більших форм виробництва. На увазі маємо інститут «майстрів», тобто власників ремісничих майстерень, які мабуть і мали вирішальний голос у виборі проводу — репрезентації даного ремісничого об'єднання. Наймана робоча сила та ремісники які не мали можливостей створити для себе власних варстатів праці — «учні» і т. зв. підмайстри», мабуть у таких виборах участі не брали. У цьому відношенні можна зробити деякі аналогії до до соціяльної структури цехів та їх ролі у самоуправі, які панували у Західній Европі та згодом і розвинулись на українських землях. Можна додумуватись, що у зв'язку з складною технікою та поширенням ринкових операцій цей інститут майстрів мабуть вперше виник у ювелірному виробництві,[93] а згодом поширився і на інші ремесла.

Із зростанням ремісничого виробництва і промислів тісно зв'язаний розвиток торгівлі і купці у більших містах становили поважну частину міського населення. До речі, деякі історики, базуючись переважно на поглядах Ключевського, приписують зокрема зовнішній

---

[90] С. Богуславський. *Пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса і Гліба.* Київ, 1928, стор. 9; М. Н. Тихомиров. «О купеческих и ремесленных объединениях в Древней Руси», *Вопросы истории,* ч. I, 1945, стор. 22—23.

[91] Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 218.

[92] Питання державної влади і ролю віча розглядаємо в окремому підрозділі.

[93] Рыбаков, цит. пр., стор. 513.

торгівлі децидуючу ролю у розвитку Київської Русі.[94] Питання торговельної політики будемо розглядати в окремому місці, тут хочемо тільки продискутувати становище купецтва у загальній структурі суспільних відносин у київській державі.

У першу чергу слід відмітити тісний взаємозв'язок між торгівлею і розвитком ремесла. Як відомо, в часі натурального господарства, в селищах та городах торгівля мала невеликі розміри. Селянин мав можливість продати невеличку частину-надвишку своєї продукції на місці свойого поселення іншим селянам, як і також у найближчому городі чи іншому населеному пункті. З розвитком міст вироби міських ремісників зосереджувались спочатку на невеликих місцевих ринках, задовольнюючи потреби не тільки місцевого міського населення, але також і дооколичного селянства. Продуцент, селянин чи ремісник, виконував рівночасно і функцію торгівця, продаючи свої вироби на ринку чи обмінюючи їх на потрібні йому продукти. Треба догадуватись, що навіть у часі значного посилення розвитку міст — на селі внутрішня торгівля довгий час мала частинно міновий характер, тобто селянин-смерд звичайно платив натурою за вироби, які йому пропонував заїздний торговець.[95]

З розвиком міського ремесла внутрішня як і також зовнішня торгівля швидко розгортається, у більших містах нараховуємо часом і декілька великих ринків, як наприклад у Києві, твориться також і окрема верства купців. Мінове, натуральне господарство постепенно заникає у першу чергу у більших осередках населення і замість оплат натурою вводиться грошева система.

В початках ролю грошей виконувала худоба, згодом куни з цінного хутра. З кінцем Х-го ст. у торгівлі починають користуватись сріблом, з якого робити злитки, які називались гривнами. Дрібнішими грошевими одиницями були ногати, куни (які у пам'ятниках XI—XX ст. вже означали металеві гроші), веверицї та векші. Крім того в обігу були також і чужоземні монети з Візантії, арабських країн та Західної Европи. З кінцем Х-го і поч. XI ст. у Київській Русі почато карбувати власну монету і очевидно все це разом безпосередньо свідчить про великий розвиток торгівлі.[96]

---

[94] Гл. В. О. Ключевский. *Сочинения в восьми томах. Курс русской истории.* Москва, Госполитиздат, 1957, ч. I, стор. 151—161. До поглядів Ключевського та його т. зв. торговельної теорії приєднались деякі інші російські історики, як також українські та польські. Цей погляд ще і далі є панівним на Заході і критику цих поглядів в рямках сучасної совєтської інтерпретації цього питання знайде читач у праці Шушарина, цит. пр., стор. 67—88. Цих поглядів придержувався також і J. Mavor. *An Economic History of Russia.* 2nd ed. London, 1925.

[95] В. О. Голобуцький. *Економічна історія Української РСР,* цит. пр., стор. 35.

[96] Про ці речі обширніше у праці — М. Ф. Котляр. *Грошевий обіг на території України доби феодалізму.* Київ, Наукова Думка, 1971. У названій праці подано досить велику бібліографію цього предмету.

Торгівля, як говорить Лащенко, була в той час свобідна і займатись нею міг князь, бояри і також смерд.[97] Руська Правда користується двома означеннями для людей, які займались торгівлею, називаючи їх купцями або гостями (терміни «куплю» і «гостьбу»). Лащенко думає, що слово «купець» має в собі ширше значення як термін «що означував людину, яка проводила торговельні операції»[98] або «займалась торгівлею взагалі як професією», одначе рівночасно цей термін купець мав і вужче значення, а саме «під купцем здебільшого розумілась людина, яка вела внутрішню торгівлю — торгівлю внутрі даної землі. Для означення ж людей торговельної кляси із інших країн вживався другий термін — гість. Таким чином «гість» це був чужоземний купець»,[99] який приїздив з-за кордону, тобто «не-руської землі». Для підтвердження своєї тези, яка і зрештою була принята багатьма іншими дослідниками, Лащенко цитує Руську Правду, мовляв «а пришел гость — изь иного города, или чужоземец». Це місце Грушевський інтерпретує, мовляв «изь иного города», значить з іншого князівства[100] і нам здається, що це ще не значить обов'язково, що тут розходиться тільки про купця-чужинця.[101]

При цій нагоді пригадаємо, що у деяких історичних працях нерідко висловлювалась думка, мовляв торгівля Київської Русі мала переважно транзитний характер і не була зв'язана з місцевою економікою.[102] Про ці речі будемо говорити пізніше і тут можемо тільки висловити свій погляд на це питання. Думаємо, що слово «гість» не є пов'язане з «національністю» купця, а радше з величиною торговельної операції. Отож «гості» займались більшими торговельними операціями і ними могли займатись не тільки чужинці, але також і багатші місцеві купці. З словом «гість» пов'язані два інші терміни — «гостинець», тобто дорога, яка вела у віддалені країни або землі і на якій було багато руху та «гостинниця», тобто місце для заїзду — зупинки для купців-гостей. З другого боку, термін «купець» ширший і хоча вживається переважно у значенні людей, які займаються місцевою торгівлею, у деяких випадках відноситься також до людей, які займаються торгівлею на більшу скалю, включно з заграничною торгівлею. Як відомо, саме і цей ширший термін «купець Адун» зустрічаємо в умові Ігоря з греками. Також і терміни «грецькі купці», ще не обов'язково мусять значити, що ці купці були греками, а радше розходиться тут про купців, які торгували з «грецькими» країнами. До

---

97 Лащенко, цит. пр., стор. 75.

98 Там же.

99 Там же.

100 Грушевський, цит. пр., т. 3, стор. 344.

101 Деякі дослідники, як наприклад Філіппов, уважали, що слово «гость» треба виводити від слова «gastis», яке зустрічається у готській мові і яке спочатку означувало чужинця. Латинський відповідник для цього слова — hostis.

102 Cf. L. K. Goetz. *Deutsch-Russische Geschichte des Mittelalters.* Luebeck, 1922.

цього можна ще додати, що у джерелах XI-го ст. зустрічаємо також слово «торг» або «терг» з похідними «торговиця» і «торгівець». Тіхоміров, ідучи за висновками Срезневського, вказує на те, що хоча слово «торг» появляється вже у XI-му ст., то термін «торговець» зустрічається вперше у XIII-му ст.[103] Не зважаючи на таку чи іншу інтерпретацію можна прийти до висновку, що в часах Київської Русі були дві категорії купців. Місцеві горгівці, які мали у своєму розпорядженні невеликий капітал і служили головно посередником між місцевим виробництвом та ринком та в деяких випадках для розповсюднення даного товару на місцевому ринку купляли відповідний товар і від багатших купців-гостей. Друга категорія — це купці, які займалися заграничною торгівлею та торгівлею-посередництвом між ринками, які були у значному географічному віддаленні один від одного, як наприклад західними землями Волинського і Галицького князівств та Придніпров'ям.

Як вже згадано, у населенню міст купці становили досить поважний відсоток і у порівнанні з ремісниками були у значно догіднішому суспільно-громадському положенні. Це зокрема відноситься до купців-гостей, які займались більшими торговельними операціями. За інформаціями літопису, купці користуються всіми громадськими правами, беруть участь не тільки в органах самоуправи, але також виконують різні державні функції, як наприклад послів у переговорах з іншими державами. Княжа влада розбудовуючи торговельні зв'язки старалась своїми законами охороняти купецтво. І так, Руська Правда, за вбивство купця передбачувала таку саму кару як і за вбивство княжого урядника, тобто 40 гривен. Торговельні зносини, зокрема з віддаленими країнами, не належали до найбільш безпечних професій. Купці звичайно користувались військовою охороною.

У статті 54-ій Руської Правди говориться, що у випадку якщо купець стратив свій товар у висліді военних подій, вогню чи затоплення корабля — то у тому випадку кредитори не можуть натискати на нього чи продати його майно для якнайскорішого заплачення боргу. Рекомендується, що такий купець повинен радше сплатити свій борг річними сплатами. Очевидно, якщо купець стратить товар з власної вини чи через власне недбальство — тоді, за словами Руської Правди кредиторам залишається вільну руку. Тобто вони можуть майно такого купця негайно продати, щоб покрити його заборгування.

До речі, питання кредиту широко обговорюється у Руській Правді і вже сам цей факт каже нам додумуватись, що розходиться тут не тільки про високий розвиток торгівлі, але в економіці Київської Русі мусіли існувати і інші причини, що викликали ці спеціяльні заходи княжої влади. Тому що загранична торгівля була в той час досить ризиковним ділом Руська Правда передбачає спеціяльні привілеї для цієї категорії купецтва. У статті 55-ій передбачено, що якщо місцевий

купець має багато місцевих кредиторів і додатково цей же місцевий купець одержить кредит від позамісцевого купця, бо цей (позамісцевий купець) не знав про його попереднє заборгування то у випадку банкрутства даного місцевого купця згадна стаття передбачає певні процедуральні норми для сплачення довгу. І так, якщо майно задовженого місцевого купця продається, бо місцеві кредитори своїми вимогами перешкоджають позамісцевому купцеві стягнути свої гроші — тоді першенство у сплаті довгу має позамісцевий купець. Решту майна розділюється між місцевими кредиторами, з тим що першенство мають ці місцеві кредитори, які ще не одержали відсотків від позичених грошей.

У статті 48-ій передбачено, що якщо один купець випозичає другому купцеві гроші на закуп товарів чи проведення певних торговельних операцій, то в такому випадку він не мусить цього робити у присутності свідків і тільки мусить зложити відповідну присягу у випадку якщо його боржник не хоче віддати довгу. Можна догадуватись, що розходиться тут про мабуть невеликі суми позик, бо у статті 47-ій установляється потреба свідків у випадку, коли позовник-кредитор вимагає сплати довгу від довжника, як і посередньо у статті 50-ій, у якій говориться про позики грошей за певним відсотком, який мусить бути узгідненим двома сторонами.

Як відомо у той час відсотки за затягнений довг були дуже високі і цим справам також присвячено багато місця у Руській Правді. Багато дослідників цього питання думає, що поборюваддя княжою владою лихви безпосередньо зв'язане з подіями 1113 р. і ними пояснюють деякі законодавчі акти Мономаха.

І саме у ширшій редакції Руської Правди у статті 53-ій подається, що після смерти Святополка Мономах скликав свою дружину на наради. На нарадах були присутніми київський, білгородський і переяславський тисяцькі, дорадники князя Мономаха Нажір і Мирослав та відпоручник князя Олега Святославича. На цій нараді ухвалено ряд постанов про висоту відсотків від позиченого капіталу при чому місячний відсоток боржник міг брати тільки за коротко тривалі позички (цей відсоток був найвищим), в інших випадках (сплачення боргу за один рік або і в довший речинець) висота відсотків залежала від речинця сплати довгу. Окрему увагу слід звернути на т. зв. третинний відсоток, що сплачувався кожніх чотирьох місяців. Передбачувалось, що якщо кредитор візьме відсотки два рази, тобто відсотки за вісім місяців, то може вимагати звороту свого капіталу. Якщо натомість візьме відсотки три рази, то в такому випадку вже не може домагатись звороту капіталу.[104] Якщо протягом одного року боржник не

---

103 Згодом слова «купець» і «гість» означали людей, які провадили торговельні відносини на велику скалю, тоді як слово «торговець» відносилось до людей, які займались дрібною місцевою торгівлею.

104 Це питання у науковій літературі ще не зовсім розв'язано. Ключевський думав, що відсоток мусів виносити 50% і до цієї думки прихиляється

сплатив свойого довгу, тоді мусів платити річний відсоток від позиченого капіталу, який треба сподіватись був нижчим від третинного. Стаття 53а, доповнюючи попередню, визначує висоту відсотку за однорічний борг в сумі 10 кун від гривни.[105]

Треба погодитись з Грушевським, що нормування відсотків від позик ще не значить що лихварські побори перестають бути шоширеним явищем при кредитових операціях. Як знаємо, проти лихви виступала не тільки князівська влада, але також і церковні чинники. Це явище у ці часи, як і зрештою у Західній Европі, було дуже поширеним і мабуть спричинилось не тільки до гострої кокуренції між купецтвом, але мусіло привести до зубожіння та фінансової залежності дрібних місцевих купців від багатших купців, які розпоряджали потрібним капіталом.

Як суспільна верства купці, зокрема купці-гості, користувались рядом привілеїв і як ми вже попереданьо згадували в суспільній структурі тодішного суспільства стояли вище від ремісників, ближче до бояр і інших представників вищої верстви населення. Як знаємо, у Києві і інших більших містах, жило багато чужоземних купців, які звичайно поселювались в окремих дільницях та користувались охороною князя та його влади. Згадані раніше «гостинниці» чи «факторії» були своєрідними автономними одиницями з правом внутрішньої самоуправи. Члени такої колонії користувались нерідко також і правом власного суду та мали можливість набувати нерухоме майно. Подібно, як і гільди у Західній Европі, які створились з метою регулювати і охороняти купецькі інтереси, так і в Київській Русі маємо деякі відомості про існування купецьких об'єднань. Об'єднання купців, які торгували воском у Новгороді уважають одним з найстарших. У науковій літературі це об'єднання звичайно називають «Іванівське сто», бо існувало воно при церкві Івана Предтечі, на Опоках і звідсіль і походить його назва.[106] Уставну грамоту дав цьому купецькому об'єд-

---

також Грушевський. Гл., цит. пр., т. 3, стор. 344—45 і т. 2, стор. 119. з другого боку Goetz уважає, що цей відсоток виносив 33 і одну третю. Гл.: G. Vernadsky. *Medieval Russian Laws.* New York, Octagon Books, 1965 p. 44.

105 Як знаємо, основою торговельного розрахунку була срібна гривна. Вартість цієї срібної гривни не все була однаковою і наприклад вартість срібних злитків коливались у рямках 95—197 г. За обчисленням Вернадського, цит. пр., стор. 45, цей річний відсоток виносив 5—10% і був таким чином близький до подібного відсотку у Візантії (5.5—8.3%). Cf. Zacharia von Lingenthal. *Geschichte des Griechisch-Roemischen Reiches.* Berlin, 1892 p. 311; Грушевський думає, що цей відсоток виносив 20%. Гл., цит. пр., т. 2, стор. 119.

106 Гл. М. Н. Тихомиров. «О купеческих и ремесленных объединениях в Древней Руси», *цит. пр.,* в якій автор робить певні паралелі між об'єднаннями ремісників та купців, уважаючи, що купецькі об'єднання визначались кращою організацією. З цією думкою можна погодитись хоч би з уваги на це, що капітал, яким розпоряджали купці, був значно більшим від матеріяльних можливостей міського ремісництва.

нанню і церкві князь Всеволод Мстиславич (б. 1130 р.). Членська вкладка для членів цього об'єднання була досить високою, 50 гривень, але право членства було мабуть спадковим. Іванівське сто мало монопольне право важити віск і збирати мито від інших купців, які торгували воском. На чолі об'єднання стояли виборні старости, які брали також активну участь у політичному житті Новгорода. Можна додуматись, що не зважаючи на відмінність торговельних зв'язків Новгорода і Києва, подібні об'єднання мусіли існувати також у Києві і інших більших містах, хоча безпосередніх даних про це немає.

Ярослав Пастернак

РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЛІНҐВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

(Продовження)

В тому самому дусі висловилася (за польськими дослідниками) і московська дослідниця античної історії *Т. Блаватська:* «Одним из древнейших мест обитания славян (или протославян), как об том говорят археологические источники и топонимика, а косвенно потверджают языковые данные и позднейшие свидетельства письменных источников, является, повидимому, бассейн верхнего и среднего течения Вислы и области в востоку от нее... где в первые века нашей эры античные писатели помещают венедов».[166]

В останньому часі до тези (вже не гіпотези!) польських дослідників про колиску слов'ян на теренах племен з лужицькою культурою прихилювався спершу американський чех-славіст *Ф. Дворнік:* «Today their theory, — пише він, — appears to be a not unreasonable... such hypothesis would render more understandable the rapid expansion of the Slavs in historical times».[167] Проте, пізніше він змінив свою думку у правильному напрямі, льокалізуючи правітчину слов'ян на землях між Вислою і Дніпром.[168]

Спираючись на згадку олександрійського історика *Птоломея* про Венедську затоку (Vendicos kolpos), англійський лінґвіст В. Ентвістл уважає можливим думати, що правітчина слов'ян була при берегах Балтицького моря (це була тільки її північна межа — Я. П.), між Кеніґсберґом і Ригою. Пізніше, вони поширились були не дальше середнього бігу Німану і західньої Двини і тільки багато пізніше просунулись були вздовж Дністра до Чорного й Адріятицького морів.[169]

До цієї західньої групи теорій слід зарахувати теж теорії, за якими правітчина слов'ян була то на просторих теренах між Адріятиць-

---

166 Всемирная история, II, Москва 1956, 160.

167 *F. Dvornik,* The Slavs, their Early History and Civilization, Boston 1959, 10.

168 *F. Dvornik,* The Slavs in European History and Civilization, New Brunswik—New Jersey, 1962, 1 (their primitive habitats were most probably in the region between the Vistula and Dniepr rivers").

169 *W. Entwistle—W. Morison,* Russian and the Slavonic languages, London 1964, 17.

ким і Балтицьким морями (*П. Шафарик*),[170] то над Адріятицьким морем (*Заборовський*),[171] то в сьогоднішній Словаччині (*М. Годжа*,[172] *Л. Штур*),[173] то на землях між Лабою і Одрою (*К. Мюлленгоф*).[174] Також німецький історик *А. Л. Шлецер* не сумнівається в тому, що слов'яни не прибули у V стол. з Кавказу й з-над Волги, а споконвіку заселювали землі від ріки Лаби до Адріятицького моря. Причину великої розбіжности думками дослідників слов'янської старовини він, правильно, бачив у неясності найдавніших джерел, які різно називали слов'ян.[175]

Головними представниками *центральної групи* обговорюваних тут теорій про слов'янську правітчину були професор московського університету *В. Ключевський* (1841—1911) та чоловий чеський представник слов'янознавства професор празького університету *Лубор Нідерле*. Розглянувши можливості західньої, північної, східньої та південної меж поселень ранніх слов'ян, він писав: «Podle toho výkladu třeba hledati předhistorickou kolébku Slovanů v kraji od střední Visly na východ k Dněpru a do poříčí Desny, od pásma hor Karpatských pak na sever asi k Mohilevu; možno však, že původní oblast ani tak vysoko nesahala».[176] Кілька років пізніше він писав: «Připojují se k těm badatelům, kteří evropskou kolébku Slovanů ... kladou do Zakarpatí, dovnitř rozsáhlého prostranství mezi řekou Odrou, mořem Baltickým, Donem a horami Karpatskými».[177] Тими дослідниками були: *І. Барсов*,[178] *Ґ. Крек*,[179] *В. Яґіч*,[180] *Т. Браун*,[181] *І. Кулаковський*,[182] *Й. Ростафінський*,[183] *Оштір*,[184] у нас автор «Історії Ру-

---

170 *P. Šafařík*, Über die Abkunft der Slawen, Ofen 1828.

171 *Zaborovwski*, Les Slaves de race et leurs origines, Bull. d'Anthropol. Paris. 1900, 66—99.

172 *M. Hodža*, Větin o Slovančině, Levoča 1848, 15.

173 *L. Štúr*, Narečja slovenski, Prešpurk 1846, 28.

174 *K. Müllenhof*, Deutsche Altertumskunde I, Berlin 1870.

175 *L. Schlözer*, Allgemeine Welthistorie, 1771, 229 („Deutschlands östliche Hälfte, vom Ausflusse der Elbe an bis ans Adriatische Meer herunter, war von jeher, das ist, soweit man in der Geschichte mit Gewissheit und Wahrscheinlichkeit rückwärts gehen kann, von slawischen Völkern bewohnt"). Ворожо наставлений до слов'ян, він казав, що у цих слов'ян не було жадної організації, вони жили як птиці і тварини, що наповнювали їхні ліси. Проти цього виступив був *Болтін* (В. Ключевскій, Курс русской истории, I, 22).

176 *L. Niederle*, SS, I, 1925, 30. До цієї думки автора приєднався був *М. Еберт*, Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin 1928.

177 *L. Niederle*, Rukověť slovanské archeologie, Praha 1931, 3.

178 *И. Барсов*, Очерки русской исторической географии, Варшава 1885.

179 *G. Krek*, Einleitung in die slawische Literaturgeschichte, Graz, 1887.

180 *V. Jagić*, Archiv für slawische Philologie XIX, 270.

181 *Т. Браун*, Разысканія в области готославянских отношеній, I, Петербург 1899.

182 *И. Кулаковскій*, Журнал Министерства Народного Просвещенія 1901, 2, 514.

183 *J. Rostafiński*, O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach, Kraków 1908.

184 *Ostir*, Memoires de la Société Linguistique XXIII, Paris 1927.

сів»,[185] *В. Антонович*[186] і його учень *П. Голубовський*.[187] До них приєдналися пізніше *С. Томашівський*,[188], *М. Аркас (батько)*,[189] *А. Брюкнер*,[190] *К. Мошинський*,[191] *І. Крип'якевич*,[192] *І. Холмський*,[193] *А. Бужанський*,[194] *М. Аркас* (син),[195] *Е. Петерсен*,[196] *О. Галецький*,[197] *С. Г.*

---

185 Исторія Русов или Малой Россіи, сочиненіе *Георгія Кониского*, архіепископа Белорускаго, Москва 1846 (укр. переклад В. Давиденка, Нью-Йорк 1956, 7).

186 *В. Антонович*, Монографіи по исторіи Западной и Югозападной Россіи, 1885.

187 *П. Голубовскій*, Исторія Смоленской земли до конца 15 столѣтія, 1895.

188 *С. Томашівський*, Українська історія І, Львів 1919, 6: «Сусідство українців і південних слов'ян було на північному боці г. Карпат, недалеко якого був історичний резервуар української раси, а саме на рр. верхнім і середнім Дністрі, гор. Пруті і Бузі, Стирі, Горині, Случі, Тетереві й Ірпені».

189 *М. Аркас*, Історія України, Київ-Ляйпціґ, III вид. 1920, 25: «Слов'яне ні звідки не прейшли, а жили з непам'ятних часів на просторонї між річкою Вислою на заході, Балтицьким морем на півночі, на полудні — до середини Дністра та Дніпра, а на сході — по Дніпр».

190 *A. Brückner*, Dzieje kultury polskiej, I, Kraków 1931: „Siedziby Prasłowian sięgały więc od Odry do Dniepru, którego bieg średni przekraczały; opierały się o Karpaty i Sudety; nie docierały do Bałtyku, oddzielane od niego przez wązki pas pruski" (те саме у III вид., Варшава 1957, 24).

191 *K. Moszyński*, Kultura ludowa Słowian, 1939: „gdzieś już na kilkaset lat przed Chr. Słowianie zajmowali ogromny obszar Dzikich Pól aż do wybrzeży Bałtyku włącznie".

192 *І. Крип'якевич*, Історія України, Львів 1941, 3: «Наші предки, що звали себе слов'янами, жили тільки у північних землях, в Київщині, Чернігівщині, Волині, Галичині. Південні землі, над Чорним морем, були порожніми, безлюдними степами, в яких кочували дикі орди»; його ж, Історія української колонізації. І. «Прабатьківщина і перше розселення» (*В. Кубійович*, Ґеографія України й сумежних країн, Краків–Львів 1943, 256-257): «Корінною основою нашої давньої території була слов'янська прабатьківщина, між Вислою та Дніпром, яка південною своєю частиною входила в теперішні землі. Докладно визначити її межі неможливо: вона займала приблизно Поділля, Розточчя, Холмщину, Волинь, Полісся, північну Київщину, західню Чернігівщину. На півдні за крайнішу її границю можна б уважати лінію Галич—Київ—Глухів, на півночі вона межувала з територіями білоруських і російських племен».

193 *І. Холмський*, Історія України, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, 12: «Прабатьківщина українського народу, тоб-то землі, на яких жили наші предки в найдавніші відомі часи, простягалися приблизно від середньої Висли по горішній Дінець і обіймали Холмщину, Галичину, Волинь, Полісся, Київщину. За південну границю суцільно заселеної території можна прийняти лінію Коломия—Вінниця і Черкаси—Суми».

194 *А. Бужанський*, Походження державности у південно-східніх слов'ян, «Літопис Волині» VII, 7, Вінніпеґ 1964, 19: «Слов'янські племена перед 10 століттям — були розкидані на широких обширах центральної, східньої і південної Европи, від Лаби до Дніпровського басейну та від Балтику до Чорного й Егейського морів».

195 *М. Аркас*, Історія Північної Чорноморщини, Торонто 1963, 308 (руко-

Кросс,[198] *П. Ділс,*[199] а тепер ще й *К. Єжджевський,*[200] та *В. Генсель.*[201] У трохи вужчих рамках цю теорію обстоює *К. Гладилович*[202] і ще вужчих *Ґ. Лабуда,* який каже: «Poza źródłami pisanymi, przeważnie pochodzącymi od obcych, sami Słowianie zachowali świadomość tych wielkich wydarzeń (переселення народів) w postaci tradycji o wspólnej ongiś ojczyźnie na północ od Karpat, najprawdopodobniej na terenie dzisiejszego Wołynia».[203] Тої самої неправильної думки був теж *Г. Ловмянський.*[204] Вітчизною тільки руських племен вважав Волинь, теж неправильно, *К. Тименецький,*[205] а також чеський дослідник ранніх слов'ян *Е. Шімек* виводить частину чеських племен з Волині, звідкіля вони мали б перейти на Захід під тиском аварів.[206] На малому терені багнистого доріччя Прип'яті уміщували правітчизну всіх слов'ян *Ф. Новак*[207] і *Г.*

пис): «Галичина, Волинь і Холмщина, за всіма даними, були складовою частиною слов'янської прабатьківщини, а може й серединною частиною її».

196 *E. Petersen,* Schlesien von der Eiszeit bis ins Mittelalter, Berlin—Leipzig 1935, 201: „Hinweise bei den alten Schriftstellern (Jordanis) deuten darauf hin, daß die Slawen in einem an sumpfigen Wäldern reichen Gebiet erwachsen sind; wahrscheinlich hat es zwischen den östlichen Karpathen und den Pripetsümpfen im östlichen Polen gelegen".

197 *O. Halecki,* Borderlands of Western Civilization, New York 1952, 7.

198 *S. H. Gross* („it may be held with some certainty that the proto-Slavs as early as the fifth century B. C. and thus long before their dispersion, inhabited an area at least as far as modern Kiev. There is no good archeological evidence to indicate that the proto-Slavs ever extended as far as the Elbe, though their medieval descendants reached and even crossed it". Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, ed. by . . ., Cambridge, Mass. 1949, 5).

199 *P. Diels,* Die slavischen Völker, Wiesbaden 1963, 21: „Als europäische Urheimat der Slaven vor ihrer Ausbreitung und vor der Entstehung der geschichtlich bezeugten grossen Slavenvölker ergab sich etwa dies: ein Gebiet, das von der mittleren Weichsel bis zum mittleren Dnepr, vielleicht bis zum Don, reichte und von der Pripjatgegend nad Süden bis zu den Oberläufen der Flüsse, die sich ins Schwarze Meer ergiessen, des Dnestr und des südlichen Bug".

200 *K. Jażdżewski,* Central european origins of the early medieval civilization of the Slavs (Poland and Germany, vol. VI, No. 2, London 1962, 16).

201 *W. Hensel,* On some contributions to Slavonic archeology (The Review of the Polish Academy of Sciences, XI, 2, Warsaw 1966, 39—50).

202 *K. Hladyłowicz,* Zmiana krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów 1932 (правітчина „nad średnim Bugiem i Prypecią").

203 *G. Labuda,* Okres „wspólnoty" prasłowiańskiej, Slavia Antiqua I, Poznań 1948, 225. Це твердження зовсім безпідставне.

204 *H. Lowmiański,* Kilka uwag krytycznych o początkach Polski, Poznań 1949, 365.

205 *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 10 („Wołyń miał ograniczone znaczenia kraju wyjściowego przede wszystkim dla plemion ruskich"). Проте дальше (там же, стор. 355) він наближається до правди, кажучи: „obszar słowiański na zachodzie przekraczał Odrę, a na wschodzie być może dochodził do obszaru środkowego Dniepru".

206 *E. Šimek,* Dudlebi, Volyňané, Lučané, čeští Chorvaté a Čechové, Sjednocení dnešní české země a vznik českého národa, Slavia Antiqua I, 1948, 349.

207 *F. Nowak,* Medieval Slavdom and the Rise of Russia, New York 1930, 3;

Мосс.[208] Сьогодні ця нісенітниця покутує ще у відомого англійського історика *А. Тойнбі*[209] і в німецького історика *Й. Матла.*[210] Дуже критично дивиться на неї лондонський лінґвіст *В. Ентвістл,* який вважає Полісся правітчиною тільки східніх слов'ян.[211]

Деякі прихильники центральної правітчини слов'ян базують свої висновки на поширенні в терені деяких дерев, головно бука, тиса і граба. Хід їх думок такий: назва «бук» є в слов'янських мовах давнім запозиченням з германського, тому в слов'янській, для всіх ще спільній правітчизні, буків не було.[212] З другого боку, деякі дерева, як граб і тис, мають прастарі слов'янські назви і тому мусіли рости вже в правітчизні, що була поза межами теренів бука, тобто на схід від них.[213] З карти поширення названих дерев робив висновок німецький лінґвіст *М. Фасмер,*[214] що правітчизною слов'ян було багнисте доріччя Прип'яті й середній біг Дніпра, але на підставі подібної карти, з включенням терену тиса, що його поминув *М. Фасмер,* згаданий вище польський антрополог *Я. Чекановський* доводив, що первісні оселі праслов'ян були навпаки в доріччі середньої Висли, з повним виключенням Полісся і Волині.[215] Вони займали більшу частину теренів, що їх заселювали спершу племена з т. зв. лужицькою культурою, опісля польські племена в добі Пястів.[216] Головна помилка обох авторів була в тому, що сьогоднішні кордони засягу окремих родів дерев ніяк не покриваються з їх поширенням за праісторичних часів, бо з археологічних дослідів відомо, що клімат тоді часто мінявся і це мало, очевидно, великий вплив на рослинність.[217]

„The original home of all the Slavic peoples was situated north of the Carpathian Mountains in the region of the Pripet River, a tributary of the Dniepr".

208 *H. Moss,* The Birth of the Middle Ages, London 1950, 182: (прабатьківщиною слов'ян були) „the mist-hung depths of the Pripet marches" — тенденційність автора тут аж надто очевидна.

209 *A. Toynbee,* A Study of History, I, London 1947, 151: „the Slavs who had ensconced themselves in the Pripet Marshes when these dregs of the Continent had been yielded up to man by the retreating ice-cap".

210 *J. Matl,* Europa und die Slaven, Wiesbaden 1964.

211 *W. Entwistle—W. Morison,* Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18, 34.

212 Так думав, напр., англієць *С. Г. Кросс* (Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, ed. by . . ., Cambridge, Mass. 1949, 5).

213 *A. Brückner,* Dzieje kultury polskiej, I, Warszawa 1957, 24, рішуче виступив проти цього.

214 *M. Vasmer,* Die Urheimat der Slaven, Der ostdeutsche Volksboden, 1926, 118—151.

215 *J. Czekanowski,* Wstęp do historii Słowian, Lwów 1927.

216 *J. Czekanowski,* The Ancient Home of the Slavs, The Slavonic and East European Review, XXV, London 1947, No. 65, 368: „The ancient home of the Slavs occupies the larger part of the area of prehistoric Lusatian civilisation . . . we thus see that the unquestionable consequences of researches in spreech, botany, prehistory and antropology, taken together, agree that one can place the early home of Slavs in the area that is relatively identical with that of Poland of Piasts".

217 *Я. Пастернак,* Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі, Зап. НТШ, 169, Збірник на пошану З. Кузелі, Мюнхен 1962, 437.

Змінив цю думку, до деякої міри, *Й. Костшевський*. Спираючись на працю *К. Берча*[218] про історю німецьких лісів, який методою пилкової аналізи довів, що на початку бронзової доби, в першій половині другого тисячоліття до Хр., бука не було ще на схід від Лаби (він з'явився там аж під кінець бронзової доби) Костшевський каже, що з ботанічного огляду ніщо не стоїть на перешкоді шукати правітчизну слов'ян на всьому просторі на схід від Лаби. Слов'яни могли ознайомитися там з назвою бука десь на початку залізної доби, тобто на початку останнього тисячоліття до Хр., коли це дерево стало поширюватися із Судетських гір на Захід.[219]

Проте й праця Костшевського, задивленого у пропаґовану ним правітчину всіх слов'ян на Заході, ніяк не вирішує ще справи. Вона обминає ввесь широкий простір сьогоднішніх українських земель та не бере до уваги третього тисячоліття до Хр., усієї неолітичної доби з її буйно розвиненими корінними праслов'янськими культурами. Сьогодні згадує ще цю «букову теорію» англійський лінґвіст *В. Ентвістл*.[220]

Згаданий вище *Я. Чекановський*, спираючись, крім фльори, на антропологію, археологію й етнографію, поширив пізніше колиску слов'ян з Повисля на терени між Вислою і Одрою (1957),[221] а ще пізніше (1958)[222] локалізував її в безпосередньому сусідстві відвічних поселень германців і балтів. До прихильників західньої правітчини він причислював теж мовознавця *М. Рудніцького*.[223]

В останньому часі *В. Парамонов* висловив на цю тему таку думку: «Русини на Дніпрі є приходці, а не місцеві, споконвічні мешканці. Вони прийшли до Дніпра із заходу, з Прикарпаття; це було вже в перші століття н. е., можливо ще й раніше».[224]

З німецьких істориків, за центральною правітчиною слов'ян висловився в останньому часі *Ґ. Штадтмюллер*: «Правітчина, тобто най-

---

218 *K. Bertsch,* Der deutsche Wald im Wechsel der Zeiten, 1936.

219 *J. Kostrzewski,* Prakolebka Słowian w świetle badań paleobotanicznych, Przegląd Archeologiczny VII, Poznań 1946.

220 *Entwistle W.—Morison W.*, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 17.

221 *J. Czekanowski,* The Ancient Home of the Slavs, The Slavonic and East European Review, XXV, 65, London 1947, 367: „Slavonic botanical terms point to the region of the Vistula, together with the part of the Oder Basin adjacent to it as the hypothetical original home of the Slavs"; *idem,* Wstęp do historii Słowian, 2. wyd., Poznań 1957, 3.

222 *J. Czekanowski,* Zagadnienie praojczyzny Słowian i ich różnicowania się, Z polskich studiów slawistycznych I, Warszawa 1958, 137—145: „Ścisle zespolenie pierwotne trzech składników grupy północno-indoeuropejskiej (Germani, Słowianie, Bałty) świadczy bardzo wymownie, iż praojczyznę Słowian w bezpośrednim sąsiedztwie odwiecznych siedzib Germanów i Bałtów, zapewne w strefie nadbaltyckiego ostatniego zledowacenia lokalizować należy".

223 *M. Rudnicki,* Sur les populations primitives indoeuropéenes des basins de la Vistule et de l'Odra aux temps préhistoriques, Annales Academiae Scientiarum Fennicae 1931, Serie B. T. XXVII.

224 *С. Я. Парамонов,* Звідки ми, чиї ми діти? Вінніпеґ 1963, 26.

раніше знана вітчина слов'ян лежала за лінґвістичними даними (запозичені слова — Я. П.) в Західній Україні, а саме в сусідстві великих Прип'ятських болот (Полісся), там, де сьогодні сходяться український, білоруський і польський мовні терени. До цього належали доріччя верхньої Висли, середнього Дніпра й Прип'яті, верхнього Серету, Пруту, Дністра й Бугу. Там сиділи слов'янські народи продовж цілої «праслов'янської» доби (400 до Хр. — 400 по Хр.) в сусідстві балтицьких, германських та іранських (скитських) племен».[225]

Прихильником центральної правітчини слов'ян є тепер також німецький славіст *Ґ. Ярош:* «В часі безпосередньо перед входом слов'ян в історію, — каже він, — правітчиною (відносною) слов'ян слід би вважати терени, обмежовані від півдня Карпатами, від півночі Нарвою і Прип'яттю, від заходу Вартою і Вислою, від сходу середнім Дніпром, а може навіть Доном. Історично доказаної вітчини слов'ян, їх вихідного терену в часі вступу в світло історії, слід, отже, шукати на землях зайнятих сьогодні польською, білоруською і українською мовами».[226]

Приблизно ті самі кордони слов'янської правітчини визначає теж німецький дослідник *Е. Шварц* (Ерлянґен), який льокалізує її «на схід від Висли, аж до середнього Дніпра, на північ від Карпат і на південь від правітчини балтицьких племен». До цього висновку він доходить правильним шляхом лінґвістичних міркувань, беручи до уваги назви рік і рослин (як *М. Фасмер)* та розміщення слов'ян в Европі у відношенні до інших індоевропейських народів. Слов'яни, — пригадує автор, — належать до групи сатемових мов, а в ній до східньої частини індоґерманців, яка, як виявлюють мовні запозичення, межує з їх західньою частиною. «Слов'янську правітчину треба тому класти на західній край східньої групи індоґерманських мов, вона ніяк не належить до земель західньої групи». «Тому ніяк не можна, — каже він далі, — пересувати західній її кордон аж у Східню Німеччину, між Лабу і Вислу. Терен лужицької культури «тілопальних полів»,

---

225 *G. Stadtmüller,* Geschichte Südost-Europas, München 1950, 88: „Die Urheimat", d. h. die älteste erkennbare Heimat der Slaven lag nach Ausweis sprachlicher Tatsachen (Lehnwörter) in der westlichen Ukraine, und zwar in der Nähe der grossen Pripetsümpfe (Podlesie), dort wo sich heute das ukrainische, weissrussische und polnische Sprachgebiet berühren. Es gehörten dazu die Flussgebiete der oberen Weichsel, des mittleren Dnjepr und der Pripet, des oberen Seret, Pruth, Dnjester und Bug. Dort sassen die slawischen Völkerschaften während der ganzen „urslawischen" Zeit (rund 400 vor Chr. bis 400 nach Chr.) als Nachbarn baltischer, germanischer und iranischer (skythischer) Stämme".

226 *G. Jarosch,* Einführung in die Slavistik, Potsdam 1957, 44: „Für die Zeit unmittelbar vor dem Eintreten der slawischen Völker in die Geschichte dürfte als Heimat der Slawen — als ihre (relative) Urheimat — ein Gebiet anzusehen sein, das begrenzt wird im Süden von den Karpathen, im Norden von Narev und Pripet, im Westen von Warthe und Weichsel, im Osten vom mittleren Dnepr (vielleicht sogar erst vom Don). Die geschichtlich nachweisbare Heimat der Slawen ihr Ausgangsgebiet bei ihrem Eintreten in das Licht der Geschichte, ist also in dem Gebiet zu suchen, das heute vom polnischen, belorussischen und ukrainischen Sprachgebiet eingenommen wird".

яка охоплює Лужиці, Шлеськ, північно-східню Чехію і північну Моравію з частинами Польщі, не можна тому вважати приналежними до слов'янської правітчини».[227] Німецький історик *Р. Меллер* казав, що прaслов'яни жили окружені довкола фінськими, балтицькими, германськими і скитськими племенами.[228]

До прихильників центральної правітчини слов'ян можна причислити теж московського історика-еміґранта *Ю. Вернадського*, який спершу згадує кілька теорій про прабатьківщину слов'ян, то в Західній Україні й Польщі, то в доріччі Прип'яті, то на землях заселених племенами з лужицькою культурою, не виявляючи власного ставлення до них.[229] В одній з пізніших своїх праць, він, «спираючись на античних джерелах», дає від себе незгідний з ними поділ ранніх слов'ян на три групи: західню, середущу і східню, та льокалізує першу з них над середнім і верхнім бігом Висли, другу між Карпатами і середнім Дніпром, а третю на Лівобережжі і Слобожанщині, на Харківщині, Курщині, Полтавщині й Вороніжчині.[230] Інший московський історик *Л. В. Черепнін* каже, що «к I тысячелетию до н. е. на территории бассейна Днепра, верхнего течения Днестра, в области Прикарпаття, в бассейнах рек Вислы и Одера сложился комплекс раннеславянских племен».[231]

В останньому часі зовсім новий підхід до вирішення проблеми слов'янської правітчизни застосував львівський лінґвіст-ономаст *О. Купчинський*. Розглядаючи поширення в терені одного з типів топоні-

---

227 *E. Schwarz,* Das Vordringen der Slawen nach Westen, Südostforschungen 15, München 1956, 87: „Die slawische Urheimat ist also an den Westrand der östlichen Gruppe der Indogermanischen zu setzen, gehört aber keinesweg in das Gebiet der westlichen Gruppe hinein. Schon deshalb sollte es sich verbieten die Westgrenze etwa bis Ostdeutschland zwischen Elbe und Weichsel zu versdhieben. Der Bereich der lausitzischen Urnenfeldkultur, der die Lausitz, Schlesien, Nordböhmen und Nordmähren mit Teilen Polens umfasst, kann deshalb nicht als zugehörig zur slawischen Urheimat betrachtet werden".

228 *R. Moeller,* Von Rurik bis Stalin, Leipzig 1939, 12.

229 *G. Vernadsky,* Essai sur les origines russes I, Paris 1959, 11—12: „On suppose que ces peuples (Slaves) habitèrent les règions qui constituent aujourd'hui l'Ukraine occidentale et la Pologne... Maint slavisant èminent y situe même la „prarodina" des Slaves. Certains savants placent „l'Urheimat" slave d'une façon plus prècise dans les marias du Pripet. Au point de vue archèologique, l'Ukraine Occidentale et la Pologne, ainsi que la Moravie, la Bohême du Nord et la Lusace sont la region des „champs d'urnes funéraires... Divers savant la croient slave, mais le problème reste controverse".

230 *G. Vernadsky,* Ancient Russia, New Haven 1943, 2: „West Slavs were in the regions of the middle and upper Vistula river; the settlements of the middle Slavs stretched from the Carpathian Mountains to the middle Dnieper, while the clans of Eastern Slavs spread along the northern fringe of the steppes, over the area which was to be known from the 17th century as the Left Bank Ukraine and Slobodshine (the provinces of Kharkov, Kursk, Poltava, Voronesh)"

231 *Л. В. Черепнин,* Исторические условия формирования народности до конца XV в. (збірник «Вопросы формирования русской народности и нации», Москва 1958, 12.

мічних назв, а саме патронімічних (по батькові) назв місцевостей, закінчених на -ичі (Вишатичі, Доброгостичі, Мислятичі та ін.) він встановляє територію прабатьківщини слов'ян між середнім Дніпром і басейном Висли та між Карпатами й Німаном та середньою течією Березини, тобто в центральній Европі.[232]

Льокалізацією праслов'ян в терені займається у вільному світі теж американський славіст-лінґвіст *С. Кросс*. «Свідчення лінґвістики, — каже він, — змушує нас уміщувати слов'ян по північному боці Карпат до часу їхньої міґрації. Стара слов'янська мова не тільки виявляє сліди контактів з мовами трацькою, іранською й германською, але є теж близько споріднена з литовською і мала деякий вплив на ранньо фінський словник. Єдині терени, де такі широкі зв'язки могли розвиватися, могли бути тільки по північному і східньому боці гірського пасма Карпат». Вказуючи на неможливості класти протослов'янський кордон на захід від Висли, він каже далі: «Правітчиною первісних слов'ян до часу їхнього розселення були тому неправильні простори, які йшли смугами по північно-східньому боці Карпат, що простягалися від середньої течії ріки Висли в східньому напрямі до Дніпра на північ і південь від Києва, обмежені на півночі ріками Нарвою і Прип'яттю, а на півдні верхів'ями Пруту, Дністра і Богу, що всі вливаються в Чорне море».[233] Англієць *Б. Перс* уважає правітчиною слов'ян краї між Литвою і Карпатами в басейнах Висли, Прип'яті, Дніпра, Двини, південного Богу і Дністра.[234]

По думці прихильників *східньої правітчини* слов'ян, нею були то терени між Доном і Волгою *(І. Хр. Йордан)*,[235] правобережна Україна

---

[232] *О. Купчинський*, Топоніми на -ичі і питання заселення України, Історичні джерела та їх використання II, Київ 1966, 91: «Незважаючи на змінність ареалу назв на -ичі, особливо на окраїнах, основна, центральна частина його від середнього Дніпра до басейну Вісли, від Карпат і приблизно до Німену і середньої течії Березини залишилась незмінною... цю територію топомінічного ареалу слід віднести до земель найдавнішого заселення слов'ян, вважаючи територією прабатьківщини слов'ян».

[233] *Sam. H. Cross*, Slavic Civilization through the Ages, Cambridge, Mass. 1948, 6—7: „Linguistic evidence impels us to place the Slavs north of the Carpathians before their dispersion. Old Slavonic not only shows traces of contacts with Thracian, Iranian, and Germanic, but is also closely related to Lithuanian and exerted some influence on the early Finnish vocabulary. The only area where such extensive relations could have developed must necessarily have been north and east of the Carpathian chain... To the West it is not possible to place the proto-slavic boundary beyond the Vistula. The habitat of the primitive Slavs before their dispersion was thus an irregular oblong area north east of the Carpathians, extending eastward from the bassin of the middle Vistula to the course of the Dnieper north and south of Kiev, bounded on the north by the rivers Narev and Pripet, which are all rivers flowing into the Black Sea".

[234] *B. Pares*, A History of Russia, London 1926, 34.

[235] *J. Chr. Jordan*, De originibus Slavonicis opus chronologico-geographico-historicum, I, Vindobonae, 1745, 60, 89.

[236] *Н. Надеждин*, Опытъ историческо-географическій русскаго міра, Библиотека для чтенія, 1837, XXII. Він, як і Філевич, уважав правітчиною слов'ян передусім Галичину і Волинь.

(*Н. Надеждін*,[236] *І. Філевич*,[237] *А. Погодін*,[238] *Г. Улашин*[239]), то середнє Подніпров'я й багнисте доріччя Прип'яті (*М. Фасмер*,[240] *Я. Пайскер*,[241] *Я. Бідло*,[242] *С. Томкінс*),[243] то середнє і верхнє Подніпров'я *К. Цайс*.[244] На ближче невизначеному сході приміщували їх *Й. Гюбнер*,[245] *Бахман, Бретгольц, Кірхмаер, Ліпперт, Лозерт* і *Цільнер*, звідкіля тільки авари мали б просунути їх в центральну й північну Европу.[246] Цієї ж думки були й пізніші німецькі дослідники *Е. Шварц*[247] і *В. Радіґ*.[248] Проте, цей погляд відкинув *Л. Нідерле*[249] доказуючи, що слов'яни зайняли були свої місця там ще до приходу аварів.

Колиски праслов'ян на північному сході, за верхнім Дніпром і Німаном, шукав *Й. Розвадовський*,[250] над Двіною і верхнім Німаном

---

237 *И. Филевич*, Исторія древней Руси, I, Варшава 1896.

238 *А. Погодин*, Из исторіи славянских передвиженій, Петербургъ 1901.

239 *H. Ulashyn*, Praojczyzna Słowian, Łódź 1959, 88: „Z terytorium nadczarnomorskiego przodkowie Bałto-Słowian, wyłonieni ze wspólnoty praindoeuropejskiej, przesunięli się ku północy; wypadałoby mniemać, że najdawniejszą praojczyzną Słowian były ziemie na północ od owych stepów nadczarnomorskich, gdzieś w kierunku ku terenom pińskim (?) — leśiste ziemie środkowego Dniepru".

240 *M. Vasmer*, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, Leipzig 1923 (на підставі поширення в терені дерев бука і граба).

241 *J. Peisker*, Die ältesten Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen, Stuttgart 1905. За цим автором поліські слов'яни були довгі часи «бестіяльно» гноблені, на переміну, то германами то туркотатарами. Гіпотезу цю зразу відкинув *Л. Нідерле* (SS. IV, 1924, 56—58, 81). Абсолютно фальшивою назвав її тепер чеський історик-еміґрант *Ф. Дворнік* (The Slavs, Their Early History and Civilisation, Boston 1953, 3). Відкинув її теж *М. Грушевський* Історія України-Руси I, 1913, 367, прим. I.

242 *J. Bidlo*, Dějiny Slovanstva, Praha 1927, 24: „Slovanstvo v dobách nejstarších, zejména pak v době před prvními určitějšími zprávami dějepisnými, tj. na počátku křesťanského letopočtu, sídlilo jakožto souvislá skupina stejnorodého lidstva, obklopená ze všech stran jinorodým obyvatelstvem, při středním Dněpru a zvláště asi při jeho přítoku Pripeti, v krajině zvané dnes Polesí".

243 *S. R. Tompkins*, Russia through the Ages, New York 1940, 30 (повторює Пейскерову теорію про прип'ятську прабатьківщину слов'ян і вважає нею великий прямокутник між середнім Дніпром, Двиною й Вілією, Нарвою й Вислою, Одрою і Карпатами, з центром на Поліссі).

244 *K. Zeuss*, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme, München 1837, 89: Die älteste und eigentliche Heimat der Slawen war demnach das Gebiet des mittleren und oberen Dnieprs, mit Ausnahme der nordwestlichen Landschaften über den Sümpfen, dagegen mit Einschluss der Striche westlich gegen die Karpathen und Weichsel".

245 *J. Hübner*, Allgemeine Geographie aller vier Welt-Theile III, Dresden—Leipzig 1762, 961.

246 *B. Zástěrová*, Avaři a Slované (Vznik a počátky Slovanů II, 1958, 19).

247 *E. Schwarz*, Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, München—Berlin 1931.

248 *W. Radig*, Grundriss der Vorgeschichte Sachsens, Leipzig 1935.

249 *L. Niederle*, Avaři a Slované,

250 *J. Rozwadowski*, Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy, Rocznik Słowiański VI, 39, 58. Він був противником теорії про західню правітчину слов'ян: „tezie autochtonizmu (польського) przeczy obcy niesłowiański

льокалізував їх *Шахматов,*[251] на північному Підкавказзі французький історик *А. Лефевр,*[252] а взагалі у східній Европі *М. Грушевський.* Шукаючи за правітчиною всіх індоевропейців, включаючи і слов'ян, він виходив спершу з балто-слов'янської спільної території. Її кордоном були, на його думку, на заході Висла, на півночі Балтицьке море (по-литовському baltas — білий), на півдні верхній Дністер і Бог, на сході басейн Дніпра.[253] Далі автор каже: «Виділивши, хоч з певним далеким приближенням, для литовської групи по її відокремленні балтицьке побережжя і щонайменше землі між Німаном і Двіною, ми для праслов'янської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього і середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра та в сусідстві Німанського басейну — спірні), та краї між Вислою і Німаном аж до моря (оскільки сі краї не були зайняті ґотськими й литовськими осадами). Таке означення праслов'янської території в головнім (з різними другорядними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно спирається на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер найбільшу правдоподібність за собою».[254] Дещо пізніше *М. Грушевський* загальніше льокалізував правітчину слов'ян. Вважаючи, що найправдоподібніше її треба шукати у східній Европі, він писав: «Ся правітчина мусіла займати значні простори ... найбільш правдоподібно в лісостепі. В такім разі слов'яни, і навіть ще ближче — наш нарід може бути автохтоном на певній частині своєї території».[255]

Водночас він правильно вважав невиправданим шукання центру слов'янської прабатьківщини у Прикарпатті. «Класти во главу угла слов'янської правітчини саме прикарпатські краї незвичайно трудно супроти того, що тут не раз маємо ясні сліди іншої колонізації в ближчім сусідстві» (траки, волохи, ґермани, кельти). Полуднева ча-

---

charakter immiennictwa dorzecza Odry oraz brak o tym jakichkolwiek wiadomości u starożytnych pisarzy" (*J. Rozwadowski,* Remarques critiques sur la patrie dite primitive des peuples slaves, Conférence des historiens des états de l'Europe orientale et du monde slave, II, Compte-Rendu et Communications, Varsovie 1928, 157—161).

[251] *А. Шахматов,* К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях, Известія Академіи Наук, Петербург 1911, 707.

[252] *A. Lefèvre,* Germains et Slaves, origines et croyances, Paris 1903, 156 і карта 16 („Au temps d'Hérodote, au V-e siècle avant notre ère, la nation qui a longtemps donné son nom à toute la masse des peuples slaves ou slavisés, les Sauromates ou Sarmates, habitait encore au nord du Caucase").

[253] *М. Грушевський,* Кіевская Русь, Петербург 1911, 75 («Здесь с наибольшею вероятностью может быть помещена славяно-литовская територія передъ разселеніемъ»).

[254] op. cit., 77.

[255] *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, 3 вид., Київ 1913, 75. До цього автор додав таку примітку: «В головнім стрічаємо його вже у *Суровецького* (Śledzenie początku narodów słowiańskich, 382) і потім у *Шафарика* (Slovanské Starožitnosti I, 10, § 1) ... Необережно висловлена гадка *Л. Нідерле* (Starověké zprávy 69; Slovanské Starožitnosti I, 30), що слов'янські поселення над Дніпром могли сягати до моря, потім взяті ним назад. (op. cit. I, 260).

стина галицького Підгір'я — поріччя середнього Дністра, в часах індоевропейського розселення зайняте характеристичною культурою глиняних будівель (трипільські ліп'янки — *Я. П.*), яка розширяється звідси зовсім не в напрямах пізнішого слов'янського розселення на північний захід і північний схід, а на полудне і схід, і не полишає в районі пізнішого слов'янського розселення скільки-небудь виразного наступства. Всі ті факти роблять для Прикарпаття ролю слов'янської правітчини майже неможливою».[256] Проте, ще не так давно польський історик-еміґрант *О. Галецький* вміщував слов'янську правітчину саме на північ від Карпат.[257] В останньому часі *М. Міллер* виводив східніх слов'ян ще з бронзової доби (друге тисячоліття до Хр.) з південного сходу, з Середземномор'я.[258]

Загальну критичну оцінку всіх трьох теорій відносно правітчини слов'ян подав свого часу *Ґ. Лабуда* такими словами: «Teoria pierwsza (zachodnia) jest słuszną dla czasów historycznych (od VI w. wzwyż), dla czasów z okresu XIII—VI w. przed Chr. musi ona pozostać tylko hipotezą, bardzo prawdopodobną, ale nie zupełnie jasną w treści etnicznej, jak i zasięgu geograficznym. Teoria wschodnia jest niewątpliwie słuszną dla okresu najbardziej pierwotnego, wyprzedzającego okres wspólnoty bałto-słowiańskiej, dla okresu drugiego (od XIII w. przed Chr. wzwyż) jest mało prawdopodobną hipotezą, dla okresu trzeciego między IV w. przed Chr. a VI w. po Chr. jest zupełnie wykluczoną. Teoria trzecia, środkowa, najpewniejszą jest dla okresu przejściowego między IV—VI w. po Chr., bardzo prawdopodobną zaś dla okresu między V w. przed Chr. a IV po Chr. Pewności ta teoria nabiera przez świadectwa źródłowe, które tutaj uzupełniają niedostatek wiedzy, płynący ze stosowania metod prehistorycznych i lingwistycznych».[259]

Водночас другий польський мовознавець *Е. Мілевський,* розцінюючи західню, центральну і східню теорії, прихилявся радше до першої з них, але брав до уваги тільки часи між 700 і 500 рр. до Хр., а не, як було б правильніше, часи багато раніші, неолітичні.[260]

Цілу низку прихильників мала врешті *азійська гіпотеза,* яка виникла з великої плутанини в поглядах на походження слов'ян. Ця нерозбериха дала почин на початку XIX стол. в Німеччині різним тео-

---

256 *М. Грушевський,* Історія України-Руси I, вид. 3, 77.

257 „It is now universally (? — *Я. П.*) admitted contrary to legendary traditions that the original home of the Slavs was north of the Carpathians". (*O. Halecki,* Borderlands of Western Civilization, New York 1952, 8).

258 *М. Миллер,* Дон и Приазовье в древности, II, Мюнхен 1958, 14: «На всем протяжении эпохи ранних кочевников на местах, особенно в лесостепи, продолжают существовать, в качестве субстрата, индоевропейские племена, пришедшие с начала II тысячелетия до н. э. (з Малої Азії — *Я. П.*) и принесшие культуру бронзы. В I тысячелетие до н. э. из них формируются племена германские, леттские и славянские».

259 *G. Labuda,* Okres „wspólnoty" słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej, Slavia Antiqua I, 1948, 211—212.

260 *T. Milewski,* Zarys językoznawstwa ogólnego I, Lublin—Kraków 1948, 301—304.

ріям, які мали більш-менш приховане завдання принизити походження, історію і право слов'ян на їх рівнорядне існування в сім'ї автохтонних европейських народів. Вступом до цього було помилкове твердження, що слов'яни не появляються в історії Европи перед V стол. по Хр. та що вони виступають тільки згодом поряд з різними дикими азійськими переселенцями. На цьому спиралось дальше заключення, що слов'яни прийшли з ними звідкілясь з Азії, не мають історичного права на европейські поселення, не належать до культурних европейських народів і є тільки примітивними зайдами фінського чи монгольського походження, які захопили землі раніших автохтонів.[261] Почин до цього твердження дав факт, що внаслідок наїзду гунів частина слов'ян подалася була на захід поза Лабу, ближче до германських теренів, а друга з Прикарпаття в сторону Балканів, і німецькі дослідники пояснювали це так, що слов'яни прийшли тоді разом з гунами з Азії.[262]

І так віденський філолог *В. Шюц*[263] проголосив був у 1822-му році слов'ян і венедів за нарід монгольського племени, *Л. Паррот* твердив у 1828 р., що венеди не слов'яни, а споріднені з естонцями, а слов'яни, це, мовляв, нарід зовсім новий, орієнтальний, який тільки під кінець V стол. по Хр. невідомо звідкіля і як появився був в Европі.[264] Неназваний німецький журналіст у 1835 р. закінчив свою статтю про населення Европи словами: «Nicht von den Slaven, sondern von Stämmen germanischer und romanischer Abkunf wird Europa bewohnt: jene sind nur die Eindringlinge an den östlichen Grenzen».[265]

Знавець східньо-европейської історії німець *Ф. Брандштеттер* (1837) утотожнював слов'ян з монголами,[266] до нього долучилися німецькі історики *Пеліц, Роттек,* природники *К. Найман*[267] *і К. Каро,*[268] а навіть деякі німецькі філософи, як *Гойзінґер*[269] і *Геґель.*[270] Геґель

261 *L. Niederle,* SS I, 1, Praha 1925, 61—62.

262 *J. Czekanowski,* The Ancient Home of the Slavs, The Slavonic and East European Review, London XXV, 65, 1947, 358.

263 *W. Schütz,* Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens, Wiener Jahrbücher der Literatur, 1822, Bd. 19, 54.

264 *J. L. Parrot,* Versuch eines Entwurfs der Sprache: Abstammung der Liwen, Letten und Esthen, Stuttgart 1828, 51, 156.

265 Allgemeine Zeitung, 1835, ausserordentliche Beilage, No. 542.

266 *F. Brandstätter,* Scythica, Königsberg 1837, 83.

267 *A. Jungmann,* Kdo činí, kdo trpí křivdu? („Krok", I, 2, 61).

268 *C. Caro,* System der Phisiologie, 1838, 1847, I, 146; *idem.* Die Frage nach der Entstehung und Gliederung der Menschheit vom Standpunkte gegenwärtiger Forschung, „Unsere Zeit", 1858, Heft 14, 90.

269 *E. Heusinger,* Grundriss der physischen und psychischen Anthropologie, Eisenach, 1829, 115.

270 *G. W. Hegel,* Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, Berlin 1837, 360: „Es haben zwar diese (slawische) Völkerschaften Königreiche gebildet und muthige Kämpfe bestanden, aber sie müssen aus unserer Betrachtung ausbleiben, weil sie ein Mittelwesen zwischen europäischem und asiatischem Geist bilden und weil ihr Einfluss auf den Stufengang der Fortbildung des Geistes nicht wichtig genug ist".

уважав слов'ян посереднім звеном між европейцями і азіятами. Цілу низку прикладів того, як німецькі автори знецінювали слов'ян у порівнянні з німцями, зібрав був свого часу російський історик *В. Ламанський*.[271] Цей німецький тенденційний підхід до справи походження слов'ян був головним поштовхом для чеського слов'янознавця *П. Шафарика* для написання його клясичної праці «Starožitnosti Slovanské» (Praha 1837), проте він зовсім не займався питанням етногенези слов'ян, а тільки проблемою їх автохтонности в Европі.

Деяку підтримку дістала азійська гіпотеза після того, як під кінець минулого століття французький дослідник *Е. Дюбуа* виявив рештки пралюдини (Pitecanhropus) (на острові Яві, а в 1927-му р. професор анатомії в Пекіні *Д. Блек* визнав такими ж кістки добуті з каменоломні біля Чу Ку-тієну в Китаї. Антропологи оцінюють давність тих знахідок від 300.000—500.000 років і з того часу стали загально вважати Азію правітчиною людства. Тепер, після виявлення американськими антропологами *Б.* і *М. Лікі* (Leakey) останків «Людини з Кенії») (14 мільйонів років (та «проконсула» (25 мільйонів років) цей погляд змінився в користь центральної Африки.

Своє найповніше з'ясування мала гіпотеза про азійську правітчину слов'ян у відомій свого часу праці згаданого тут вже *А. Піктета*.[272] Після нього правітчиною слов'ян уважали басейн ріки Інду *В. Ламанський*,[273] та *І. Срезневський*,[274] Вірменію *А. Некрасов*[275] і *В. Суровецький*, [276] Сибір *Флоринський*, [277] (*Ф. Лозінський*),[278] Алтай *К. Кра-*

---

[271] *В. Ламанській*, Объ историческомъ изученіи греко-славянскаго міра в Европе, Петроград 1871, 62.

[272] *A. Pictet*, Les origines indoeuropéennes ou les Aryans primitifs, essais de paleanthropologie linguistique, I—II, Paris 1859—1863.

[273] *В. Ламанській*, О славянахъ в Малой Азіи, Африке и Еспаніи, Петербург 1859.

[274] *И. Срезневскій*, Мысли об исторіи русскаго языка, Петербург 1849.

[275] *А. Некрасов*, Мѣсто первоначального обособленія славянскаго племени, Казань 1879.

[276] *W. Surowiecki*, Śledzenie początków narodów słowiańskich, Warszawa 1842. Автор, професор варшавського університету, вважав, що найранішим автохтонним населенням Европи були темноволосі ляпонці, а всі інші прийшли пізніше зі Сходу. Першими між ними прибули в південну Европу іберійські племена, а майже рівночасно з ними, з околиць Вірменії, прийшли слов'яни і зайняли північну й центральну Европу. Наступну, багато молодшу хвилю пришельців творили кельти, які пробилися, мабуть, проти течії Дунаю на захід у Ґаллію і розділили при цьому слов'ян на дві групи — надбалтицьку і нададріятицьку. Опісля, вслід за кельтами, також з Кавказу, стали просуватися на захід тевтони (германці), але робили це північнішим шляхом, вздовж Карпат і Судетських гір, витісняючи звідтіля раніше там осілих слов'ян і пізніших пришельців — кельтів.

[277] *Т. Флоринскій*, Первобытные славяне, Томск 1894.

[278] *Ph. Lozinski*, Slavik Archeology — a historical Reevaluation (First Congress of Scholars and Scientists, The Polish Institute of Arts and Sciences, Columbia University, Nov. 25—27 1966, 47).

маржс,[279] Малу Азію *М. Рудніцький,*[280] південно-східню *Е. Ґаспаріні* (1952), взагалі Азію *С. Сестричевич-Богуш,*[281] *Л. Паррот,*[282] *Й. Піч,*[283] *К. Траймер*[284] і *К. Мошинський.*[285] Останній був рішучим противником речника західньої правітчини *Т. Лер-Сплавінського*[286] і придержувався німецького погляду, репрезентованого в Польщі *Я. М. Розвадовським. К. Мошинський* був у Польщі найскрайнішим речником азійської правітчини слов'ян і в своїй праці 1925-го р.[287] посунувся аж до її льокалізації в центральній Азії, стараючись пітвердити свою теорію дуже давніми мовними слов'янсько-турецькими зв'язками. Ця його теорія, повторена ще раз кільканадцять років пізніше,[288] стрінулася з рішучим спротивом визначного польського монголіста *В. Котвіча* і це спричинило пізніший відворот *К. Мошинського* в напрямі півдня Прип'яті і середнього Дніпра,[289] що його боронив раніше *Л. Ні-*

---

279 *K. Kramař,* Die Ankunft der Germanen, Litauer und Slawen aus der Urheimat am Altaj, České Budějovice 1916.

280 *M. Rudnicki,* Nowsze poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską. (Sprawozdania Poznańskiego Tow-wa Przyjaciół Nauk 3, 1962, 240). Автор виводить індоевропейців, включаючи слов'ян, з т. зв. Урало-Каспійських Воріт з огляду на те, що під кінець III тисячоліття до Хр. ціла Мала Азія й Анатолія були зайняті індоевропейськими народами. З цієї їх правітчини він веде балто-слов'ян на північний захід, приміщує їх перехідно разом на північ від р. Прип'яті, спершу на схід, згодом на захід від Дніпра, а після роз'єднання цієї спільної групи племен, кладе вже самих слов'ян між Вислу й Одру та частково праве доріччя Лаби.

281 *S. Sestreczewicz-Bogush,* Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, St. Petersbourg, 1812.

282 *L. Parrot,* як прим. 264.

283 *J. Pič,* Die Urnengräber Böhmens, Leipzig 1907. Він висловив був здогад, що праслов'янами були ті арійці, цебто індоевропейці, які в своїй мандрівці з Азії задержались були в наддунайській кітловині. Звідтіля в часі 800—600 до Хр. вони перейшли через Моравію, на Лужиці й Шлеськ, де осіли на довший час і витворили т. зв. лужицьку культуру.

284 *K. Treimer,* Die Ethnogenese der Slawen, Wien 1954. Виходячи з лінґвістики автор льокалізує правітчину індоґерманців за Уралом (як Копперс), спираючись при цьому головно на працю *Лер-Сплавінського:* O pochodzeniu i praojczyznie Słowian, 1947. Рецензія на працю Траймера: E. Küttler, Die Welt der Slaven, I, Heft 4, Wiesbaden 1956, 446-449.

285 *K. Morszyński,* Badania nad pochodzeniem i pierwotną kolebką Słowian, Kraków 1925 (praojczyzna Słowian „najprawdopodobniej v Azji, na północnych pograniczach wielkiego stepu").

286 *М. Рудницький* подає, що *Т. Лер-Сплавінський* шукав індоевропейську правітчину в центральній Европі, на теренах зайнятих племенами з т. зв. шнуровою керамікою (*M. Rudnicki,* Nowsze poglądy na prakolebkę indoewropejską, Sprawozdania Poznańskiego To-wa Przyjaciół Nauk, 3, 1962, 240).

287 *K. Moszyński,* Badania nad pochodzeniem i pierwotną kolebką Słowian, Kraków 1925.

288 *Idem,* Kultura ludowa Słowian, Kraków 1939.

289 *K. Moszyński,* Perwotny zasiąg języka prasłowiańskiego, Prace językoznawcze 16, Wrocław—Kraków 1957. У цій праці автор спростував теорію про західню

дерле (1902), а пізніше *М. Фасмер.*[290] До думки Мошинського приєднався *С. Бернштайн,* приміщуючи правітчину слов'ян на вододілі між допливами Прип'яті, Дністра, Дніпра і Буга.[291] На думку *Т. Мілевського*[292] це можливе.

Між українськими істориками новішого часу прихильником думки про східню правітчину слов'ян був *М. Кордуба.* За його теорією слов'яни прийшли «зі сходу» після відступлення германських і монгольських народів і тоді, каже він, «українські племена розмістилися серед мандрівки народів на великому просторі від Карпат по гори Кавказу, від Чорного моря по джерела р. Дніпра. Таким чином десь в 500—600 літ по Хр. заселили вони також і Буковину і теперішню Молдавію аж по устя Дунаю».[293]

Прихильником азійської теорії виявив себе колись, до деякої міри, теж *Л. Нідерле,* припускаючи теоретично можливість, що слов'яни, разом із східньою частиною індоевропейців, перебували спершу десь в центральній та західній Азії, заки прийшли до Европи.[294] Сьогодні ще *Ґ. Вернадський* виводить всіх протослов'ян чи принаймні частину їх з центральної Азії,[295] річ ніякими археологічними та лінґвістичними матеріялами не доказана. Також чеський дослідник Близького Сходу *Б. Грозний* вважає колискою первісного населення північного Причорномор'я Туркестан, а на всякий випадок терени між Каспійським морем Паміром і Алтаєм. Це, на його думку, були тохари.[296] Фінами заселював первісно сьогоднішні східні слов'янські землі американець *С. Р. Томпкінс.*[297]

За кожним з названих вище авторів, за винятком представників центральної групи, прабатьківщина слов'ян займала доволі малу те-

---

правітчину слов'ян, що викликало рішучий опір Ю. Костшевського (Z otchłani wieków, XXIV, 1958, 171-176).

290 „Als Urheimat der Slaven und älteste Heimat der Russen (Ostslawen) betrachte ich ein Gebiet, das sich von Ostgalizien östlich über die Landschaft Wolhynien, Podolien, Kiew, Černigov, Mohilev, Kursk, Orel bis zum oberen Don erstreckt". *M. Vasmer,* Der ostdeutsche Volksboden, Breslau 1926, 118.

291 *M. Rudnicki,* Nowsze poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską, Sprawozdania Poznańskiego Tow-wa Przyj. Nauk, 3, 1962, 240.

292 *T. Milewski,* Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego, Rocznik sławistyczny, XXI, 4—76, Wrocław—Kraków 1960.

293 *М. Кордуба,* Ілюстрована історія Буковини, Чернівці 1901.

294 *L. Niederle,* Rukověť slovanské archeologie, Praha 1931, 3 („teoreticky zůstává přípustné, že se Slované s východní části Indoeuropeanu potulovali zprvu kdesi v střední a západni Asii, než přišli do Europy").

295 *G. Vernadsky,* Essai sur les origines russes, I, Paris 1959, 11—12 („Il est très vraisemblable que les Slaves ne firent pas exception à cette étaient originaires d'Asie centnrale").

296 *Б. Грозный,* Доисторические судьбы Передней Азии, Вестник Древней Истории, 1940, кн. 3-4.

297 *S. R. Tompkins,* Russia through the Ages, New York 1940, 15 („the Slavs and Khazars were late comers in a land that had been occupied from time immemorial by the Finns").

риторію, була спільною для предків усіх слов'ян і з неї вони поступово розходилися на свої історичні місця. Проте, дальші безупинні дослідження слов'янської старовини виявили безпідставність цих тверджень.

Теорію азійської правітчини слов'ян остаточно спростував у нас *М. Грушевський.* «Щодо правітчини, — писав він, — то це справа більш складна. Передусім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє нівщо, ця теорія вложилась силою традиційного призвичаєння дивитись на Азію як на правітчизну людського роду».[298] Ми додамо до того, що сьогодні, після згаданих вище сенсаційних досліджень д-ра *Лікі* (Leakey) в центральній Африці, ця азійська теорія зовсім втратила свою традиційну базу.

Спираючись на вище названі перестарілі джерела, деякі сучасні чужоземні енциклопедії ще й тепер уважають правітчиною слов'ян центральну Азію,[299] Прип'ятські болота,[300] терени над Вислою,[301] район Карпат[302] чи Східню Европу.[303] Проте, в них переважає приблизно правильна думка про колиску всіх слов'ян на землях між Вислою, Карпатами і Дніпром.[304]

Так в основному розвивалася думка про правітчину і перші початки слов'янських народин з історичного, лінґвістичного та палеоботанічного погляду. Ми особисто приєднуємося до тих дослідників центральної групи, які правітчину всіх слов'ян льокалізують на широких просторах між Дніпром і Вислою.

На зовсім нову основу була поставлена проблема слов'янської прабатьківщини слов'янськими *археологами* після першої світової війни; вони виводили своє твердження з конкретних матеріяльних доказів. При цьому виникла і нова справа — проблема *етногенези* слов'янських історичних народів на базі безіменних праісторичних племен.

---

298 *М. Грушевський,* Історія України-Руси, I, Київ 1913, 61.

299 *G. B. de Huszar,* The American Peoples Encyclopedia, 17, 1951, 17765, *Zedlers* Universal Lexicon, 38, 1962, 6.

300 Das *Bertelsmann* Lexikon, 4, 1964, 81; Enciclopedia Italiana, 31, 1936, 941.

301 Schweizer Lexikon, 6, 1943, 1406.

302 *O. P. Backus,* Encyclopedia International, 16, 1964, 538; *Grolier* Encyclopedia, 9, 1941, 390; Der grosse *Herder,* 8, 1956, 782.

303 Dictionaire Encyclopedique *Quillet,* 6, 1965, 5072.

304 *D. Tomasić,* Encyclopedia Americana, 10, 1963, 93; *N. B. Jopson,* Encyclopedia Britannica ,20, 1961, 789; Universal Standard Encyclopedia, 21, 1953, 7805; New International Encyclopedia, 21, 1922, 172; *J. Baudoin de Courtenay,* La Grande Encyclopedia, 30, 93; Grand Larousse, 9, 1964, 859; Der grosse Brockhaus, 10, 1956, 753, і т. д.

Лев Шанковський

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

III. Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921—1939)

V

Поза Польщею, в періоді між двома війнами, велике скупчення української військової еміґрації було в Чехо-Словаччині. Початок її дали військові з'єднання Галицької армії, які в pp. 1919—1920 перейшли були на територію ЧСР, де були роззброєні й інтерновані в таборах. Отже, в Німецькому Яблонному (Дойч Ґабель) перебували до жовтня 1921 р. частини Галицької армії, які під час великої польської травневої офензиви 1919 р. змушені були перейти на окуповане чехословацькою армією Закарпаття. Ці частини (1 Гірська бриґада, частини групи «Глибока» й «Крукевичі» 8-ої Самбірської бриґади) були роззброєні на наказ французького генерала Енока, тодішнього команданта чеської армії на Закарпатті, а після використання їх у бою проти мадярських большевиків під Саторалія-Уйгелі, були перевезені на Судети до містечка Німецьке Яблонне й приміщені в таборі. Тут частини ці сформувалися на воєнний лад і дістали назву «Українська бриґада в Німецькім Яблоннім». Бриґада ця нараховувала 80 старшин і 5 000 підстаршин і вояків.

Першим командантом Української бриґади був підполк. Володислав Федорович, а другим командантом став полк. Антін Варивода. Начальником генштабу був майор генштабу Яромир Дяків. Другий табір створено було в Ліберці (Reichenberg), де у вересні 1920 р. приміщено старшин і рядовиків групи ген. Кравса, що відділилась була від Армії УНР і перейшла на територію ЧСР. У цьому таборі перебувало понад 1 000 військовиків Галицької армії, в тому принаймні до 300 старшин.

У жовтні 1921 р., всіх старшин і рядовиків Галицької армії переведено до табору в Йозефові, який проіснував до 1926 року. У ньому, в різні часи, перебувало до 400 старшин і 4 000 рядовиків Галицької армії. В Йозефові далі табір існував, як «Українська Бриґада». Командантами її були ген. Віктор Курманович, а після нього ген. Арнольд Вольф. Вояки зберігали в таборі свою військову організацію

й військову дисципліну включаючи робітничі сотні, що їх формовано з інтернованого вояцтва й які працювали, під проводом своїх старшин, у різних містах ЧСР. У таборі й робітничих сотнях проваджено теж широко розплянована культурно-освітню працю різного роду. Діяли різного роду середні й фахові школи й курси, доповнювано середню освіту, проваджено вишкіл для цілої низки «цивільних» фахів, які могли придатися вояцтву після звільнення їх у цивільному житті. В майбутньому, старшинством і вояцтвом Української бриґади в Йозефові значно поповнилися українські високі школи, що їх створено в Чехо-Словаччині.

Все ж таки, значення осередку українського життя набрала Прага особливо в 1921 році, коли тут переселилася більшість українських еміґрантів з Відня і коли в ЧСР організовано було українське високе шкільництво. Насамперед був до Праги перенесений з Відня Український Вільний Університет (УВУ), а далі була в Подєбрадах заснована Українська Господарська Академія (УГА) і в Празі — Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова. Стипендії, що їх уряд ЧСР давав українським студентам, притягали багатьох з них до Праги, зокрема переїхало туди чимало старшин і вояків Армії УНР з таборів інтернованих у Польщі й галичан з табору полонених у Тухолі. Ці полонені старшини й вояки УГА утікали з табору в Тухолі до поблизької Німеччини, а там далі вже старалися перейти й переїхати до Чехо-Словаччини. Наслідки цієї міґрації українського страшинства й вояцтва були такі, що в першій половині двадцятих років до 2 000 українських старшин і вояків з освітнім цензом стали студентами українських, чеських і німецьких високих шкіл у Чехо-Словаччині.

Таким чином, існування українських високих шкіл у Чехо-Словаччині, прихильність уряду ЧАР до українських еміґрантів, фінансова допомога їм для закінчення студій, були головною причиною скупчення української еміґрації, в тому теж і української військової еміґрації в Чехо-Словаччині. Це мало той наслідок, що в 1921—1939 роках, Прага, поруч Львова, стала найважливішим культурним осередком українського життя поза межами УССР. У зв'язку з допливом великого чиста українських науковців і висококваліфікованих фахівців, постало в Празі чимало українських наукових, культурних і професійних організацій, що провадили були доволі оживлену діяльність. До речі, умовини для розвитку української науки і культури в Чехо-Словаччині були дуже добрі: багата, культурна країна, чудові бібліотеки, матеріяльна забезпеченість еміґрації, прияність автономної української етнічної території, — все це повинно було стимулювати наукову працю української еміґрації, але в ділянці воєнно-історичної науки, українська військова еміґрація в ЧСР не залишила нам нічого такого, що своїм значенням відповідало б археографічним збірникам Українського Наукового Інституту у Варшаві, збірникам типу «Табор» і «За Державність», видаваних українським старшинством у Польщі, або монографічним працям типу «Історії українського війська», що появились були у Львові. А варто нагадати, що власне в

Празі існувала така установа, як *Музей Визвольної Боротьби України (МВБУ)*, в якому були зібрані прецінні матеріяли до історії українського війська й визвольної боротьби України в 1917—1920 рр. Серед них: уцілілі рештки військович архівів Армії УНР й УГА; архіви таборів полонених українців у Німеччині й Австро-Угорщині, з яких вийшли такі частини, як синьожупанники, сірожупанники; архів Союзу Визволення України (СВУ); архіви таборів інтернованих у Польщі; архіви дипломатичних місій УНР; архіви й переписка різних державних діячів і дипломатів, а крім цього величезна бібліотека з рідкісними пресовими й книжковими виданнями з часу війни, таборові видання, військові статути й реґулямінн і багато подібного майна, що від самого початку існування *МВБУ* повинно було стати дхерелом наукової праці. Матеріяли ці аж просилися каталогізації, бібліографічного опису, археографічного видання, аналітичного дослідження, але цього не було, зглядно було дуже мало, дарма що в *МВБУ* зібрано було до одного мільйона різних матеріялів. Сьогодні вже запізно говорити про наукову роботу над скарбами *МВБУ*, бо ж і так сам Музей опинився в руках ворога.

МВБУ пропав для нас зовсім. Частинно знищений американською бомбою в лютому 1945 р. *МВБУ* продовжував існувати в 1945—1948 рр., коли в ЧСР був при владі переходовий демократичний режим. Каленик Лисюк, який мав близьке відношення до *МВБУ* від початку його існування, вважає, що в цьому часі можна було ще рятувати Музей, наприклад, шляхом висилок пачок з музейними збірками закордон.[1] В 1948 році, коли до влади в ЧСР прийшли самі комуністи, *МВБУ* зліквідовано, передаючи архівні збірки Москві, а бібліотеку Музею — Всеслов'янській бібліотеці в Празі. До речі, статут *МВБУ* передбачав, що в разі ліквідації установи, майно *МВБУ* перебирає державна влада ЧСР, але такої постанови, що частину цього майна перебирає інша держава, в статуті Музею не було.

VI

Воєнна історіографія, що її нам залишила українська еміґрація в Чехо-Словаччині скромна. Найбільше воєнно-історичного матеріялу залишила нам «Українська Бриґада» в Йозефові, яка видавала журнал «Український скиталець». Індивідуально, найбільше воєнно-історичних праць залишив нам командарм УГА, а потім Армії УНР, ген. Михайло Омелянович-Павленко, який проживав у Празі, де, переважно; видавались його твори. Історик Дмитро Дорошенко й політич-

---

1 К. Лисюк, «Музей Визвольної Боротьби України в Празі (його початки й ліквідація)», *На слідах*, Онтаріо, Каліфорнія, 1955, 4 (серпень—грудень), 3—6. Історію *МВБУ* насвітлює книга Симона Наріжного, *Матеріяли до історії МВБУ в Празі* в трьох частинах, виданих в Австралії в 1957—1959 рр. Симон Наріжний (нар. 1898) був заступником директора *МВБУ* і його директором від 1945 до 1948 року.

ний діяч Ісак Мазепа залишили нам загальні праці про визвольну війну, в яких воєнним подіям присвячено чимало уваги. В Празі появились теж «Причинки до історії української революції» полк. Євгена Коновальця й інші його праці.[2] Наддніпрянська еміґрація видала вартісний збірник, присвячений Симонові Петлюрі й видавала журнал «Гуртуймося», МВБУ видавав «Вісті МВБУ», в ділянці бібліографії працював солідно Петро Зленко, який має теж праці з ділянки воєнно-історичної бібліографії. На наш скромний розрахунок, на базі МВБУ таких бібліографів повинно було працювати кільканадцять. Зладжені ними в 1920-их і 1930-их роках бібліографії, відповідно анотовані, могли б сьогодні заступити знищені або недоступні джерела до історії нашої визвольної війни. В анотаціях могли б бути збережені автентичні відомості про факти, що їх описували знищені чи недоступні джерела.

Український скиталець (далі УС) появлявся в 1921—1923 роках. Разом появилося 46 чисел цього цікавого журналу. Редагували його, по черзі, пор. Яків Голота, сотн. Осип Демчук і пор. Петро Будз і, врешті, редакційна колеґія. В останньому році, журнал друкувався у Відні і там появлявся; попередні числа журналу появились були в Йозефові.

УС є копальнею воєнно-історичних відомостей про Галицьку армію і, тому, можна радіти, що зберігся комплект цього журналу і переховується в Науково-дослідному інституті ім. В. Липинського в Філядельфії. Очевидно, в рамках нашої бібліографічної статті, ми не можемо дати повного опису матеріялів, поміщених в УС і, тому, робимо з них вибірку особливо тих матеріялів, що мають значення для історика визвольної війни. Для кращої орієнтації і ділимо матеріяли УС на чотири групи: 1. Мемуаристика про Листопадовий зрив у Галичині; 2. Матеріяли про організацію й операції частин УГА; 3. Воєнні мемуари учасників визвольної війни і 4. Статті й розвідки з воєнно-історичною тематикою.

У першій групі маємо мемуари В. Виноградського про листопадовий зрив у Балигороді,[3] дві статті В. Воробця про Коломию,[4] стаття

---

[2] Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917—1923 рр.* 2 томи. Ужгород: II том — 1930, 437 + XXI ст., І том — 1932, 424 + LXXXVI ст.,; Ісаак Мазепа, *Україна в огні й бурі революції, 1917—1921,* Прага 1943, 2-е вид. 3 томи, 1951 —1952 у Німеччині. Євген Коновалець, *Причинки до історії української революції,* Прага, 1928, ст. 40, 2-е видання, Німеччина, 1948, ст. 47. У збірнику *Золоті ворота* праця ця була сконфіскована польською цензурою. У збірнику: *Корпус Січових Стрільців* (Чікаґо, 1969, ст. 399—446). Авторству Євгена Коновальця належить ще стаття: «Причинки до історії ролі Січових Стрільців в українській революції», *Розбудова нації,* Прага, 1928, 1, 18—23, 2, 60—64, 3, 104—110, 4, 153—158, 5, 199—204 і 6, 241—244.

[3] Володимир Виноградський, «Спомин з падолистового перевороту в Балигороді і Ліську», *Український скиталець* (далі УС), Йосифів 1921, 4, 5–9.

[4] Пор. Віктор Воробець, «1 падолиста в Коломиї», *УС,* 1921, 1, 19—23: його ж, «Перші дні української державности в Коломиї», *УС,* 1921, 5, 8—11.

М. Дольницького про «передісторію» 1 падолиста 1918,[5] С. Ніжанковського про Стрий,[6] Я. Рибака про Жовкву,[7] Б. Ромченка про Перемишль,[8] І. Рудницького про Львів[9] і дві статті без подання авторів про листопадовий зрив у Золочеві й Самборі.[10] Всі ці статті подають найавтентичніші описи подій, бо зроблені учасниками під свіжими ще враженнями пережитого і під контролем інших учасників, що перебували в таборі, і тим самим є першоджерелами для відтворення Листопадового зриву в Галичині. З цього погляду вони мають велике значення для історії.

Традицію друкування спогадів про листопадові перевороти, започатковану «Українським скитальцем», продовжують збірники *УГА* (чотири томи), видання Дм. Микитюка у Вінніпеґу, що появилися в 1958—1968 роках. Не зважаючи на це, у воєнно-історичній літературі бракує ще чимало спогадів про листопадовий зрив у різних містах Галичини, не кажучи вже про Буковину. Не мають описів листопадових переворотів у доступній тепер воєнно-історичній літературі такі повітові міста Галичини: Богородчани, Борщів, Городенка, Гусятин, Зборів, Мостиська, Надвірна, Перемишляни, Рава Руська, Сокаль, Заліщики, Збараж, Зборів, Мостиська, Надвірна,. Скалат і Чесанів. Описи переворотів в інших містах є часто фраґментарні й неповні. З цього виникає, що історик не має ні документів, ні мемуарів, на підставі яких міг би відтворити повністю таку важливу історичну подію в Галичині, як Листопадовий зрив.

У другій групі матеріялів *УС* маємо джерельні матеріяли про військову організацію й воєнні операції різних формацій УГА. Тут, на першому місці, слід поставити аналітичні огляди воєнної ситуації чи воєнних операцій, написані вищими старшинами чи генштабістами УГА, як, напр., оцінку воєнної ситуації УГА по переході через р. Збруч, написану майором генштабу Яромиром Дяковим.[11] В іншій статті, командант українських військ у Львові, полк. Гнат Стефанів оцінює воєнні події у Львові.[12] Маємо теж статтю ген. Кравса про початки формування його групи на Хирівському фронті,[13] і дуже добру

---

5 Мирон Дольницький, «Передісторія 1 падолиста 1918», *УС*, 1921, 1, 9–13.

6 Пор. Ст. Ніж-ий, «Перші дні перевороту в Стрию», *УС*, 1921, 3, 5–12. Прізвище автора: пор. Степан Ніжанковський.

7 Яр. Рибак, «Спомини з Жовкви», *УС*, 1921, 6, 4—10; 7, 6—8.

8 Борис Ромченко, «Сумної памяти дні в Перемишлі», *УС*, 1921, 14—19, 2, 13—17.

9 Сотн. І. Р—кий, «Спомини львівських падолистових днів», *УС*, 1921. 1, 3—9; 2, 4—13. Прізвище автора: сотн. Іван Рудницький.

10 «Падолистовий переворот у Золочеві», *УС*, 1921, 1, 24—28; «Самбірські падолистові дні 1918 р.», *УС*, 1921, 4, 3—5.

11 Майор Яромир Дяків, «Стратеґічне положення УГА по переході через Збруч літом 1919 р.», *УС*, 1923, Відень, 6/28, 13—15.

12 Полк. Гнат Стефанів, «За Львів», *УС*, 1923, 21—22 (43—44), 8—12.

13 Ген. А. Кравс, «Завязок моеї групи. Уривок зі споминів», *УС*, 1922, 16, 4—7; 17, 4—6.

аналізу організації й операції армійської групи ген. Кравса в поході на Київ, написану сотн.К (Корній Купчанко, приділений до генштабу групи). Цю вартісну статтю передруковано пізніше в одному з календарів-альманахів «Червоної Калини».[14]

Інші статті цієї групи розглядають організацію й бойові дії окремих формацій УГА, або описують організацію окремого роду зброї, як напр., стаття сотн. інж. лет. Р. Земика про летунство УГА.[15] Часами такі статті приймають вигляд історії формації, як напр., стаття пор. Ґ-р про історію жидівського пробойового куреня.[16] У цій групі маємо теж добрі аналітичні описи боїв у статтях П. Будза, П. Б. і Б. О., бул. Василя Ілащука і д-ра В. Ґалана.[17] Дві статті цієї групи є важливим причинком до історії боїв II Галицького корпусу за Житомир у серпні 1919 р.,[18] одна розповідає про бої українських військ у районі містечка Балигорода.[19]

До третьої групи матеріялів УС зараховуємо воєнну мемуаристику учасників визвольної війни в рядах УГА. Деякі з цих мемуарів є просторими працями, як, напр., спогади про галицьку військову адміністрацію в дубенському повіті на Волині, написані пор. П(етром) В(овком), що очолював цю адміністрацію, а які друковано в 23 числах журналу.[20] Дуже цікавими є спогади сотн. М. Колтунюка про переживання в характері парляментера до польської армії,[21] Мирона Доль-

---

14 Сотн. К., «Армейська група ген. Кравса в наступі на Київ», *УС*, 1921, 8, 3—8; 9, 13—16. Передрук: *Календар Червоної Калини* (далі *КЧК*) на 1923 рік, Львів 1922, 108—117. Прізвище автора: Корній Купчанко, сотник, приділений до генеральної булави.

15 Інж. сотн. лет. Р. Земик, «Дещо про летунство УГА», *УС*, 1922, 13, 9—11, 14, 3—5, 15, 4—5.

16 Пор. Нахман Ґ-р, «Передісторія і історія жидівського пробоєвого куреня I корпуса УГА», *УС*, 1921, 4, 17—21, 5, 17—23.

17 Пор. Петро Будз, «Гуцули в боях під Ґородком у марті 1919 р. З дневника учасника», *УС*, 1921, 12. 8—9; П. Б. і Б. О., «2 (Коломийська) бриґада в червневій протиофензиві 1919 р.». Уривок із дневника. *УС*, 1922, 13, 3—5, 14, 11—14, 15, 11—12; Бул. Василь Ілащук, «III курінь 8 Бриґади в наступі на Київ», *УС*, 1922, 16, 15—16, 17, 9—10, 18, 5—7; Пор. д-р Володимир Ґалан, «Бої о Чортівську скалу під Львовом в 1918 р. (Спомини з облоги Львова УГАрмією 1918 до 1919 р.)», *УС*, 1923, 23/24, 45/46, 23—31.

18 П. М., «Житомир—Коростень (Із воєнних записків»)», *УС*, 1922, 16, 12—13, 17, 12—14, 18, 1—5. Прізвище автора пор. Петро Мигович. Чот. Роман Колтонюк, «На Житомир», *УС*, 1922, 5/27, 28—31.

19 Володимир Виноградський. «З днів боротьби і тюремлення за волю (Балигород)», *УС*, 1921, 6, 17—24, 7, 8—11, 8, 22—24, 9, 27—33.

20 Пор. П. В., «Волинь під військовим зарядом Галичан 1919 р.», *УС*, 1922, 14—15, 15, 14—16, 16, 7—9, 17, 6—7, 18, 10—11, 19, 20—27, 20, 37—41, 22, 23—29; *УС*, 1923, 1/23, 41—48, 2/24, 27—31, 3/25, 24—27, 4/26, 21—25, 5/27, 44—48, 6/28, 30—36, 7/29, 30—35, 9/10/31/32, 29—35, 12/34, 23—26, 13/35, 13—21, 15/37, 16—22, 17/18/39/40, 27—40, 21/22, 43/44, 23—41, 23/24/45/46, 33—56. Прізвище автора пор. Петро Вовк.

21 Сотн. Михайло Колтунюк, «З українсько-польських боїв (спомини

ницького про стан УГА напередодні її договору з ген. Денікіном,[22] спогад Р. Колтонюка про УГА з часу Чортківської офензиви[23] і Василя Ілащука про перебування в денікінському полоні.[24] В інших спогадах К(орній) К(упчанко) описує свою поїздку в характері парляментера до денікінської команди,[25] а Володимир Михайлів подає сильветку жида-героя УГА, пор. Сальця Ротенберґа.[26]

В останній групі матеріялів УС звертають на себе увагу статті Гр. Голинського про українських повстанців,[27] стаття чет. фарм. Ом. Лазурка про санітарні відносини в УГА[28] і д-ра І. Козака про державну жандармерію ЗУНР.[29] Жук Андрій є автором більшої розвідки про вільне козацтво,[30] Василь Пачовський пише історію пресової кватири УГА,[31] а сотн. Ганс Кох про шефа генштабу УГА полк. Альфреда Шаманека в другу річницю його смерти.[32]

На цьому ми б вичерпали тематику УС. У журналі трапляються статті полемічного характеру,[33] але ця полеміка не стосується воєнно-історичних проблем, а радше злободенної таборової політики. Рецензій і наукових справоздань немає. Доволі добре представлено хроніку життя таборів і робітничих сотень, як теж некрологи старшин і рядовиків УГА, які померли в ЧСР.

парляментара)», *УС*, 1923, 6/28, 23—26, 7/29, 25—30, 9/10/31/32, 35—37, 11/33, 19—24, 12/34, 15—19.

22 Мирон Дольницький, «Над пропастю. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна», *УС*, 1922, 10, 8—9, 11, 6—7, 12, 9—11, 13, 5—7, 15, 6—8.

23 Роман Колтонюк, «З кліщів смерти», *УС*, 1922, 16, 10—12, 17, 2—3, 18, 11—18, 20, 32—36, 21, 12—16; *УС*, 1923, 23, 17—22.

24 Бул. Василь Ілащук, «На рідній землі в неволі», *УС*, 1923, 17/18/39/40, 40—55, 19/20/41/42, 35—38, 21/22/43/44, 43—55.

25 Сотн. К. К., «Український парляментар до російської добровольчої армії», *УС*, 1921, 10, 3—4. Автор: сотн. Корній Купчанко.

26 Чет. Володимир Михайлів, «Сальцьо Ротенберґ», *УС*, 1922, 12, 6—7.

27 Пор. Гриць Голинський, «Українські повстанці», *УС*, 1922, 11, 14—16, 12, 15—16.

28 Четар фармації Омелян Лазурко, «Дещо із санітарних відносин УГА (Спомини)», *УС*, 1923, 5/27, 31—36, 6/28, 19—23, 17—29, 22—25, 9/10/31/32, 26—29, 12/34, 19—22, 13—35, 21—27, 14/36, 12—16.

29 Сотн. д-р Іван Козак, «Дещо про державну жандармерію ЗУНР», *УС*, 1923, 16/38, 22—28, 17/18/39/40, 15—25.

30 Андрій Жук, «Вільне козацтво», *УС*, 1923, 1/23, 56—58, 2/24, 38—40, 3/25, 30—32, 4/26, 30—32, 5/27, 49—50, 7/29, 37—39, 9/10/31/32, 41—43, 19/20/41/42. 49—56, 21/22/43/44, 41—43.

31 Василь Пачовський, «З історії Пресової кватири УГА», *УС*, 15—37, 6—10.

32 Сотн. Ганс Кох, «У другі роковини смерти полк. ген. булави Альфреда Шаманека», *УС*, 1922, 14, 1—3.

33 З принципових полемік відзначаємо статтю Оглядівського, п. н. «День 1 листопада», *УС*, 1922, 10, 1—10. «Націоналістичне» спрямування цієї статті, обвинувачення соціялістичного табору включаючи Грушевського і Винниченка, не сподобалися іншим членам редакційної колеґії, які за

VII

У ділянці української воєнної історіографії, ген. Михайло Омелянович-Павленко (1878—1952) займає одне з перших місць. Він є автором спогадів, що мають значну воєнно-історичну вартість, а теж двох аналітичних воєнно-історичних праць, що трактують про «Українсько-польську війну» і «Зимовий похід». Ген. Ом. Павленко був теж відомий як автор воєнно-теоретичних праць. Значення його творчости полягає теж у тому, що був він найвизначнішим українським генералом у визвольній війні українського народу — Начальним вождем Галицької армії (грудень 1918 — червень 1919) і командармом Армії УНР у Зимовому поході і під час союзу з Польщею в 1920 році (з грудня 1919 до листопада 1920).

У російській армії, ген. Ом. Павленко був генерал-майором, учасником ще російсько-японської війни в 1904—1905 рр. У першій світовій війні, ген. Ом. Павленко займав пост начальника штабу корпусу, а потім у червневій офензиві 1917 року командував Лейб Ґвардії Ґренадирським полком (в російській армії ґвардійськими полками командували генерали). Після офензиви, ген. Ом, Павленка призначено комендантом Старшинської школи піхоти в Одесі. Ген. Михайло Омелянович-Павленко і його брат ген. Іван Омелянович-Павленко дуже скоро пішли на службу до української армії, при чому старший брат Михайло був призначений Центральною Радою командиром 3-го Гайдамацького Катеринославського Коша в Катеринославі (Січеславі). За гетьманату ген. Ом. Павленко помандував 11-ою пішою дивізією в Полтаві, а згодом був призначений командиром Козацького Запорізького Коша в Катеринославі. В українській армії за Директорії УНР був, як уже згадано Начальним вождем Галицької армії, командармом Армії УНР, а якийсь час в 1919 році командував теж Запорізьким корпусом.[34]

Ще в російській армії ген. Ом. Павленко був відомий як воєнно-науковий теоретик, автор численних підручників і конспектів тактики й впоряду.[35] У Празі, де жив ген. Ом. Павленко після визвольної

поміщення контроверсійної статті Оглядівського звільнили головного редактора *УС* пор. Петра Будза й про те повідомили в черговому числі *УС* (1922, 20, 1), стверджуючи, що попередня стаття «не є вислідом думок і поглядів української військової еміґрації ЗУНР».

[34] Про ген. полк. М. Омеляновича-Павленка пропонуємо увазі читача нашої праці такі статті: 1. Полк (ген.) Михайло Крат, «Пам'яти Командира», *Тризуб,* Ню Йорк, 1962, 4 (16), 12—17; 2. І. Миколаєнко, «Світлій пам'яті Командира». (У 15-ту річницю смерти), *Дороговказ,* Торонто, 1967, 16/35, 1—5; 3. О. Лубська, «Нам лишилося сталеве слово», *Визвольний шлях,* Лондон, 1954, 5, 69—74.

[35] До війни 1914—1918 рр. російською мовою: *Обучение молодых солдат, старослужащих и запасных* (1905); *Тактическая подготовка унтер-офицеров* (1907); *Конспект устава полевой службы* (1908); *Программа для боевой подготовки молодых офицеров* (1914).

війни, він від самого початку дуже інтересувався Музеєм Визвольної Боротьби України й бував у ньому частим гостем. Генерал знав добре, які джерельні матеріяли для висвітлення історії визвольної війни має Музей і на цій базі заплянував він написати цикл «Звіти й спогади» і плян цей перевів у життя. Тому, що в 1920-их роках було важко про видавця для готових творів, праці генерала друкувалися в журналі «Розбудова нації», що появлявся в Празі й був органом ОУН. У «Розбудові нації» друкувались наприклад його спогади про 1918 і 1919 рік, які пізніше появилися окремою книжкою, як «Українсько-польська війна». Пізніше для видання праць ген. Ом. Павленка створилося в Празі-Жіжкові видавниче товариство «Стілюс», яке й видавало книжки ген. Ом. Павленка до 1940 року.

Таким чином, із заплянованого циклу «звітів і спогадів» появилися такі праці:

1928 — Останні місяці 1918 року.[36]
1929 — Початок 1919 року.[37] Спомини.[38]
Українсько-польська війна 1918—1919 рр.[39]
На чолі Запорожців у боях з денікінцями.[40]
1930 — Спомини.[41]
Переговори з Добрармією.[42]
1932 — Державна інспектура.[43]
1934 — Зимовий похід.[44]
1935 — На Україні. Спомини.[45]

---

[36] М. Омелянович-Павленко, «Останні місяці 1918 року», *Розбудова нації*, Прага, 1928, 10—11, 392—397; 12, 438—443.

[37] М. Омелянович-Павленко, «Початок 1919 р.», *Розбудова нації*, 1929, 3—4, 109—117; 5, 166—176; 6/7, 210—220.

[38] Рівночасно, у Львові, у *Літературно-науковому віснику (ЛНВ)* друкувались «Спомини», *ЛНВ*, 1929, 10, 888—897, 11, 963—974, 12, 1068—1077.

[39] Окремою книжкою: Ген. М. Омелянович-Павленко, *Українсько-польська війна 1918—1919*, Прага, 1929, вел. 8°, 72 ст.

[40] В календарі-Альманаху «Дніпро», Львів, на р. 1930, була надрукована розвідка: «На чолі Запоріжців у боях з денікінцями», Львів, 1929, ст. 46—60.

[41] «Спомини» ген. Омеляновича-Павленка продовжували друкуватись в *ЛНВ* у Львові. Пор. *ЛНВ*, 1930, 1, ст. ?, 2, ст. ?, 4, 321—330, 6, 504—510. Цього ж року появилися вони окремою книжечкою: Ген. М. Омелянович-Павленко, *Спомини*, Львів—Тернопіль, 1930, 64 ст.

[42] У календарі-альманаху «Дніпро» на 1931 рік, була надрукована стаття ген. Ом. Павленка: «Переговори з Добрармією», Львів, 1930, 47—60. Стаття вийшла теж окремою відбиткою: Львів, 1930, 16 ст.

[43] У календарі-альманаху «Дніпро» на 1933 рік була надрукована стаття ген. Ом Павленка, «Державна інспектура». Львів, 1932, 33—44.

[44] Ген М. Омелянович-Павленко, *Зимовий похід*, Каліш, Укр. Воєн. Іст. Т-во, 1934, 3+191+1 ст., схеми в тексті, 6 вкладних листів з ілюстраціями. Окладинка М. Битинського. Це є відбитка зі статтей друкованих у збірниках «За Державність» (I—IV). Пор. нотка попереднього розділу ч. 30.

[45] У Празі появилася книга спогадів ген. М. Омеляновича-Павленка, *На Україні 1917—1918*, Прага, 1935, 72 ст.

1940 — Переговори й війна з Добрармією.[46]
1940 — 6. XII. 1919—5. 8. 1920: Зимовий похід.[47]

Із цього перегляду видно, що ген. Ом. Павленко повністю виконав заплянований собою цикл «звітів і споминів» про визвольну війну. Він описав усе, що бачив, перебуваючи на високих постах в українській армії. І він дбайливо бачене проаналізував, щоб для майбутніх військових діячів була користь із його «звітів і спогадів».

Для українського воєнного історика найбільшу вартість мають ті праці автора, в яких він насвітлює свою діяльність в характері командуючого генерала. Тут, насамперед, належить його праця про українсько-польську війну, праці про перебування його на посту командира Запорізького корпусу і, може найкраща його праця, про Зимовий похід армії УНР, якою він командував у цьому поході. Варто відзначити, що дві може найважливіші праці ген. Ом. Павленка («Українсько-польська війна» і «Зимовий похід») зберігаються в Дослідьо-науковому інституті ім. В. Липинського в Філядельфії й можуть бути доступні заінтересованим українським історикам. А втім, годі собі й уявити студію історії визвольної війни, не маючи під рукою праць ген. Ом. Павленка, яких позитивною ціхою є насичення їх документацією включаючи використання неопублікованих джерел (зокрема в «Зимовому поході»), чітка інформація не тільки про воєнні акції та їх плянування, але теж про події дипломатичної історії, наприклад, джерельні факти про місію ген. Бертельмі або про переговори з командуванням Добрармії. У працях ген. Ом. Павленка не бракує детальних оцінок не тільки стратегічного, але політичного положення включаючи інформації про морально-політичний стан армії в різних фазах визвольної війни, відомості про настрої населення, працю запілля включаючи дані про здобування й вихіснування матеріяльних засобів тощо. З цього погляду слід вважати, що праці ген. Ом. Павленка були не тільки всебічною аналізою визвольної війни, тобто минулого, але й цінною наукою на майбутнє. І справді, ці майбутні покоління українського народу можуть бути вдячні найвизначнішому генералові визвольної війни за те, що отримали від нього авторитетні, ґрунтовні й об'єктивні «звіти й спогади» за його службу Україні, фахово ним опрацьовані й написані в принадній літературній формі.

VIII

На кредит української наддніпрянської еміґрації в ЧСР треба записати факт, що вона створила Міжорганізаційний комітет для

---

[46] В 1940 році в Празі появилася брошура ген. М. Омеляновича-Павленка, *Переговори й війна з всеросійською Добрармією*. Вид. «Стілюс». 40 ст.

[47] *6. XII. 1919 — 5. V. 1920: Зимовий похід*. Слово групи лицарів Українського Залізного Хреста. Ретроспективний огляд походу, опертий на працю ген. М. Омеляновича-Павленка. Бібліографія (Петра Зленка). Прага, 1940, 53 ст.

вшанування пам'яти Симона Петлюри, Головного Отамана Армії й Фльоти УНР, який підготував і видав збірник, присвячений його пам'яті.[48] У цьому добре зредагованому й написаному збірнику вміщено 16 статтей різних авторів, які насвітлюють працю С. В. в різних ділянках, а в тому є 6 авторів, які написали статті на військові теми.[49]

Таким чином, українська історіографія отримала першу книгу, присвячену в цілості людині, яка очолювала боротьбу українського народу за державність. Книга ця стала, отже, на межі між численними «причинками» різних авторів, що до цього часу появлялися, а науковим трактуванням проблеми авторами, що добре особисто знали С. В. Петлюру. З цього погляду, празький збірник можна трактурати, як збірник першоджерел, що майбутній українській науці служитиме матеріялами до наукової біографії С. В. Петлюри, яка скорше, чи пізніше таки мусить появитися.

Автори на військові теми цього збірника дали дуже цінний вклад, але особливу увагу між статтями з військовою тематикою звертає на себе стаття пполк. інж. Василя Проходи (1891—1971), видана теж окремою відбиткою.[50] Прохода є автором низки воєнно-історичних досліджень і спогадів, що мають велике значення в українській воєнно-історичній літературі. Його стаття в збірнику на пошану В. С. Петлюри є добрим конспектом історії українського війська з 1917 року й аж до інтернації його в польських таборах, при чому автор спеціяльно узгляднює ролю С. В. Петлюри в розбудові української армії. Інші військові статті збірника є цінними причинками до військової біографії С. В. Петлюри, при чому увагу історика звертає першоджерельний опис 2-го Всеукраїнського військового з'їзду учасником — пор. Ільком Гаврилюком.[91]

На цьому місці годі не підкреслити факту, що українська воєнна історіографія й далі перебуває в боргу перед пам'яттю людини, що

48 *Збірник пам'яти Симона Петлюри*. Накладом Міжорганізаційного комітету для вшанування С. Петлюри в Празі. Прага, 1930, 258 ст. Автори статтей: М. Славинський, І. Мазепа, П. Феденко, В. Прохода, І. Гаврилюк, Ст. Сірополко, О. Шульгин, В. Королів-Старий, В. Прокопович, Гн. Порохівський, В. Кедровський, Б. Кущ. В. Синклер, А. Яковлів.

49 Військові статті в *Збірнику пам'яти Симона Петлюри;* Пполк. В. Прохода, «Вождь та військо» (109—148), Пор. І. Гаврилюк, «Другий Всеукраїнський військовий з'їзд» (149—165), Полк. В. Кедровський, «Початки національного війська» (216—220), Полк. Гнат Порохівський, «Українська армія та її вождь» (220—24)), Ген. В. Кущ, «Три спогади» (223—224), Ген. В. Синклер, «Пам'яти С. В. Петлюри» (224—227).

50 Пполк. В. Прохода, *Українська армія та Головний Отаман Симон Петлюра*. Прага, 1940, 40 ст.

51 Ілько Гаврилюк, «Другий Всеукраїнський військовий з'їзд», як вище. Інші праці пор. І. Гаврилюка на воєнно-історичні теми: І. Гаврилюк, *Велетень духа. Пам'яти Головного Отамана Симона Петлюри,* Чернівці, 1928, 38 ст., «Четвертий універсал», *ЛНВ,* Львів, 1928, 1, 1—24; *З часів боротьби. Спогади,* Каліш, 1931, 40 ст.

фактично очолювала визвольну війну українського народу. Досі немає військової біографії С. В. Петлюри, як синтези аналітичних досліджень його ролі в розбудові української армії й керівництві українськими збройними силами. Не далеко відбігла від української воєнної історіографії — загальна українська історіографія, яка покищо не дала нам наукової біографії С. В. Петлюри, хоч би типу біографії, що її написав французький жид Дерош.[52] Біографія С. В. Петлюри пера В. Іваниса й збірник ВУАН, хоч дуже потрібні, не можуть заступити браку, спричиненого нашою недбалістю.[53] Можливо, що ще найближче підійшов до проблеми написання воєнно-історичної біографії С. В. Петлюри його адютант Олександер Доценко (1894—1941), працьовитий український воєнний історик, але, на жаль, запланований ним цикл «Матеріяли й документи до історії української революції, залишився незакінченим.[54]

На кредит української наддніпрянської еміґрації в ЧСР слід ще записати появу дуже симпатичного журналу «військової й громадської думки», який появлявся в Горних Чорношицях коло Праги в рр. 1929—1938 і мав назву «Гуртуймося». Журнал цей виходив під редакцією сотн. М. Битинського й полк. В.Філоновича, а співпрацювали в ньому ген. В. Петрів, ген. П. Шандрук (криптонім: П. М-т), полк. М. Сидорянський, пполк. Гнат Порохівський, пполк. В. Прохода та ін. За 10 років появи цього журналу, в ньому появилося чимало матеріялів, що мають значення для українського воєнного історика. Комплети журналу є в бібліотеці Евр. НТШ у Сарселі, а теж у деяких німецьних бібліотеках, як, наприклад, в бібліотеці Інституту всесвітнього господарства в Кілі.

На цьому місці, з матеріялів журналу «Гуртуймося» відзначаємо статті М. Битинського, сотн. В. Корнієва, полк. Палія-Сидорянського, пполк. П. Проходи, пполк. В. Філоновича, полк. С. Чорного і ген. П. Шандрука, які мають особливе значення для висвітлення певних моментів української воєнної історії, або, як, наприклад, у статті сотн. М. Битинського описують систему відзнак Армії УНР. Майбутній український воєнний історик, очевидно, цією вибіркою статтей не задовольниться і перегляне комплет цього журналу.[55]

---

52 Alain Desroches, *Le probléme ukrainien et Simon Petlura. Le feu et la cendre.* Paris, Nouvelles Editions Latines 1962, 220 ст.

53 Василь Іванис, *Симон Петлюра — Президент України,* 1879—1926, Торонто, 1952, ст. 255; Симон Петлюра. *Статті, листи, документи,* Ню Йорк, 1956, УВАН, ст. 479.

54 Олександер Доценко. *Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції.* Том II, кн. 4 (1917—1923), *Брат проти брата.* Київ—Львів, 1923, 4°, ст. 362+12; Том II, кн. 5, Польща визнає самостійність України. Львів, 1924, 4°, ст· 398+2.

55 Сотн. М. Битинський, «Військові відзнаки української національної армії», *Гуртуймося* (далі *Г.*), 1932, IX, 47—53; Сотн. В. Корніїв, «Бій під Вознесенськом», *Г.* 1931, VI, 15—18; Пполк. М. Палій-Сидорянський, «На рейді», *Г.* 1930, V, 9—13; «Ніч», 1929, III, 26—27, «Оточили», 1930, IV, 37—40;

На журналі «Гуртуймося» можна закінчити перегляд воєнно-історичної праці в ЧСР. На цьому місці хочу звернути увагу ще на інші видання в Центральній і Західній Европі, які поміщували статті з воєнно-історичною тематикою і тому їх комплети мусять бути переглянені воєнними істориками за такими матеріялами. І так, у Празі, наприклад, в 1940—1941 роках журнал гетьманської орієнтації: «Нація в поході» надрукував був у 1940—1941 роках матеріяли ген. П. Єрошевича і ппол. Варфоломія Євтимовича. В 1941 році, у цьому журналі, надруковано повний ордедатай української гетьманської армії у докладній розвідці Максиміляна Плечка.[56] Згадку про ці матеріяли з 1940—1941 року подаємо для заокруглення цілости.

У Празі (до 1936 року, потім у Парижі) появлявся теж журнал козацьких самостійників: «Вольное казачество» — «Вільне козацтво», який виходив за редакцією Ігната Білого. Журнал цей помістив надзвичайно багато матеріялів, які ілюструють боротьбу Донщини, Кубанщини й інших козацьких земель проти большевизму. Матеріяли, зібрані й зредаговані Ігнатом Білим появилися 4-томовим збірником під назвою «Трагедия казачества».[57]

У Відні появлялися три журнали, що мають значення для українського воєнного історика. Журнали ці, — це «Воля» (три останні числа — «Воля України»), «Український прапор» і «Хліборобська Україна».

Тижневик «Воля» («Воля України») появлявся у Відні з червня 1919 року до листопада 1921 року за редакцією В. Пісначевського при участі І. Кедрина. Журнал подавав широкий інформативний матеріял про українську армію і її бої.[58]

Ппол. В. Прохода, «Крути», *Г.*, 1930, IV, 15—18; «На чатах», 1934, XII, 7—10, «Петлюра та збройна боротьба», 1934, XI, 10—13, «Як Симон Петлюра став вождем української армії», 1932, IX, 20—24; Ппол. В. Філонович, «Бої за Житомир», *Г.*, 1932, IX, 25—31; «С. Петлюра — постать національно-державного чину», *Г.*, 1936, I—II (XVII—XVIII), 10—17; Полк. Сергій Чорний, «Мої спомини. Маршрутні замітки», *Г.*, 1931, XIII, 18—23; Ген. П. Шандрук, «Армія УНР і її боротьба за державність», *Г.*, 1932, IX, 7—15; (П. М-т), «Тернопіль—Крути», *Г.*, 1936, II/XIV, 1—2.

[56] Максиміліян Плечко, «Організація збройних сил Української Гетьманської Держави 1918 р.», *Нація в поході*, Прага, 1941, 1—2, ?, 3—4, ?, 5—6, ?, 7—8, 20—32, 9—10, 25—31.

[57] *Трагедия казачества* (Очерк на тему: Казачество и Россия). Часть 1 (годы 1917—1918), Прага, 1933, ст. 258; Часть II (декабрь 1918 — июнь 1919), Прага, 1934, ст. 299: Часть III (июнь—декабрь 1919), Париж, 1936, ст. 700; Часть IV (январь—май 1920), Париж 1938, ст. 497, карти, схеми. Автором цієї ґрунтовної праці є Ігнат Архипович Білий, редактор «Вольного казачества», на сторінках якого друкувалась вона частинами.

[58] У числі 3/5 «Волі» за 1921 рік (ст. 129—132) надруковано спогади полк. Євгена Коновальця п. н. «Зі споминів». У них полк. Коновалець торкається справи «болбочанівців». В ч. 5 за 1919 рік була поміщена стаття Василя Верниволі про «Українську воєнно-санітарну місію в Німеччині». Журнал «Волю» згл. «Волю України» можна отримати в Австрійській національной бібліотеці у Відні.

Подібне значення, як «Воля» мав для історії українського війська, зокрема УГАрмії орган уряду ЗОУНР — «Український прапор», що появлявся як тижневик у Відні, а потім у Берліні від 1919—1931 року за редакцією д-ра Степана Барана, д-ра Павла Лисяка й І. Німчука, а в Берліні — І. Проця. У тижневику були друковані статті, що й сьогодні не втратили значення для українського воєнного історика.[59]

У Відні появлявся теж у роках 1920—1925 журнал гетьманської орієнтації — «Хліборобська Україна». У збірниках, крім першоджерельних «Уривків зі споминів Гетьмана Павла Скоропадського» надруковано ще дві статті Сергія Шемета, що мають велике значення для української воєнної історії.[60]

Із соціялістичних видань, у Відні появилися теж, в 1921—1922 роках чотири томи «Заміток і матеріялів до історії української революції» Павла Христюка, що подають теж чимало матеріялу воєнно-історичного характеру,[61]

У Парижі, від 1925 року, появлявся тижневик «Тризуб» за редакцією В. Прокоповича. Це був орган екзильного уряду УНР. Орган цей дуже совісно ставився до воєнно-історичних матеріялів і в ньому їх надруковано дуже багато, головно в формі некрологів і спогадів про визначних українських військових діячів, як, напр., ген. полк. Юнакова, генштабу ген. пор. Сергія Дядюшу, полк. Василя Тютюнника й багато ін.[62] Цю традицію «Тризуба» похвально зберігає комбатантський журнал за редакцією пполк. І. Липовецького — «Дороговказ» в Торонто, а теж нюйоркський «Тризуб», орган УНДС. Очевидно, крім особистих матеріялів, у паризькому «Тризубі» друковано теж описи боїв,[63] рецензії[64] і цікаву статтю Ольховського, в якій він інструктує, як слід писати воєнно-історичні матеріяли.[65]

---

59 Беремо для прикладу ч. 23/25 «Українського прапору» за 1919 рік. У цьому числі є такі статті: Аґенор Артимович, Переворот на Буковині; Матвій Кунда: В українському Львові; Володимир Шухевич, Початок українсько-польської війни. Замітки з військового боку; Р. Романський, Останній бій (перед переходом Збруча). «Український прапор» теж можна отримати в Австрійській національній бібліотеці.

60 Сергій Шемет, «Микола Міхновський» (посмертна згадка), *Хліборобська Україна,* Відень, 1925, кн. V, 3—30; Сергій Шемет, «Полковник Петро Болбочан (замітки до історії Запорозького корпусу 1917—1919 рр.) *Хліборобська Україна,* Відень, 1922—1923, кн. IV, 200—236.

61 Павло Христюк, *Замітки й матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр.,* 4 томи, Відень, 1921 (I—III), 1922 (IV том). Друге видання. Ню Йорк, 1969, в одному томі.

62 Косенко І., сотн. Т., «Памяти генштабу ген. пор. Сергія Дядюші», *Тризуб* (далі *Т.*), Париж, 1933, 20, 2—4; М. Садовський і М. Славинський, Похорон ген. М. Юнакова, *Т.*, 1931, 33, 57—59; «В десятиліття смерти полк. Василя Тютюнника», *Т.*, 1929, 51—52.

63 Полк. (Ген.) М. Крат, «Бій під Баланівкою» (12. X. 1919) проти Добрармії), *Т.*, 1930, 44, 11—15.

64 М. Ковальський, «З приводу однієї книжки». (Чорні Запорожці сотн. Б. Монкевича), *Т.*, 1939, 10, 9—13.

65 Ольховський, «Мементо», *Т.*, 1930, 36, 14—18, 39, 9—16. Цей «плян, за

Тижневик «Тризуб», який є незаступимим джерелом для пізнання подробиць української повоєнної історії, можна отримати в Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі. Вона тепер, як Фенікс відроджується з попелищ II Світової війни. Гітлерівські окупанти вивезли були первісну Бібліотеку ім. Симона Петлюри з Парижу й слід про неї загинув. Бібліотека ця нараховувала десятки тисяч архівних документів, а крім того Музей, в якому переховувалися бойові прапори Армії УНР та інші цінні реліквії, пов'язані з боротьбою Армії УНР, особисті речі, приналежні сл. пам. Головному Отаманові С. Петлюрі й інші цінні речі. Тепер, дякуючи відданому гуртові працівників і друзів Бібліотеки, вона поволі відроджується до нового життя, маючи амбіції стати центром української документації у всьому світі.

У періоді між двома війнами у Парижі появилися два числа журналу «Військова справа» за редакцією ген. Олександра Удовиченка і з цінними статтями його пера.[66] Крім цього журналу, за редакцією ген. Миколи Капустянського появилися були два військові журнали: «За збройну Україну» в 1938 році та «Війна й техніка» в 1939 році. У першому журналі була фахова рецензія полк. В. Колосовського на «Історію українського війська», а в другому — рецензія на збірник «Золоті Ворота».[67] Знов же, в Омекурі, в Френції, появився журнал «Запорожець», головно з матеріялами з воєнної історії Запорізького корпусу, напр. зі статтями полк. І. Дубового.[68] У Брюсселі в Бельгії появився був журнал «Вояк» за редакцією сотн (пполк.) Івана Цапка. У попередньому розділі подано помилково, що журнал «Вояк» появлявся в Парижі.

IX

У Берліні появлявся журнал «Військовий вісник», видання Союзу українських старшин у Німеччині, в якому друкувались статті полк. Є Коновальця про військовий вишкіл (передруковані в «Розбудові нації»),[69] але тут, у столиці Німеччини, для висвітлення української

яким треба описувати військові формації» не втратив і досі на актуальности, і може бути застосований в описах формацій УПА чи теж УНА.

66 Ол. Удовиченко, «Перша боротьба за Київ (1917—1918)», *Військова справа,* Париж, 1927—28, ч. 1, ст. 8—15. Той сам, «Загибель студентського куреня під Крутами», *Військова справа,* Париж, 1928, ч. 2, ст. 5—8.

67 Монографія «Золоті ворота», частинно сконфіскована польською цензурою, присвячена була історії Січових Стрільців. В 1969 році, цю монографію доповнено новими матеріялами й перевидано в Чікаґо заходами Ювілейного комітету для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців. Див. Лев Шанковський, «Корпус Січових Стрільців» (рецензія), *Український історик,* 1969, 4/24, 102—107.

68 Полк. Іван Дубовий, «Окремий Запорізький загін». (До історії Війська Запорізького», *Запорожецъ,* 1938, 19—20, 11—15.

69 Євген Коновалець, «Військовий вишкіл», *Військовий вісник,* Берлін, ч. 4, ст. ? Передрук: *Розбудова нації,* Прага, 1928, 7—8, 261—265.

воєнної й дипломатичної історії найбільше попрацювала одна людина — д-р Василь Кучабський (1895—1945?), визначний старшина корпусу Січових Стрільців і один із найвизначніших українських воєнних істориків періоду між двома світовими війнами. З-під пера В. Кучабського маємо багато праць в українській мові, але найбільшим його досягненням особистим, як теж досягненням української науки в цілому, є його ґрунтовний твір про «Західню Україну в боротьбі проти Польщі й большевизму в 1918—1923 рр.». Книга ця появилася в 1934 році як чергова студія воєнно-історичного відділу історичного семінара університету ім. Фрідріха-Вільгельма в Берліні.[70]

Книгу В. Кучабського слід розцінювати, як спробу синтетичної історії визвольної війни українського народу. Всі аспекти цієї війни трактує автор рівновірно; обмеження до західньоукраїнської території є тільки позірне, бо в праці розглядається воєнну й дипломатичну історію цілої УНР, а не тільки її Західньої области, хоч автор займається дипломатичною історією Західньої области аж до 1923 року, тобто до відомої ухвали Ради Амбасадорів про приєднання цієї території до Польщі. Воєнна історія в Кучабського узгляднена подрібно, зокрема таким є виклад про польсько-українську війну, що його можна прийняти як остаточний узагальнюючий опис з відповідними висновками. Використання існуючих джерел в автора стоїть на високому рівні, хоч автор, зовсім слушно уникає широких цитат. З кожного погляду, праця В. Кучабського про «Західню Україну в боротьбі проти Польщі й большевизму» ще сьогодні заслуговує не тільки на переклад на українську мову (в українській мові досі ще ніхто не підійшов до синтези визвольної війни 1917—1920 років), але й на переклад на інші мови, наприклад на мову англійську. Праця В. Кучабського є цінним науковим твором, з якого може бути гордою українська наука: ця праця була піонерською, але за 35 з чимось років після її видання не маємо нічого, що її заступило б. Для більше чи менше поінформованих чужинців, ця праця могла б мати характер «відкриття» і зокрема такою могла бути для німців перед походом на схід.

З українських праць В. Кучабського слід назвати, насамперед, дві праці з дипломатичної історії України, в яких, одначе, дуже пильно обстежуються теж воєнні події. Обидві ці праці були друковані в львівському журналі «Дзвони».[71] Далі, В. Кучабський є автором статті про «чотирокутник смерти» в «Літописі Червоної Калини».[72]

---

70 Dr. W. Kutschabsky, *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923.* Schriften der kriegsgeschichtlichen Abteilung im historischen Seminar der Friedrich-Wilhelm Universität. Berlin, Junker und Dünnhauptverlag, 1934, 439 ст. + 6 kapm.

71 Василь Кучабський, «Польська дипломатія і східньогалицьке питання на паризькій мировій конференції в 1919 р.», *Дзвони,* Львів, 1931, 1, 35—45; 2, 109—122; Той сам, «Українська дипломатія і держави Антанти в р. 1919», *Дзвони,* Львів, 1931, 6, 380—395; 7, 456—469, 8, 541—553, 9, 607—615.

72 Василь Кучабський, «зовнішньо-політичне положення об'єднаних

В. Кучабський є теж автором першої частини історії Січових Стрільців, яка ввійшла в альманах «Золоті Ворота», а тепер у збірник п. н. «Корпус Січових Стрільців».[73]

У збірнику «За Волю України» надрукована стаття В. Кучабського, яка вперше була надрукована в «Календарі Червоної Калини на рік 1924».[74] Є теж В. Кучабський автором двох брошур, що були видані у Львові.[75]

українських армій у „чотирикутнику смерти" в липні—серпні 1919 р.», *Літопис Червоної Калини*, Львів, 1931, 10, 13—17, 11, 7—10, 12, 15—18.

[73] Василь Кучабський, «Від первопочинів до проскурівського періоду», *Корпус Січових Стрільців*, Чікаґо, 1969, 1—254. Передрукована із «Золотих воріт», це є перша частина історії Січових Стрільців.

[74] Василь Кучабський, «Розвиток національно-державницької думки УСС», збірни *За Волю України*, Ню Йорк, 1967, 48—56. Вперше надруковано в *КЧК* на 1924 рік. Пор. Бой, «Українські Січові Стрільці (УСС) і Січові Стрільці (СС), *КЧК* на 1924 рік, Львів, 1923, ст. 68—78.

[75] Василь Кучабський, *Січові Стрільці*. Їх історія й характер. Нарис. Львів 1920, ст. 45. Той сам, *Україна й Польща*. Одверта відповідь польському консерватистові, Львів, 1933.

Теодор Мацьків

УКРАЇНА У ЗВІТАХ АНГЛІЙСЬКОГО ПОСЛА З МОСКВИ (1705—1710)

(Закінчення)

На іншому місці у тому самому світі, Вітворт пише, що згідно з одержаними інформаціями, «11-го травня полковник Яковлів підійшов до Січі — одного з головних осередків козаків, яких йому по-доброму не вдалося переконати до послуху, а які навпаки, післали до татар за допомогою. Тоді Яковлів наказав негайно копати окопи, виставив артилерію та штурмувати Січ з води із суші, якою оволодів після тригодинного бою. Там він знайшов около сто гармат, взяв до полону триста важніших запорожців, а решту наказав повбивати.[42]

У дальших звітах Вітворт не згадує ні про Мазепу ні про козаків. Щойно у звязку з битвою під Полтавою він присвячує доволі багато уваги особі гетьмана та козакам. У своєму звіті з 6 (17) липня 1709 р., Вітворт описуючи «неподівану поразку всієї шведської армії», згадує, що «Мазепа зі своїми козаками охороняв табір кілька верств від місця бою. Шведський король був ранений в ногу кілька днів перед битвою у герці з генералом Ренне, а в часі самої битви його носили на ношах, що були розбиті арматньою кулею, так що всі були переконані, що король був убитий. Одначе згідно з інформаціями одержаними тут 30 червня, він встиг втекти з Мазепою взявши дві тисячі кінноти. Кажуть, що вони втікли до Дніпра, одначе виглядає сумнівним, чи їм пощастить переправитися через ріку . . .»

Як знаменито Вітворт був поінформований, може посвідчити слідуюча детайль, про яку він згадує на іншому місці у тому ж самому звіті, а саме: «. . . бажаючи зберегти своє власне військо, якого залишилося не більше як 19 000, шведський король поручив виконувати роботи в окопах п'ятьом тисячам Запорізьких козаків, яким у нагороду обіцяв віддати місто по його здобутті . . .»

У тому самому звіті на іншому місці, Вітворт згадує, що «новий гетьман Скоропадський з чотирьма полками регулярного війська та декількома тисячами козаків атакував відділ генерала Кройца, що знаходився недалеко від шведського табору і протягом кількох годин приневолив його відступити до Головної королівської квартири.»[43]

---

42 PRO, SP 91—6; текст див. додаток ч. 4.

43 PRO, SP 91—6; текст див. додаток ч. 5.

У звіті з 13 (24) липня 1709 р. Вітворт подає подробиці битви під Полтавою на основі реляції що її приготовили граф Головкін та Шафіров. Свій звіт закінчує Вітворт, що «відносно короля та останків його армії нема певних відомостей. За одними вістками — король відступає з трьома або чотирма тисячами шведів, за другими вістками — що при ньому вісім тисяч добірної кінноти та кілька тисяч козаків, що знаходилися з Мазепою при таборі недалеко місця битви. Кажуть, що шведи окопалися на Дніпрі і стараються відбивати, а принайменше задержати росіян, щоб приготовити човни та інші способи для переправи. Ходять одначе слухи, що вони піддалися росіянам зі всім своїм табором, тільки королеві вдалося втекти з п'ятьсот кіннотчиками . . .»[44]

У звіті з 20 (31) липня 1709 Вітворт докладно описує капітуляцію генерала Левенгаупта під Переволочною. При тому згадує, що видано багато козаків, які просили помилування, але «Мазепа зі своїми однодумцями успів переправитися через Дніпро коротко перед шведським королем. Покищо невідомо, яким шляхом він втік, одначе тут надіються, що йому не вдасться втекти, бо за ним і за королем вислано погоню з кількох тисяч реґулярного та допоміжного війська . . .»[45]

У дальших своїх звітах Вітворт продовжуючи подрібно описувати події після несподіваного висліду битви під Полтавою, згадує теж і про дальшу долю Мазепи. У своєму звіті з 27 липня (7 серпня) 1709 р. Вітворт пише між іншим, що «згідно з достовірними вістками, швед-

---

44 PRO, SP 91–6; „As to the King of Sweden and the rest of His Army, here is no certain advice either of their numbers or condition. Some say the King made his retreat with three, others with five, and others with eight thousand Swedes, being the flour of His horse, besides several thousand Cossacks, who stood with Mazeppa and the baggage at a little distance from the place of action. It is commonly said they have entrenched themselves on the Dnieper, and endeavour to keep back and amuse the Moscovites, while they prepare floats and other conveniencies for passing the river, but some pretended they have already surrendered themselves to the Moscovites with all their baggage, the King only having made His escape with five hundred horse". Битву під Полтавою описав теж капітан Джеймс Джефферейс, англійський представник при Головній Ставці Карла XII. у своєму звіті з 9 липня 1709 р. Джефферейс, попавши до російського полону, переслав цей звіт Вітвортові, який у скороченні включив його до свого звіту з 27 липня (7 серпня) 1709 р. До речі, Джефферейс згадував Україну, Мазепу та козаків теж у звітах з 18 вересня, 7, 28 жовтня 1708 р., 27 червня та 13 липня 1709 р. Його звіти знаходяться в PRO, SP 95—17, та були видані: R. Hatton, „Captain James Jefferyes's Letter sto the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709," *Historiskit Magasin,* Vol. 35, No. 1, (1953), pp. 1—85.

45 PRO, SP 91–6; „. . . Most of the Cossacks also came in and begged pardon, but Mazeppa with some few of his accomplices got over the Dnieper a little while before the King of Sweden. It was not then known which way he had taken, but hoped he could not escape, several thousand of regular and irregular troops being sent after him and the King, and all other proper measures taken to intercept them . . .".

ський король і Мазепа прибули до Очакова, татарського міста над Чорним Морем, куди поспішив за ними князь Лобанов з відділом царських військ та перетяв їм усі шляхи втечі, надіючись захопити їх в полон. Князеві вишлеться військова поміч. Тимчасом цар вислав окремого кур'єра до Оттоманської Порти з домаганням видачі короля та його почоту, погрожуючи на випадок відмови. Це найбільш достовірні відомості, хоч є слухи, що король уже втік з Очакова з Мазепою та іншими чотирма або п'ятьма особами, одначе коли взяти до уваги важке поранення короля, то ці поголоски не відповідають правді.»[46]

У своєму звіті з 29 липня (9 серпня) 1709 Вітворт знову пише, що «прийшло потвердження відомостей, що шведський король і Мазепа таки знаходяться в Очакові. Також кажуть, що вони перебувають тільки в місті, так як місцевий губернатор не дозволяє їм ввійти до фортеці, як також без дозволу Порти не дозволяє їм поїхати до Константинополя. Тимчасом цар вислав до свого посла кур'єра з інструкціями домагатися їх видачі.[47]

Про перебування Мазепи в Очакові та Бендерах Вітворт згадує ще коротко у своїх звітах: з 3 (14) серпня, 10 (21) серпня, 24 серпня (4 вересня) та 1 (12) вересня 1709 р.[48] У своєму звіті з 20 (31) жовтня 1709 Вітворт, згадуючи про Мазепу пише: «Тут кажуть, що старий Генерал Мазепа помер у Бендерах на початку вересня . . .»[49]

46 PRO, SP 91—6; „Here is now certain advice that the King of Sweden and Mazeppa are retired to Oczakow, a Tartarian town on the Euxime, whither they have been followed by Prince Lobanoff with a detachment of the Czar's troops, who have seized on all the avenues to hinder their escape, and will be reinforced by others from the army. In the meantime His Czarish Majesty has dispatched a courier to the Ottoman Port, demanding out the King and all his retinue, and, as it is said, with some menaces in case of refusal. This is the best account I can get, though others pretend the King has already made his escape privately out of the place with Mazeppa and four or five others but this scarce agrees with the account of his being so severely wounded."

47 PRO, SP 91—6; „. . . The King of Sweden being in Oczakow with Mazeppa is again confirmed, with the circumstance that he is only in the town, the Governor not allowing him to come into the fortress, nor to go to Constantinople without particular orders from the Port. In the meantime the Czar has sent a convier to his ambassador there, with instructions to sollicit their surrendry."

48 PRO, SP 91—6; Moscow, 3/14 August 1709, „. . . In a letter of the 17th July General Bauer tells me the King and Mazeppa were still in that town . . ." Текст звіту з 10 (21) серпня 1709 р. див. додаток ч. 6; Moscow, 24th August (4th September) 1709, „. . . By the best accounts he could learn the King of Sweden and Mazeppa were still in Bender under strict guard, but reports I hear on all hands are so very different, that I cannot tell what to believe . . ."; Mosocw, 1/12 September 1709, „. . . The King of Sweden and Mazeppa are said to be still in the town of Bender, and now very well entertained by particular and repeated orders from the Port, so that the hopes of Mazeppa being sent out seem to be vanished, and, it is thought, the King only stays there to be fully cured of his wond."

49 PRO, SP 91—6; „It is said here that the old General Mazeppa died in Bender the beginning of September . . ."

Згадка у звіті Вітворта, що «Мазепа помер на початку вересня,» заслуговує на окрему увагу. Як відомо, в українській історіографії думка відносно докладної дати смерти Мазепи є поділена. Б. Крупницький опираючись на шведських джерелах, старався доказати, що датою смерти гетьмана треба вважати 2 жовтня (22 вересня с. ст.) 1709 р.[50] Одначе згадка у звіті англійського посла в Москві про смерть Мазепи на початку вересня радше потверджує думку Костомарова, який уважає, що гетьман помер 2 вересня (22 серпня с. ст.) 1709 р.[51]

Останній раз Вітворт згадує Мазепу, (вже після його смерти) в своєму звіті з 12 (23 січня) 1710 р. пишучи: «. . . Шафіров обіцяв мені показати оригінальні документи та сказав, що їх амбасадор у Царгороді веде успішно переговори щоб відновити мир з Туреччиною, та що труднощі відносно шведського короля та Мазепи майже не існують . . .»[52]

На закінчення годиться підчеркнути, що Вітворт, маючи добрі зв'язки з високими урядовцями та старшинами, зокрема з англійськими офіцерами в російській армії,[53] був не тільки знаменито поінформований про події та людей, що брали участь у тих подіях, але писав про них без пристрастей й об'єктивно. З уваги на об'єктивність та докладність звітів англійського посла в Москві, його звіти мають особливо важливе значіння для оцінки подій в Україні, особи гетьмана Мазепи та його політики.[54]

---

50 Б. Крупницький, «Про дату смерти Мазепи», збірник *Мазепа, Праці Українського Наукового Інституту*, Варшава 1939, т. 47, ч. 2, стор. 90-2.

51 М. Костомаров, op. cit., стор. 711; пор. М. Грушевський, *Ілюстрована Історія України*, Вінніпеґ (1918), стор. 370.

52 PRO, SP 91—6; „. . . M-r Schafiroff promises to let me see the letters themselves and tells me their Ambassador at the Port is negotiating the renewing of their last truce, that several difficulties about the King of Sweden and Mazeppa were almost removed . . ."

53 Згадати б таких високих старшин як генерали Александер Ґордон, Ґеорґ Б. Оґільві, капітани Джон Перрі, Петр Генрі Брус (Alexander Gordon, George B. Ogilvi, John Perry, Peter Henry Bruce), та багато інших.

54 Ця праця була виголошена в семінарі для української історії в Гарвардському університеті 23 березня 1972 р. (див. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1971—1972*, Cambridge, Mass. 1971—2, No. 2, pp. 68—70.

ДОДАТКИ

Додаток ч. 1

Public Record Office, London
SP 91/5

Charles Whitworth to the Right Honourable Secretary Harley
Moscow, 10/21 November 1708.

Right Honourable,

It is now almost a month since any perfect account has been sent hither of what both armies are doing near Starodub. The last letters are of the 29th October from Pogrebki, a great village a mile from Novgorod-Seversky, where the Czar had bis head-quarters, being arrived there the 27th with a detachement which had convoyed him all along from Smolensko. The Swedes were on the other side of the river Desna which they had attempted to pass, but were repulsed, and if they should come over, it is said the Czar is resolved to give them battle.

These letters bring no particulars of the condition of either army, and which is still stranger, make no mention of an accident that will properly give a new turn to these affairs, and is confirmed by so many different ways as leave no room to doubt of the truth. That is the revolt of General Mazeppa to the King of Sweden, with all his family and riches. This gentleman is near seventy years old, was extremely considered and relied on by the Czar, has no child, but a nephew, and has heaped up vast sums of money in that wealthy province where he governed so long with little less authority than a soveraign prince; so that I cannot learn what disgust or expectation may have drawn him to engage in new councils and actions in such an advanced, decrepit age.

As to the day, the manner, and other circumstances of his retreat, I cannot yet relate anything positive. Some say he has gone over with ten thousand men and great quantities of provision and ammunition; others—that he had only two regiments, one whereof returned as soon as they perceived his intent; others—that he barely carried with him his family and riches; but here is a letter from a person of quality, who says only in general that the Hetman had with him a great many of his Chief Officers and some his best troops, but that the Russians had retaken part of his baggage, and that His Czarish Majesty has given orders to choose a new hetman, and to renew the priviledges of the Cossacks, in hopes to keep the rest of them firm in his devotion by these means; by next post I hope to know something clearer.

In my last of the 3/14 inst. I had the honour to give you an account of General Apraxin's success in attacking the rear of the Swedish forces in Ingria on the 16 October o. s. as they were going on board their fleet, which has now transported the greatest part of them to Reval and only carried back some few for a garrison to Wyburgh. This retreat has been confirmed to me by a letter from Vice-admiral Cruys dated the 20th October from Petersburgh, where the Czar's fleet was already arrived and laid up, no further danger being apprehended on those coasts.

The reason of General Lübecker's taking this resolution to transport his forces by shipping is reported here to be very extraordinary, for, a party of Swedes having beaten some Russian dragons and taken a baggage-wagon or two, amongst the plunder found a coat of Brigadier-general Frazer (who commanded the Moscovite Forces) and in it a very odd letter from the Vice-admiral to that General, exhorting him to observe the enemy very closely, and giving him hopes of speedy and considerable succours, there being (as he said) six thousand men in Narva, five thousand foot and twelve

hundred dragons in Novgorod, besides three or four thousand men in Ladoga, with plenty of provisions and ammunition of all sorts. The reading of this letter is said to have startled General Lübecker, who immediately gave an account of it to Admiral Anckerstirn and of the great danger he was in to be overpoweed by this enemy, except the Admiral would carry him off with the fleet; which proposition being at first refused, a major was sent to sollicit it once more and to declare that the loss of the King's Army should otherwise be laid to his charge; on which the Admiral yielded to take in the men, but refused to meddle either with baggage or horse, and therefore the General was oblidged to kill all his horses, whereof the Russians found above six thousand near his camp. It is scarce possible the Swedes should be so ill informed of the state of Ingria, as to give entire credit to such a letter; however the story having been writ hither by the Vice-admiral himself, I submit it to your judgement.

Three weeks letters are again wanting from Germany, but whether they have been stop'd by the Poles or Cossacks is not known.

I am with all imaginable respect

Right Honourable
Your most humble
most obedient servant
Charles Whitworth

Додаток ч. 2

Public Record Office, London
SP 91/5

Ch. Whitworth to the Right Honourable M. Secretary Boyle
Moscow, 17/28 November 1708.

Right Honourable,

With my letter of the 20/31 October I had the honour to send you a copy of what I lately writ to Count Golofkin about the affront of their Ambassador, and yesterday I received an answer, by the translation whereof you may please to see this court now waits for Her Majesty's resolution, and satisfaction; nor can I proceed any further till I hear how far Her Mejesty may think fit to comply with the Czar's demands, or what other terms of reparation they may propose.

In the same letter you will find a large account of General Mazeppa's revolt to the King of Sweden, with the proceedings of this court against his effigy, and their election of a new hetman in his place; to which I shall only add a few other circumstances I have learned from good hands.

Some days before Mazeppa went over, he gave himself to be very sick and to despair of his recovery, at which the court was very much concerned, and, at his instance, took measures to elect a new general in his presence, for which purpose Count Golofkin only expected the Czar's orders to repair thither.

In the meantime Prince Menschikoff, marching on that side with a body of horse, resolved to visit and dine with the old General, taking with him a few gentlemen and some his guards. When he came to the residence Baturin, he found a Russian colonel in the town, with two regiments of foot, which were constantly entertained by the Czar as a part of the General's guard.

The prince immediately sent the colonel to the castle, which is fortified with a good stone-wall, to enquire after the General's health; but this gentleman on his approach found the bridges drawn up, the guns planted, and the walls maned with soldiers. Being surprized at these unusual preparations, he was told General Mazeppa was gone out on a expedition and had left Colonel Königseck (a Saxon who, having embraced the Greek religion, had been settled and employed in that country) to command in the castle with orders to admit no one whatsoever till his return, nor would the commandant himself be spoke with or take any farther notice of the prince's message; on which the prince, suspecting foul play, returned to his troops and soon after light on some Cossacks, who gave him information of all that had passed. This the prince immediately dispatched to the Czar by an express, who was extremely surprized at such an unexpected misfortune, but without delay took the resolution of forcing the castle and declaring a new general before the other Cossacks could have time to fall off.

Prince Menschikoff was detached for this expedition with three or four thousand men, and coming before the castle, which was in no sufficient state of defence, he presently ordered an attack to be made, and in some little time took it by storm, the Cossacks being surprized with these vigorous proceedings, Colonel Königseck being mortally wounded at the beginning, their men being not disposed in a right order, and lastly falling at variance amongst themelves. As soon as the Moscovites were masters of the castle, they hung up Colonel Königseck, and sent some of the other chief prisoner to the Czar, and it is generally reported the town has been burnt down to the ground, but of that I have no certain information.

This negotiation of Mazeppa with the King of Sweden seems to have been of a long standing, for about a year ago two Chief Officers of the Cossacks (whose employment were something like those of lord-register and lord-chief-justice) came to the Czar's army and accused their general of corresponding with the Swedes; but his truth being then unsuspected and they having no impartial witnesses, not being able to produce any authentic documents of what they alledged, except the form of a letter pretended to be contrived by Mazeppa for exciting the Cossacks to a rebellion, which also was the lord-register's hand, this gentleman was threatened with the torture, to avoid the pain and infamy whereof he confessed all he had done was forged out of private enmity to his general, on which the Czar ordered them to be sent back to Mazeppa and left at his mercy, who immediately commanded them and three or four more of their acommplices to be put to death, and sometime ago, when he sent his favourite, Bistritzky, to the King, he gave notice to the Czar that this gentleman had turned rebel and was escaped, by which policy he in a great measure avoided the suspicion this might have drawn upon him.

By Count Colofkin's letter you will also find the Swedish Army has passed the river Desna, thought too late for the relief of Baturin, and that the Czar is resolved on a general battle, as soon as his forces can be drawn together. Should this happen, it will decide the fate of the whole war.

Here has been a settled frost and snow ever since the beginning of October, but the climate where the two armies are seems to be more temperate, the Desna no being forzen over on the 12th inst.

I am . . ., etc.

Додаток ч. 3

Public Record Office, London
SP 91/5

Ch. Whitworth to the Right Honourable M. Secretary Boyle
Moscow, 9/20 February 1708-9.

Right Honourable,

Two days ago m-r Stiles showed me a letter he received last post from his brother in London, with an account that the ambassador still owed him fifteen hundred pounds, and, notwithstanding all former obligations, instead of payment had lately writ him a very unkind letter from Holland, saying amongst other expressions, he would not clear this dept before he had satisfaction from Her Majesty for the affront and damage he suffered in his arrest; and one m-r Tesing, his correspondent im Amsterdam, gave him little hopes of ever recovering the money, several others being in the same condition. On which m-r Stiles not to lose so considerable a sum, is resolved to acquaint His Czarish Majesty with the whole affair; but I have desired him to wait till I see what answer may be returned from this court to my late letters, that he may better know what measures to take, and what representations may be most usefull for the public interest, as well as his private concern; though the Czar being removed from the camp, their resolution will come some days later than I expected.

Letters of the 4th inst. from the head-quarters at Sumy say, their spies, prisoners and deserters unanimously reported, that the King of Sweden, reflecting on his great loss at the attack of Weprick, on the difficulties of pushing forward since prince Menschikoff had taken post at Achtyrky, on the scarcity of forrage, which daily increased, and on the danger of staying in his present quarters, which being on low grounds, are subject to great inundations at the opening of the frost, — His Majesty was resolved to remove with his whole army to Pultawa, on the river Worskla, and it was generally imagined he would from thence retire to the Dnieper.

These informations have been readily and joyfully believed by the Russians, who design, in case the Swedes go so far back, to march also to Kiew. In the meantime they enjoy their winter-quarters more at ease, and His Czarish Majesty having left the command of his army to the prince royal to avoid all disputes between prince Menschikoff and Field-Marshal Sheremeteff, was already gone to Voronesch; from thence he is expected in this city, where, after a day or two's stay, he will proceed to his beloved Petersburgh, as he has given notice to the princess, his sister, who with the whole court are once more to be of the voyage.

In my last I had the honour to inform you of a intercepted letter from m-r Mazeppa to King Stanislaus, acknowledging his protection and desiring his assistance. On this occasion the Czar has published a declaration to let the Cossacks see m-r Mazeppa really designed to bring them under the old yoke of Poland, instead of erecting a free republick as was given out in his first manifest, and for this piece of service was to have the duchy of Severia from King Stanislaus. His Czarish Majesty also acquaints them, that a spie being taken, pretended to have brought letters from Mazeppa to the Archbishop of Czernigow, the Colonel of Gluko, the Prince Cetwertinsky, and the Ataman or Chief Magistrate of Glukow, in which story he stood, though confronted with some of them, but, being brought to the torture, confessed he was sent from Mazeppa to Glukow, with no letters but only to bring these great men into suspicion and disgrace with His Czarish Majesty by this false report, for which he was promised a considerable reward.

As both these papers have been printed in the Polish language and will probably be already got to Germany, I shall not trouble you with the verbal translation, but only observe, no notice is taken in this answer of the inclinations to a rebellion, which Mazeppa affirmed ever in several parts of Russia...

I am..., etc.

Додаток ч. 4

Public Record Office, London
SP 91/6

Excerpt from Whitworth's report from Moscow of 8/19 June 1709.

...You will have heard by him that the Swedes have besieged Pultava, a town on a little hill near the river Worskla, and one of the most considerable in all the Ukraine for the number of the inhabitants, the extent of ground and the advantage of the situation, which covers the Zaporovish Cossacks and opens a communication with those of the Don and the Tartars. It was only fortified with an earthen wall and pallisadoes against the sudden incursion of the Tartars, but the Moscovites, suspecting the Swedes designed to settle themselves thereabouts last winter, Major-General Wolchonsky was sent with a considerable garrison and orders to put the place a condition of defence, as has been done by flinging up some outworks, though too inconsiderable to resist an army which was tollerably providet with artillery and ammunition, but the want of powder in the Swedish camp is said to be so great, that they cannot spare enough to shoot a breach, and therefore are oblidged to make use of other methods in their attacks.

They had once brought a mine under the very wall, and laid in ten barrels of powder, but, being discovered by the besieged, the powder was taken out just before it should have sprung, and those who were beginning to storm, were beaten off with loss. A reinforcement of 1200 men, each carrying a pude of powder (being thirty six pounds English) and half a pude of lead, got some time after into the town without any loss under Brigadier Golowin (Prince Menschikoff's brother-in-law) and Colonel Uhr, a dane; but in the first sally they made, the Brigadier had the misfortune to be taken prisoner, and the colonel was killed. The Russian army is now all drawn together on the other side of the river Worskla in hopes of releiving the town, and when the Czar comes from Asow, it is thought they may hazard a battle, for which some of the generals give their advice, but such reports have often been without any consequence. In the meantime the Moscovites are endeavouring to gain a line of communication with the place, and the Swedes are drawing up another to hinder them, in which posture they by the letters of the 31st of May, and the success of this important siege is expected with impatience. On the 25th a party of the Moscovites passed the river and drove away near a thousand of the enemy's horses, and on the 26th another party took about a hundred belonging to General Cruse with some his servants.

These letters also bring advice that colonel Jacowleff, being arrived on the 11th passed before Setza, one of the Chief Cossackish towns, and finding the inhabitants would not be brought to their alledgiance by fair means, but had sent for succours to the Tartars, he immediately opened the trenches, raised batteries, and, having stormed the place by water and land, took it after a dispute of three hours; about a hundred pieces of cannon were found there, three hundred of the principal persons were taken prisoners, and the rest put to the sword.

Додаток ч. 5

Public Record Office, London
SP 91/6

Charles Whitworth to Right Honourable Secretary Harley
Moscow, 6/17th July 1709.

Right Honourable,

The unexpected defeat of the whole Swedish army before Poltawa, and the dispersing of their troops has been so great, that the news thereof will certainly come to your hands before this letter. His Czarish Majesty sent the following account to this ministers from his camp the 27th of June o. s.:

> "This morning very early the enemy with bis whole army, horse and foot, attacked our horse, who, having sustained the shock a considerable time and done great execution, were at last oblidged to retire, but posted themselves again on both wings of our foot, which was drawn up in battle at the head of our camp. This the Swedes observing, formed their line against our front, and begun a second attack, but were so well received, that they were immediately beat out of the field with very little loss on our side. We have taken a great many colours and pieces of cannon, with Feld-marshal Rhinschildt, four Major-generals (Slippenbach, Stackelberg, Hamilton and Rose) and the first minister, Count Piper, with his secretaries, Hermelin and Ditmar, all their papers and some thousand officers and soldiers, the particulars of which we cannot as yet get together. In a word the whole army has met with Phaeton's destiny. As to the king of Sweden we cannot yet tell whether he is killed or amongst the prisoners. Lieut-generals Bauer and Galitzin with a strong detachment of dragons are gone to pick up the scattered enemy."

This relation was brought hither on the 1st inst. by a courier with a trumpet sounding before him, who also adds several other particulars by word of mouth. His Czarish Majesty had passed the river Worskla, and posted his army very near the enemy five days before, in which time no considerable action happened, the Swedes still retiring into their camp on the approach of the Moscovite parties, in hopes of rendering them secure and unprovided against a surprise. On the 26th in the evening Lieut.-general Rönne had the avantgard of the army, and riding himself with one of his parties near the Swedish outworks in the night, he heard a continual noise in their camp, from whence apprehending some design, he immediately ordered his horse to mount, and possess themselves of a pass between the two armies, but was scarce got in order before the Swedish horse came up and attacked him. He sustained their charge for about an hour, till he had notice that the foot was drawn up and all things in readiness, when he retired with his men to both wings of the Army. On this retreat the Swedes adwanced in hope of putting them into confusion, but were received so warmly by seventy or eighty pieces of cannon, that they fell themselves into disorder, and, the foot coming up to their succours, were attacked by the Moscovite infantry, sword in hand, after the first discharge, and, being likewise obliged to retire, were met by General Bauer, who had whelled about with a strong detachment to fall on their rere; on which the greatest part flung down their arms and the rest was only a pursuite. The first officer of note, who was taken, was Major-general Schlippenbach by the Czar himself, and soon after Feld-marschal Rhinschildt by Feld-marschal Scheremeteff. His Czarish Majesty was very active during the whole combat, he received a shot

through his hat and rid down four horses; all was over by eight o'clock in the morning, and then the Czar invited the Swedish generals to dinner. They were very civilly treated, and, amongst other questions, the Czar asking General Rhinschildt, how strong their army was the day of battle; he said neither he, nor any in the army could tell but the King himself, to whom alone the lists were brought, and not communicated to any person whatsoever; but that he guessed they might be about 30.000 men: nineteen thousand regular troops, and the rest Cossacks. Being then asked, how they could venture themselves so far into so large a country with so small a number of men, and answering that what was done was not always by their advice, who, as true servants, were oblidged to follow their master's orders without dispute, the Czar took his own sword from his side, and, presenting it to the General, told him, that, since he was so true a servant, he should wear that as a remembrance.

The Moscovites are said to have lost scarce five hundred men, but Lieut.-general Rönne is dangerously wounded. Of the Swedish side it is thought few or none can escape. Mazeppa with his Cossacks was guarding the baggage at some werstes distance from the action.

The King of Sweden had been wounded in the leg some days before in a skirmish with General Rönne, and in the battle was carried before his troops in a calesh, which being shattered to pieces by a cannon-ball, and his bed found upon the ground bloody, it was apprehended that His Majesty had been killed. But by letters of the 30th past, here is news that he is escaped with Mazeppa and two thousand horse; it is said they are got to the Dnieper, but much doubted whether they will be able to pass that river. The Czar himself designed to set out that day in their pursuite, General Bauer being gone before. The young Prince of Würtemberg is amongst the prisoners.

Two days before the battle they had news that feld-marshal Goltz had beat Major-General Crassau, and taken his lady prisoner with all his baggage.

This victory has been celebrated here with all possible demonstrations of joy these three days: some thousands of guns have been fired round the walls, and two great entertainments made by the hereditary prince and Prince Gagarin.

Before the battle here were letters from Poltava of the 17th, which gave a more particular account of both armies. I have seen the examination of a Swedish gunner who was taken on the second June in a forrage. He says the Swedes had undermined the walls of the town in two places, but were discovered by the besieged; that five thousand Zaporovish Cossacks worked in the trenches, to whom, as an encouragement, he had promised to the town when taken, being willing to spare his own troops, who were not above nineteen thousand men, however the discourse was the King would still go towards Moscow, if he gained any little advantage this campaign. They had bread and flesh enough in their camp, but no brandy nor beer, and so little powder that it was ordered by the parole they should not talk of it. Their artillery was of twenty five pieces, four eight pounders, four haubitzes, and eight six-pounders, the rest were field pieces, nor had they above a hundred bombs. The soldiers were tolerably well cloathed, the King having brought great quantities with him out of Poland, but in his way to the Ukraine, in a wood he melted down the heavy artillerty, and burnt a great many wagons, pontons and parcels of cloaths, when if any one had a bad suite, he was allowed to take a new one for it.

As to the Moscovite Army, they were near seventy thousand strong in good condition and had plenty of every thing, but the town had not provisions enough to hold out three weeks longer. On the 13th at night the Czar had crossed the river with part of his army for its relief, but the ways being thought impracticable for his foot and artillery, he ordered his troops back to their old camp, till they could find a better passage. On the 14th Lieut.-general Henskiu was sent with six regiments of horse and one of foot to surprise old Senzara, where the Swedes had left most of their

prisoners, with a small garrison and some Cossacks, Major-general Cruys being posted at some distance from thence with three regiments horse. General Henskiu having ordered part of his troops to amuse this detachment, attacked the town with the rest so vigorously, that he took it by storm in less than two hours, the prisoners, who were above twelve hundred within, having in the meantime fallen on the back of the garrison. In this action he took eight standards, and afterwards pursued Major-general Cruys to the camp.

The same day the new Hetman Scoropadsky with four regiments of regular troops and some thousand Cossacks attacked Major-General Creutz, who was posted at some distance from the Swedish camp, and, after a short fight, oblidged him to retire to the King's head-quarters. On the 15th Lieut.-general Rönne crossed the Worskla with some regiments of dragons, and some hundred Tartars, and, having dismounted two regiments and laid them in ambush in a wood, he advanced with the rest to the Swedish camp, on which the King himself came out with two regiments of horse and fell upon the dragons following them with great fury to the ambush, where he was received with such a discharge, as oblidged him to retire in confusion to the camp, and in this action His Majesty was wounded in the leg. On the 16th generals Allard ad Rönne took post on this side of the river, and on the 21st were followed by the whole army...

This victory will in all probability give a great change to the affairs of all the north, and King Stanislaus is like to find the first effect, His Czarish Majesty being resolved to march into Poland, before the Swedes can draw together a new army. But whether King Augustus pretensions will be now admitted may be a question, except he lays hold of the first news, and signs his treaty with the Czar's ministers.

I am..., etc.

Додаток ч. 6

Public Record Office, London
SP 91/6

Charles Whitworth to the Right Honourable Secretary Boyle
Moscow, 10/21 August 1709.

(Excerpt)

Right Honourable,

On the 3/14 inst. I had the honour to acquaint you with the arrival of m-r Jefferies, and his resolution of staying here till he shall receive Her Majesty's orders or procure a passport to travell through Poland; being unwilling to undertake a troublesome journey to Archangel, which is the only way allowed him by this court at present. He will have given you the best account of what passed in the Swedish and Russian armies, till the 18th of July, when he was sent hither. I have since received letters of the 31st from Kiew, with advice of the Czar's farther proceedings.

On the 23d His Majesty arrived there with all his court, Prince Menschikoff, and several officers of the guards and dragons. On the 24th they all assisted at divine service in the cathedral, where Te Deum was sung, and an oration made on this great occasion by the professor of divinity and philosophy in that academy, after which solemnity the metropolite gave them a very noble entertainment. On the 25th Czar and prince went to view the new fortifications of Petscher, a cloister four werstes from Kiew, famous for its catacombs and the dead bodies, which have been preserved entire many ages, and are held in great veneration by those of the Greek Church.

The same evening a courier arrived from the Russian General before Oczakow with advice that the King of Sweden, having got leave from the Seraskier-basha to send an express to Stockholm, went himself under that title; but this evasion being found out about a day after, two hundred Turks were sent, who overtook and brought His Majesty back to Bender (alias Tekin), the seat of that government.

On the 27th a chiaus or messenger came from the Seraskier to His Czarish Majesty to congratulate the Moscovites on their glorious victory, renew the assurances of friendship, and give them notice of the King of Sweden's and Mazeppa's being in his hands.

On the 28th a Russian captain, who had been sent to the Seraskier from the Governor of Kiew, returned back with further particulars, that the King of Sweden and Mazeppa were quartered on a green meadow before the town, under a guard of two hundred Turkish soldiers and a small entrenchment. The King had offered the Basha three hundred thousand ducats for admittance into the fortress and some other favours, but was refused, the Basha being resolved to act nothing in this matter without particular orders from the Port. As to Mazeppa, the Basha promises to send him back as a traitor very suddenly with all his servants to the Czar; and in the meantime has denied him a house in the town with the severe reflexion, that none there was good enough for one, who could not live contented in the rich palaces he had in Russia; and on the captain's insinuation that he might have concealed poison in his cloaths, to make himself away on occasion, they were all taken away from him, and searched very narrowly. But the captain pressing very earnestly to be admitted to his sight, was not allowed, least he might do the old gentleman any injury...

З історії мови і літератури

Юрій Шевельов

МОРАВІЗМИ В ІЗБОРНИКУ 1076 РОКУ?

Поновне зацікавлення Ізборником 1076 року, що позначилося ще перед його критичним виданням 1965 р.[1] і посилилося після появи цього видання, виявилося насамперед у розшуку тих грецьких творів, з яких окремі частини Ізборника були перекладені. Не менше цікаве питання про те, де ці частини перекладено, дістало розмірно мало уваги.

Аналіза лексичного складу пам'ятки дозволяє висловити припущення, що переклад двох частин тексту був зроблений у Моравії або вихідцями з Моравії. Слів, що схиляють до такої думки, не багато, але це не дивує. Як показав Лепісьє 1966, 47, мову тексту київський редактор пристосовував до свого читача. Це був власне редактор, а не просто переписувач. Дуже ймовірно, що ще перед тим текст перепис(ув)ано в Болгарії, вилучаючи при тому явні моравізми.

Ідеться передусім про такі слова:

1. *безгазнъ* (115, 6; 487.[2] Слово виступає в такому контексті: «(Т)ѣ мь же подобаєть вьсе¦ю силою безгазна хра¦нити ся отъ нечистыи¦хъ дѣлъ» διὸ χρὴ πάσῃ δυνάμει ἀσφαλῶς τηρεῖν ἑαυτοὺς καθαροὺς ἀπὸ ῥυπαρῶν ἔργων (733). Упорядники недавнього видання Ізборника характеризують *безгазна* як прислівник (842), мабуть, тому що він стоїть на місці ἀσφαλῶς; в дійсності одначе це останнє слово не має відповідника в слов'янському тексті, *безгазна* відповідає καθαροὺς і узгоджене в відмінку з *ся* (acc у формі gen); грецька множина заступлена тут на однину, і дане слово — не прислівник, а прикметник.

Слово, чи з префіксом *без-* чи без нього, невідоме з жадного канонічного ст-ц-сл тексту, навіть у тому широкому значенні, що характеризує добрів слів до SJS. Поскільки сягає матеріял Срезневського, нема його і в текстах старої Руси. Етимологічно слово знаходить своє

---

[1] Изборник 1076 года. Издание подготовили В. Голышенко, В. Дубровина, В. Демьянов, Г. Нефедов. Издательство «Наука», Москва 1965. Посилання на вступну статтю, що її написав Нефедов, зроблені під його ім'ям.

[2] У цитатах з тексту Ізборника за виданням 1965 р. перші дві цифри означають сторінку й рядок первісного тексту, а остання цифра — сторінку видання. Правопис у цитатах спрощено, зокрема замість юсів уживається *оу, я*.

пояснення досить легко, якщо припустити, що *з* походить з *д*, чергування, що характеризує чеську мову і нечисленні північно-західні говірки Словаччини (ASJ, мапа 269). Тут у гру можуть входити два корені: *had*, як у ч, ск *had* 'змія' і *had-: hod-*, як у ч *hoditi: házeti*, ск *hodiť: hádzať* 'кидати'.

Семантично слово на вигляд найлегше в'яжеться з першим коренем: *haditi*, дериват від *had*. Юнґман I, s. v. ототожнює значення з *haněti*, і пояснює нім tadeln і ч tupiti. *Безгазнъ* значило б 'безвадний, безхибний' у відповідності до гр. καθαρός На перешкоді стоїть те, що від цього кореня не засвідчені форми з *d* : *z*. Ґебауер,, правда, наводить *hazenie* '*tupeni*, das Schmähen' з тексту 16 ст. (SSČ, 409), але в дійсності це його реконструкція, а в тексті знаходимо *had'ení*.

Натомість від другого кореня форми з *z* (ск *dz*) широко вживані. Щождо семантики, то розвиток від 'кинути' 'iactare' до 'закинути' 'exprobrare, obiicere' дуже типовий і повторюється в багатьох мовах (нім werfen: vorwerfen, Vorwurf), не виключаючи й грецької, де одне з значень φέρω є 'кинути', а προφέρω може мати значення 'зробити закид'.

Корінь **god*: **gad(j)* широко репрезентований у сл мовах, але з значенням 'кидати' він характеризує передусім чеську й словацьку мови; в інших сл мовах це значення, коли воно з'являється, є секундарне і найчастіше виступає тільки або переважно в префіксальних утворах, як от р *угодить* 'влучити', бг *погаждам*, тс. П *godzić* ще зберігає значення 'націлятися, влучати', але й тут значення 'кидати' забуте або певніше не розвинулося: SSP, s. v. не засвідчує його для польської мови до 16 ст., а форми **gadzać* взагалі не знає. Тим більше нема цих форм із даним значенням у канонічних стцсл текстах.

Отже, історія значення слова спонукає корінь слова, що зустрілося в Ізборнику 1076 р., визнати за західно-слов'янський, вужче й точніше за чесько-словацький, себто в конкретних обставинах того часу за моравізм. Але навіть якби поставити ці міркування під сумнів, свідчення фонетики недвозначне й незаперечне: чергування *d* : *z* було можливе тільки в текстах моравської редакції.

Тут можна ще раз повернутися до розгляненої вище можливости зв'язати наше слово з коренем *гад* 'змія'. Чеська й словацька мова не постачають нам варіянтів з *z* (*dz*). Але стцсл мова південної редакції, як вона репрезентована в дещо пізніших текстах, таких як Христинопільський Апостол, Болонська Псалтир тощо, має форму *гаждение* 'vituperatio, infamia.'. Поява *z* могла бути моравською субституцією південного *жд*, як подеколи знаходимо в інших текстах моравського походження.Така гіпотеза оперує з багатьма незасвідченими ланками розвитку, і тому слід, на мою думку, віддати перевагу поглядові, що я розвинув перед цим. Але і прихильники даної гіпотези муситимуть визнати наше слово за моравізм.

Високий вік цього слова як на кінець 11 ст. потверджується й відсутністю *ъ* між *з* і *н*. Ізборник 1076 р. звичайно не пропускає *ъ* у суфіксі *-ън-*, але зберігає первісний суфікс *-н-* у словах *деснъ*, *присно*.

Маємо тут, отже, справу з рідким як на той час архаїчним суфіксом -*н*- без *ъ*.

2. *въстъченъ* (227, 1; 603). Слово виступає в такому контексті: «Х(ри)с(т)овъ образъ имя|аше змия якоже бо змія въстъченѣ бывъши» Грецького оригіналу, скільки мені відомо, покищо не виявлено.

Упорядники видання 1965 р. слушно розглядають виділене слово як пасивний дієприкметник, але мають менше слушности, виводячи його з інфінітива *въсточити*, форми, не засвідченої ні в стцсл, ні в пам'ятках старої Руси. Дієприкметник цей звичайно належить до інфінітива *въстъкнѫти. Саднік і Айтцетмюллер перекладають це слово 'erheben, SJS — 'hineinstecken, befestigen', хоч як його грецький відповідник останнє джерело наводить ἀναρτάω 'підвішувати'. У нашому тексті слово з'являється в зв'язку з біблійним оповіданням про мідяного змія і, найімовірніше, значить 'піднісши тримати' або подібне.

У протилежність попередньому слову дане слово не незнане стцсл мові. Але в канонічних текстах воно з'являється тільки раз, у Супрасльському рукописі 462, 28, а саме в казанні св. Єпифанія Кіпрського (за традиційною нумерацією розділів Супр, — ч. 40). Уже 1890 року Вондрак 40 показав, що це — найархаїчніша частина Супрасльського рукопису, укладена ще перед тим, як силою історичних обставин стцсл мова була пересаджена на Балкани, себто, скажемо ми, в Моравії; через 22 роки він ствердив цей висновок у вступі до другого видання своєї граматики староцерковнослов'янської мови (ст. 34).

Словацька мова зберігає безпосереднє продовження цього слова з тим самим значенням в імперфективній формі *vztyčovat'*, що її Ісаченко s. v. перекладає «поднимать, водружать»; те саме значення має й перфективне дієслово *vztýčit'*, але тут втрачене первісне чергування *ъ*: *y* і дієслово перенесене до 4 кляси. Те саме спостерігаємо в ч *vztyčiti; vztyčovati*. Зовні подібне бг *възтúчам*, як слушно показує Ґеров I. s. v. базується на корені тек- 'текти бігти': *тичам* і в перфективній формі відповідно має *възтека*. СХ має слово нашого кореня і зберігає навіть первісне чергування голосних і приналежність перфективної форми до 2 кляси чергування — *устáкнути: ýстицати (ýстичēм)*, але в відмінному значенні 'aufsetzen, impono' (Караджич 568). Отже, форма, а особливо значення слова в Ізборнику ведуть нас до словацької й чеської мов.

З дещо меншою ймовірністю, ніж для *безгазнъ*, але можна припускати й для даного слова моравське походження.

3. *противие* (265, 3-4; 679). Слово виступає в такому контексті: «Пияньство самовольны|и бѣсъ отъ сласти въ |д(у)шях вържая ся про|тивие крѣпъкаато ст|рашива показуєть | цѣломоудрьнаго блоу|дьника сътворить» і т. д. — μέθη, ὁ αὐθαίρετος δαίμων, ἐξ ἡδονῆς ταῖς ψυχαῖς ἐμβαλλόμενος μέθη, κακίας μήτηρ, ἀρετῆς ἐναντίωσις, τὸν ἀνδρεῖον δειλὸν ἀποδείκνυσι і т. д Переклад Ізборника дещо незграбний, але *противие* явно відповідає ἐναντίωσις 'протилежність'.

Слово не засвідчене в канонічних стцсл текстах, а з пам'яток старої Руси згідно з Срезневським s. v. виступає двічі в Хроніці Геор-

гія Амартола, себто в тексті, що найімовірніше був перекладений у Києві групою перекладачів різного походження, не конче місцевих людей.[3]

Найближчі паралелі — це ч і ск *protiva* ’протилежність’ (’Gegenteil’ у Юнґмана s. v. з «демінутивом» *protivka* в чеській мові (Jungmann), з тим же значенням. Македонська, болгарська, сербо-хорватська й словінська мова аналогів не мають (*протива* ‘схожість’ у Ґерова s. v. сюди, звісно, не належить).

Слово може бути моравізмом.

4. Неясний випадок знаходимо на ст. 228 зв, 1 (606): єгда разоумѣеть чъ¦то соуть». В індексі в посиланні на цей пасус подане не *чъто*, а *чьсо* (1048). Поскільки легше припустити друкарську помилку на одну літеру в тексті (*т* замість *с*), ніж безпідставно впроваджене ціле посилання в індексі, можна думати, що в тексті вжито форми *чьсо*. Перевірити це можуть ті, що мають вгляд у рукопис. Якщо ця здогадка слушна, маємо тут *чьсо* в функції називного відмінка, звідки, як відомо, розвинулося ч *со* ‘що’. Це був би в такому випадку ще один моравізм. Грецьке джерело, зрештою не встановлене, для нашого питання було б без значення.

5. В Ізборнику 1076 р. двічі зустрічається слово *неприязнинъ* ‘дияволів’ (202, 10 — 553; 239зв, 1 — 628), далеко частіше синоніми уважав *неприѣзнь* ‘диявол’ за ознаку первісного перекладу євангелії, слова *неприязнь* ‘диявол’: *лоукавыи, сотона, бѣсъ дияволъ*. Яґіч 369 *лоукавыи* — за слово пізнішої дати. Станіслав показав наявність прослідків першого слова в словацькій мові 17 ст. (Крупіна, 1675, у формі *neprazník* ~ *nepriazník*) і ствердив його зв’язок з моравською традицією церковно-слов’янської мови. Львов, що присвятив змістовний етюд уживанню цих двох слів у стцсл пам’ятках (1966, 191—202; етюд виграв би, якби автор розглянув уживання й інших синонімів даного ряду), показав, що слово *лѫкавыи* ‘ὁ πονηρός’ — єдино вживане в перекладі псалтиря, отже, не може розглядатися як слово, запроваджене пізнішими редакторами чи перекладачами (200); з другого боку, Львов показав фактичну монополію слова *неприѣзнь* у західно-слов’янських пам’ятках (198). Можна приєднатися до його висновку, що *неприѣзнь* — моравізм, а *лѫкавиы* південно-слов’янізм, отже, різниця між ними не так хронологічна, як географічна (201). Заслу-

[3] Заперечуючи думку Істріна про київського перекладача або перекладачів, Дурново 1925, 460 настоював на південно-слов’янському походженні перекладачів, а Лавров 471нн показав чимало чеських компонентів у мові Хроніки. Пізніше (1931, 815), підсумовуючи дискусію, Дурново висловив твердження про працю цілої різнонаціональної групи книжників над перекладом, з участю болгар, мораван і киян. Це, видається, найкраще пояснює характер мови Хроніки.

говує на увагу й припущення Вашіци 30, що *неприѣзнь* могло бути калькою з старо-горішньо-нім *unholda* (або, додамо *unholdo*).

У збережених церковно-слов'янських пам'ятках старої доби *неприѣзнь* можна знайти фактично скрізь. Очевидно, коли перенесено церковні тексти з Моравії до Болгарії та Македонії, слово заступлено на *лжкавыи* тільки частково.[4] В пам'ятках давньої Руси *неприязнь* і його похідні зустрічаються переважно в перекладних текстах, характеристичним способом зокрема в Хроніці Георгія Амартола (див. примітку 3), а з оригінальних, здається, тільки в літописі (Львов 1968, 331).

До Ізборника 1076 р. *неприязнинъ* могло дістатися як безпосередньо з моравської традиції, так і з півдня, від болгарів як посередників. У виборі однієї з цих двох можливостей набуває значення обставина, в якій частині тексту воно виступає. Поскільки в рукописі, як він дійшов до наших днів, порядок зошитів переплутаний, а видання 1965 р. намагається відновити первісний порядок (Нефедов 90, 136), для нас мають більше значення не сторінки рукопису, а сторінки видання. Отже, *неприязнинъ* виступає на ст. 553 і 628. Порівняймо з іншими моравізмами, обговореними вище: 487 (*безгазнъ*), 603 (*въстъченъ*), 679 (*противие*) 606 (*чьсо*). Усі ці слова припадають на ту саму частину тексту, згрубша 487—679 (нагадаймо, що ввесь текст у виданні обіймає ст. 151—701), інакше кажучи більш-менш на останню третину тексту, виключаючи оповідь про Созомена, що замикає збірник (687—701).[5]

Цей розподіл моравізмів у тексті підтримує припущення, що *неприязнинъ* в Ізборнику 1076 р. теж моравізм, не опосереднений з півдня.

Щоб завершити ці спостереження й міркування, варт приглянутися, в яких саме текстах виступають розглянені моравізми. Справа, отже, виглядає так: три випадки вживання моравізмів припадають на «Афанасиеви отвѣти противоу нанесеныимъ ємоу отьвѣтомъ» (себто питанням), що охоплює в виданні 1965 р. сторінки 486—604.[6] Решта три

---

[4] Слово не рідке і в тих текстах, що були перекладені найімовірніше в Болгарії, наприклад, із збережених у старо-українських копіях, у Повчаннях Кирила Єрусалимського у рукописі 11 сторіччя, у Тріоді 12 сторіччя (А. Горский, К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, 2, 53, 63; 3, 509 — фотопередрук, Вісбаден 1964) і в багатьох інших.

[5] Переклад останньої був зроблений поза межами Київської Руси, як довели Лепісьє 1966, 44нн і Шевченко 735; припускаю, що можна разом з Шевченком говорити про Болгарію; коли Лепісьє 44 зве його, досить невиразно, «occidental», ледве чи він має на оці Моравію.

[6] В дійсності це комбінація «питань і відповідей» Атанасія Александрійського і Анастасія Синаїта. Дві відповіді, що з них узято наші приклади, фактично походять з Анастасія, а для третьої грецьке джерело не встановлене.

випадки припадають на збір коротких уривків, узятих з різних джерел і об'єднаних назвою «Съборъ отъ мъногъ о(ть)ць и ап(ост)олъ и пр(о)рокъ», що починається на ст. 605 і кінчається на ст. 687. Грецьке джерело уривку з першим моравізмом, як уже зазначено, не встановлене, другий узято з жития св. Синклитикії, приписуваного Атанасієві Александрійському, останній — з тексту, приписаного пророкові Іоїлеві, в дійсності — з казання Василя Великого. Отже, з шістьох випадків чотири походять з творів Атанасія або з тих, що впорядник збірника вважав за твір Атанасія.

Концентрація моравізмів у Ізборнику в двох останніх (перед оповіддю про Созомена) частинах його при, як здається, відсутності їх у попередніх частинах наштовхує на припущення, що ці дві частини або перша з них (Атанасій і псевдо-Атанасій, в дійсності Анастасій) і деякі частини мозаїчного тексту другої були перекладені в Моравії. Якщо погодитися з Лепісьє 1969, 541, що передчернече ім'я Методія було Атанасій і що алюзії на це розкидані в житії Методія, з'являється спокуса зв'язати цей інтерес до творів Атанасія Великого (Александрійського, 295—373) з тим, що він був патроном Методія, а тим самим приписати переклад періодові діяльности Методія в Моравії або його моравських учнів, після вигнання з Моравії, — у Болгарії. Це, розуміється, тільки здогад, тим більше, що мова наших текстів у цілому, здається, не має аж такого архаїчного характеру, здогад, що вимагає критичної перевірки.

Columbia University
Січень 1971.

Скорочення назв мов

бг — болгарська
гр — грецька
нім — німецька
п — польська
р — російська
стцсл — старо-церковно-слов'янська
ск — словацька
сл — слов'янська
сх — сербо-хорватська
ч — чеська

Цитована література

Slovenská Akadémia vied. Atlas slovenského jazyka I. Bratislava 1968. *AST*.
Дурново Н. «К вопросу о национальности славянского переводчика Хроники Георгия Амартола», *Slavia* 4, 1925.
Дурново Н. (Рецензія на) Истрин В. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. *Slavia* 9, 1931.
Gebauer J. *Slovník staročeský* I. Prague 1903.
Героз Н. *Речник на блъгарскый язык*. Пловдив 1895—1908.
Isačenko A. *Slovensko-ruský prekladový slovník* 1—2. Bratislava. 1950—1957.

Jagić V. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin 1913.

Jungmann J. *Slovník česko-německý* 1—5. Praha 1835—1839.

Караџић В. *Српски рјечник*. Београд 1935.

Лавров П. «Георгий Амартол в издании В. М. Истрина», *Slavia* 4, 1925.

Lépissier J. „Une source de l'Izbornik de 1076', *Revue des études slaves* 45, 1966.

Lépissier J. „La légende de Banduri et sa valeur historique: le frèrre de Constantin-Cyrille s'appelait-il Athanase"?, *Slavia* 38, 1969.

Львов А. *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва 1966.

Львов А. «Чешско-моравская лексика в памятниках древнерусской письменности. *Славянское языкознание»*, VI международный сьезд славистов. *Доклады советской делегации*. Москва 1968.

Sadnik L. und Aitzetmüller R. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. 'S-Gravenhage 1955.

SJS — Československá Akademie Věd. ***Slovník jazyka staroslověnského***, Praha 1958.

SSP — Polska Akademia Nauk. ***Słownik staropolski***. Warszawa 1953.

Stanislav J. „Slovenské slovo *nepriaznik*, stsl. *nepriěznъ* „diabolus", *Slavia* 25, 1956.

Ševčenko I. „On Some Sources of Prince Svjatoslav's *Izbornik* of the Year 1076". *Orbis scriptus*, Dmitrij Tschižewskij, zum 70. Geburtstag. München 1966.

Вашица И. «Кирило-мефодиевские юридические памятники» *Вопросы славянського языкознания* 7, 1963.

Vondrák W. „Altslovenische Studien", *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der ... Akademie der Wissenschaften* 122. Wien 1890.

Vondrák W. *Altkirchenslavische Grammatik* [2]. Berlin 1912.

Сфрагістика і геральдика

Роман О. Климкевич

РУСЬКИЙ ЛЕВ В ЕМБЛЕМАХ МІСТА ЧЕНСТОХОВИ І КНЯЗЯ ВОЛОДИСЛАВА ОПОЛЬСЬКОГО

1377-го року зложив Володислав Опольський на Ясній горі поблизу Ченстохови чудотворну ікону Белзької Богоматері (т. зв. опісля «Чорну Мадонну») і правдоподібно того ж самого року наділив він це шлеське місто ще одною пам'яткою староукраїнської історії, а саме гербовим виображенням галицько-валинського лева Романовичів, яке збереглося в міських емблемах аж по наші часи.

Висловлений деякими польськими й німецькими істориками погляд, що Ченстохова одержала німецьке міське право щойно 1502-го року від польського короля Олександра I Ягайлончика (1501—1506), не відповідає історичній дійсності та одним із головних доказів на його помилковість є якраз давність і зміст міських емблем. Початки міської сфрагістики Ченстохови сягають другої половини XIV-го століття, отже самозрозуміло, що місто вже тоді користувалося німецьким самоврядним правом. Відтоді ж видніє в печатях і гербах Ченстохови виображення руського лева, яким користувався у своїх емблемах Володислав Опольський, який від 1372-го до 1378-го років правив Руським Королівством в імені Людвика Великого (угорського короля від 1342-го до 1382-го років), як «пан і дідич» Руської Землі, і який рівночасно був князем Опольської, як теж князем і паном Велюнської земель, втрачених для нього 1396-го року. В склад Велюнського князівства входили околиці Ченстохови, отже бачимо, що надання самоврядного міського права та створення міського герба з виображенням руського лева могло відбутися між 1372 роком, коли Володислав набув право користуватися руським гербовим левом і 1396, коли він втратив Ченстохову. Найправдоподібніше сталося це 1377-го року, коли Володислав Опольський став осаджувати на Ясній горі Павлінських ченців і коли передав їм дорогоцінну староукраїнську ікону (будова Павлінського манастиря була завершена 1782-го року).

Найдавніша збережена міська печать Ченстохови знаходилася до II-ої Світової війни (можливо, що знаходиться й досі) в Музею Чапських у Кракові, прикріплена до документів із 1564-го й 1646-го років. Вона округла, має в промірі 43 мм., а в печатному полі виображений мур твердині із сімома зубцями й відчиненими воротами та трьома гостроверхими вежами, з яких обидві крайні вищі й увінчані двома

гербовими тваринами: права левом у скоку, зверненим у свою ліву сторону, а ліва орлом, зверненим у свою праву сторону. Довкільний напис, що починається хрестиком, звучить: S · CIVITATIS · CZENSTHICO.

Повністю погоджуємося з М. Ґумовським,[1] передовим польським сфрагістом, що стиль печатної цілости й вигляд літер вказують виразно на кінець XIV-го століття (від себе додамо ще, що в користь такого погляду промовляє теж правопис довкільного напису). Крім М. Ґумовського подає репродукцію цієї ж печаті інший польський сфрагіст, В. Віттиґ,[2] який чомусь, подаючи теж свої пояснення, в виображенні опольського гербового орла добачив крука... Погоджуємося теж з М. Ґумовським, що описана вище печать була виготовлена з найбільшою правдоподібністю 1377-го року, отже за панування Володислава Опольського, а крім того вважаємо, що вона є не тільки найдавнішою збереженою, але теж найдавнішою виготовленою для урядового вжитку Ченстохови печаттю. Пізніше печаті Честохови подібні до найдавнішої (їхній докладніший розгляд вийшов би поза рямці нашої статті) і щойно в XVIII-ому столітті замінено зображення опольського орла безпідставним і незрозумілим зображенням ґрифа, що сталося правдоподібно з причини затрачення традиції й незнання історичної символіки цього ж герба. Руського лева ніколи не заторкнено, а непорозуміння в справі орла-ґрифа-крука сьогодні вже вияснене.[3]

У гербі міста Ченстохови бачимо одну головну (мур з трьома вежами) та дві побічні (лева й орла) фіґури. Не знаємо, чи трьохвежата брама є в цьому випадку частою й під впливом німецької геральдики розповсюдженою гербовою фіґурою, яка вказує на те, що дана місцевість має гідність міста, чи може вона є приблизним виображенням одної із дійсних стародавніх трьохвежатих оборонних споруд Ченстохови. Нерівність висоти трьох веж говорила б у користь останньої можливости, чого ми одначе не можемо твердити, не маючи під рукою дотичних історичних архітектурних ілюстрацій. Галицько-волинський лев вказує на гідність Володислава Опольського, як князя Руської землі, а орел шлеських Пястів відноситься до дідичних володінь князя. Сполука барв у даному гербі не представляла його творцям жодних труднощів, бо вона в руському й опольському гербах тотожна: руський лев золотий у блакитному полі, а опольський, чи — точніше кажучи — горішньо-шлеський, орел теж золотий у блакитному полі (між іншим виступає він приблизно тридцять разів у горішньо-шлеських міських гербах). В висліді постала ось яка сполука барв міського герба: щитове поле блакитне, трьохвежата брама срібна, а лев і орел золоті. Зворот руського лева в його ліву сторону незгідний

---

1 Gumowski, M.: Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. Toruń, 1960. Str. 58–59; Ilustr. Tabl. VI, № 66.

2 Wittyg, W.: Pieczęcie miast dawnej Polski. Kraków, 1905. Str. 47.

3 Gumowski, M.: Herby miast polskich. Warszawa, 1960, Str. 156.

з його найдавнішими взірцями, одначе в цьому випадку він частинно виправданий; герботворці хотіли, щоб обидві гербові тварини були звернені одна до одної. Бачимо отже, що в гербі Ченстохови зберігся не тільки рисунок лева Романовичів, але збереглася теж по наші часи староукраїнська державно-династична барвосполука.

Справу руського лева в гербі міста Ченстохови розглянули ми вже раз коротко в одній науково-популярній статті,[4] одначе в теперішній статті хочемо приглянутися даному гербові докладніше, порівнюючи його до інших гербових зображень на печатках Володислава Опольського, як теж на його руських монетах.

Маєстатна[5] печать князя, округла, з проміром 88 (за деякими даними 90) мм. і прикріплена до документу з 1378-го року, зберігалася у Львові в збірці графів Лосів (можливо, що зберігається досі в львівських архівах). Зображений у печатному полі сам князь у лицарському уборі, сидячи на престолі з піднятим мечем у правиці. Праворуч від нього ґотичний щит з виображенням опольського орла, а ліворуч такий же щит з виображенням руського лева (обидві гербові тварини звернені правильно в свою праву сторону). Довкільний напис, що починається хрестиком, звучить: LADISLAUS · DEI · GRACIA · DUX WIELUNENSIS • ET • TERRE • RUSSIE • DOMIN • ET • HERES (Володислав Божою Милістю (Удільний) Князь Опольський Велюнський і Землі Руської Пан і Дідич). Гарну репродукцію цієї печаті подає М. Ґумовський,[6] а менше виразні зображення можна знайти в деяких ілюстрованих виданнях з царини української історії.[7] Порівнявши цю печать з печаттю й гербом Ченстохови, приходиться ствердити дивне явище: на маєстатичній печаті шлесько-пястівський орел займає перше (праве) місце, а руському левові дане друге, себто ліве (такий же гідностевий порядок помічаємо теж у напечатній титулятурі). Зате в печатках і в гербі міста Ченстохови, отже — дивним дивом — на польській землі, руському левові призначено більше почесне місце (праве),

[4] Климкевич, Р. О.: Золотий лев Романовичів. «Шлях», ч. 25. Філядельфія, 1963.

[5] В українській сфрагістичній літературі вживається подекуди й деколи термін маєстатична печать, що неправильно й неточно. Прикметник «маєстатична» викликає враження, яке робить на глядача художня праця творця даної печати, а прикметник «маєстатична» означує її гідність чи її ступінь у протилежності до печатей канцелярійних, секретних тощо (на т. зв. «маєстатній» печаті зображена завжди ціла постать даного володаря, коли на інших печатках зображені герби, ініціяли й т. п.). Маєстатна печать часами може не робити маєстатичного враження, а маєстатично може теж виглядати немаєстатна печать (правильними українськими термінами були б тут «величня» і «величностева» печать).

[6] Gumowski, M.: Handbuch der polnischen Siegelkunde. Graz, 1966. S. 55 u. 57; S. 136, № 113.

[7] напр.: Грушевський М.: Ілюстрована Історія України (всі видання), стор. 146 і Крип'якевич, І. і Голубець, М.: Велика Історія України (обидва видання), стор. 374.

ніж опольському орлові. З геральдичної точки розу міський герб цілком правильний, бо лев представляє Руське Королівство, яке в документех Людовіка Угорського виразно відрізняється від Угорського й Польського Королівств, а золотий орел зображав тільки Опольське удільне князівство, себто герцоґство. З цього виходило б, що власник печаті почувався в першу чергу таки як Володислав III Опольський і що волость його предків значила для нього більше, ніж княже намісництво, хоч і «дідичне», на Руській землі.

Руські монети Володислава Опольського (з латинським написом «Монета Руси») для нас у цьому випадку менше інтересні; на них — поруч княжого ініціялу чи монограму — знаходиться тільки одне гербове зображення, а саме руський лев.

Насувається тепер питання, чи Володислав Опольський, втративши 1378-го року руське намісництво, зрікся свого руського титулу й герба, чи може користувався ними, як претенсійними, дальше. Відповідь на це питання дає одна із його збережених сиґнетних печатей з 1386-го боку (теперішнє місце її збереження нам невідоме), вона округла з проміром 33 мм.[8] Довкільний напис звучить: LADISLAUS • DUX • OPOLIEN • DNS • WELUN • ET • TR • RUSSIE (Володислав (Удільний) Князь Опольський Пан Велюнський I Землі Руської). На печаті зображені три герби: Опольського й Велюнського князівств і Руської землі, себто лев.

На жаль не зберігся жодний рисунок чи малюнок княжої корогви чи княжого стягу Володислава Опольського. Все таки на основі загально прийнятих в XIV-ому столітті прапорницьких звичаїв можемо з найбільшою правдоподібнітю припускати, що вони до 1378-го року, а може навіть і пізніше, були блакитні з золотими виображеннями горішньо-шлеського орла й руського лева. Справа міського прапора Ченстохови нас не цікавить, бо в середньовіччі користувалися прапорами тільки надморські міста (як мореплавськими майвами).

Те, що Володислав Опольський навіть по втраті галицької волости вживав титулу «пана Руської землі», включаючи галицько-волинського гербового лева, самозрозуміле, беручи до уваги його невдалу спробу здобути львівський престіл ще раз 1387-го року. Очевидно, що від 1372 до 1396 років користувався він напечатними виображеннями без руського лева й без дотичного титулу, які були виготовлені для місцевого урядового вжитку на Шлеську, на Куявах і в інших його позаруських володіннях (ілюстрації й описи його початей знаходимо теж у працях Ф. Пєкосінського[9] й К. Стрончинського.[10]

---

[8] Gumowski, ibidem, Taf. XXIII, Nr. 267 u. S. 155.

[9] Piekosiński, F.: Pieczęcie polskie wieków średnich. Kraków, 1899 (Uzupełnienie I do pieczęci polskich, „Herold", 1906; Uzupełnienie II do pieczęci polskich, „Wiad. Num. Arch.", 1934, 1935).

[10] Stronczyński, K.: Pobieżny przegląd pieczęci Piastów. Warszawa, 1881 (Uzupełnienia do przeglądu pieczęci Piastów, „Przegl. bibliog. Arch.", Warszawa, 1882).

Цікаво, що в галицькій міській геральниці не знайшов собі місця золотий опольський орел, хоч Володислав Опольський, який був зацікавлений розвитком міст і який надавав галицьким місцевостям німецьке міське право, міг згідно з поширеним у середньовіччі звичаєм умістити в не одному новоствореному міському гербі свого родового орла, як він це зробив, уміщуючи в гербі Ченстохови руського лева.

Дискусія

Taras Hunczak

THE POLITICS OF RELIGION: THE UNION OF BREST 1596*

An act of apostacy to its detractors, and an act divinely inspired to its apologists, the Union of Brest was destined to become a landmark in the Ukrainian historiography and, even more significantly, in the life of the Ukrainian people. Henceforth, their loyalties divided between the Eastern and Western Churches, the Ukrainians became both object and active participants of religious, or, more correctly, church power play.[1] In the process they discovered and articulated sources of group identity which went far beyond the original retigious considerations and provided the Ukrainians with a wider framework for cultural, social, and eventually, political activity.

The idea of a Ukrainian Church union with Rome in the 16th century originated with the Polish clergy.[2] Having survived the inroads of Protestantism, the reinvigorated Polish church embarked on missionary activity whose goal was to bring the Orthodox population of the Polish-Lithuanian Commonwealth into the Catholic fold. This movement was spearheaded by the militant Jesuit Order which made its appearance in the Eastern parts of the Polish kingdom in the late 1560's.[3] Emphasizing education in their work, the Jesuits organized their schools in Vilnius in 1570, and in Jaroslav five years later.[4] From these two centers they preached in word and in writing the idea of salvation for the Ukrainian church through a union with Rome.

The first and the most outstanding work on this subject was Piotr Skarga's, *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem.*[5] It was followed by a less dignified and indeed offensive brochure by the Galician Jesuit, Benedykt Her-

---

* The author, Professor and Chairman of the History Department at Rutgers University, presented this paper at a conference sponsored by the Committee on European Studies, New York City University Graduate School, November 20, 1971.

1 See Eduard Winter, *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955—1939* (Leipzig, 1942).

2 O. Suszko, "Predtecha Unii: B. Herbest," *Zapysky im. T. Shevchenka* (Lviv, 1903), LIII, LV.

3 cf. St. Zaleski, *Jesuici w Polsce* (Lwów, 1900), I.

4 Albert M. Ammann, S. J., *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte* (Vienna, 1950), p. 201.

5 Piotr Skarga, *O jedności Kosciola Bożego pod jednym pasterzem. I o greckiem od tej jedności odstąpieniu. Z przestrogą i upominaniem do narodów ruskich, przy Grekach stojących.* (Vilnae, 1577).

best. A zealot of Catholicism, Herbest travelled 20 years from village to village preaching to the simple people the message of the "true" church.[6] In an effort to convert the Orthodox to Catholicism, Herbest displayed the same fanaticism in attacking the Orthodox Church, its tradition, and its weaknesses in writing as he did in dealing with the simple village priests.[7]

The Jesuit criticism of the immorality and corruption that beset the Orthodox church was well founded. Indeed, there were all too many examples of bishops and even Metropolitans who were married twice and sometimes three times in violation of Canon law. The situation among the lower orders was even worse. The Ukrainian nobility was quite aware of this sad state of affairs and occasionally petitioned the high church dignitaries to observe some semblance of moral standards.[8] The failure of these efforts favored the Jesuits in their attempts to convert to Roman Catholicism some of the most illustrious members of the Orthodox nobility.[9]

The tense religious atmosphere was particularly reflected in the controversy concerning the calendar reform of 1582.[10] When the Polish Archbishop of Lviv, Sokilowski, tried to force the Orthodox to accept the new calendar, he was met with determined opposition. His use of force and the closing of the churches[11] merely intensified the Orthodox resolution to defend the old calendar, transforming it into a symbol of ethnic tradition. The Ukrainian church hierarchy, supported by the powerful aristocracy successfully petitioned the king to protect the religious rights of the Orthodox population.[12] The royal decree of January 1584, subsequently endorsed by the Sejm (Parliament) of 1585,[13] afforded the Orthodox the protection they had been seeking.

This success against militant Catholicism served as a source of encouragement to the Orthodox population. Their leaders, whether of the nobility or the burghers, began to think now in terms of "organic" work, i. e., work whose objective was the improvement of church and society through education and organization.[14] This turn of events within the Ukrainian church was quite

---

6 Edward Likowski, *Uniia Brzeska r. 1596* (Warszawa, 1907), p. 73.

7 Benedykt Herbest, *Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historija dla jedności z kościelnej dłuższej historiji, dla Rusi nawrucenia pisanej* (Lwów, 1586).

8 *Akty otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii,* III, Doc. no. 146. Henceforth cited as *Akty Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii.*

9 In the 1580's both of the older sons of Ostrozkyi were already converted to Roman Catholicism. Similarly, Prince George Slutskyi converted to Catholicism of the Eastern Rite in 1583. For details see Kazimierz Chodynicki, *Kościól Prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370—1632* (Warsaw, 1937), p. 243; also Athanasius G. Welykyi, OSBM, ed., *Litterae Nuntiorum Appostolicum Historiam Ucrainae Illustrantes* (Rome, 1959), I, pp .169–76, 184–86.

10 N. Sumtsov, "Istoricheskii ocherk popytok katolikov vvesti v iuzhniu i zapadniu Rossiu gregorianskii kalendar," *Kievskaia Starina,* V (1888); also Jozef Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej* (Cracow, 1912), pp. 81–87.

11 *Akty Iuzhnoii i Zapadnoi Rossii,* III, Doc. no. 140.

12 *Ibid.,* Doc. no. 139.

13 For the Solikowski–Balaban agreement see: *Ibid.,* Doc. no. 147.

14 Likowski, pp. 53–59.

unique. It was, essentially, a peaceful reformation from below propelled by the laity with the partial support of the Ukrainian aristocracy.

The results were truly remarkable. Schools were organized in Ostroh (1580) and in Lviv (1596)[15] so that the Ukrainian youth "drinking the water of sciences in foreign tongues out of foreign wells does not fall away from its religion. Because with it," wrote the brothers of the Lviv Brotherhood, "national destruction comes very close."[16] The emergence of the national element at this juncture was unmistakable, although it was still overshadowed by the religious issues.

In this work of the "first Renaissance," as Professor Hrushevskyi refers to the period 1580—1610, the role of the quasi-religious Brotherhoods can hardly be overestimated. The Lviv Brotherhood particularly distinguished itself both for its religious zeal as well as for its manifold social actvities,[17] which included charities, the maintenance of hospitals, the sponsoring of schools and support for poor students, and the printing of books and various cultural functions.[18] The Brotherhood became particularly important, and, indeed powerful after the Patriarch of Antioch, Joachim, authorized it in 1586 to oppose any act or persons, including the bishops, whose behavior they considered anti-Christian.[19]

However idealistic Joachim's motives might have been, freeing the Brotherhood from episcopal jurisdiction and entrusting it with authority that rivaled that of the bishops, an act that Jeremiah II, the Patriarch of Constantinople, repeated in 1589,[20] was profoundly resented by Bishop Balaban and the other bishops.[21] This was a direct challenge to their authority, particularly so, since all the Brotherhoods were to recognize the superior authority of the Lviv Brotherhood.[22]

---

15 M. Makarii, *Istoriia Russkoi Tserkvi* (St. Petersburg, 1879), IX, pp. 410–14; also K. V. Kharlampovych, *Zapadnorusskie pravoslavnie shkoly* (Kazan, 1898), pp. 237–80.

16 M. Hrushevskyi, *Kulturno-natsionalnyi rukh na Ukraini v XVI–XVII vitsi* (Vienna, 1919), p. 88.

17 cf. Fedir Sribnyi, "Studii nad organizatsieiu lvivskoi Stavropigii vid kintsia XVI-ho do pol. XVII-ho st.," *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shewchenka,* Vols. 106, 108, 111, 112, 114, and 115.

18 Makarii, p. 418.

19 Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy* (New York, Second Edition, 1955), VI, pp. 512–515.

20 Hryhor Luznytskyi, *Ukrainska tserkva mizh skhodom i zakhodom* (Philadelphia, 1954), p. 235.

21 Even after the union the unpleasant memories of Patriarch's preferential treatment of the Brotherhoods lingered on. Thus during the Seim session of 1600 Potii had the following to say: "They gave to the simple people in the Brotherhoods a bishop's authority, and the peasants in their simplicity claimed for themselves authority which has regard, for neither the bishops nor the aristocracy." Cf. Zaleski, II., p. 59.

22 Julian Pelesz, *Geschichte der ruthenischen Kirche mit Rom* (Vienna, 1880), II, pp. 77–90; see also Ia. D. Isaievych, *Bratstva ta ikh rol v rozvytku ukrainskoi kultury XVI–XVIII st.* (Kyiv, 1966), pp. 38–41.

The conflict, therefore, between Bishop Balaban and the Lviv Brotherhood was not merely a local quarrel as it has been frequently represented. It seems rather to have been a struggle between the vested interests of the nobility of the robe and the rising middle class whose members filled the ranks of the Brotherhood, and came ultimately to dominate it.[23] The former sought the pre-1586 status quo while the latter pursued the objective of church reform from below with the blessing of the Orthodox Patriarch himself. On several occasions the Patriarch intervened directly in Ukrainian church affairs causing confusion and alienation among the Ukrainian clergy as a result of his heavyhanded actions, pitting the bishops against the Brotherhoods. This interference was especially significant to those who supported the union with Rome.[24]

The social implication of the controversy is clearly suggested by the disparaging remarks that Archbishop Potii is reported to have made in reference to the Brotherhoods. He thought that "common and simple people, artisans, who abandoned their trade (cobbler's thread, scissors, and awl) and having usurped priestly authority, proceeded to distort and falsify the Holy Scripture."[25]

There can be little doubt that the above considerations determined the bishops' decision in favor of union with Rome. As early as 12. XII. 1589 Balaban pleaded with the Polish Archbishop of Lviv "to liberate the bishops from the slavery of the Patriarchs of Constantinople."[26] That the high-handed behavior of the Patriarchs and the growing power of the Brotherhood caused a profound anxiety among the high church dignitaries is most clearly stated in Archibishops Terletskyi's letter to Potii. He wrote:

> "...The Patriarchs will go frequently to Moscow... and on their way back will not bypass us. Jeremia has already deposed one metropolitan, established Brotherhoods which will and already are hounding the bishops... They may even succeed in deposing anyone of us from our bishoprics – judge for yourself what a disgrace that would be! The king invests with benefice for the duration of life and does not reclaim it except for criminal acts while the Patriarch defames and deprives [the bishop] of office even on unfounded denunciations – judge for yourself, what a slavery. When, however, we submit to the Pope of Rome then we shall not only retain our bishoprics for life but will also be seated on the senatorial benches together with the Latin bishops and will [thus] more easily regain possessions taken away from the church."[27]

Considerations of personal interests, as well as of social and political privileges, though camouflaged at times by religious verbiage, permeated all

[23] This middle class character of the Lviv Brotherhood was emphasized, for example, in Jeremiah Mohyla's, the hospodar of Moldavia, letter to the Brotherhood of May 18, 1603, in which he addresses them as "Gentlemen burghers, the Lviv Brotherhood." For details see: *Akty Iuzhnoi i Zapadnoi Rosii,* Vol. I, Part 21, No. 222.

[24] Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy,* V. p. 549.

[25] See Studynskyi, p. 122; also *Russkaia Istoricheskaia Biblioteka,* Vol. VII, pp. 116–17.

[26] Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy,* VI, p. 525.

[27] Cited by Sergei M. Soloviov in his *Istoriia Rossii z drevneishikh vremen* (St. Petersburg, 1849), X, p. 1425.

the important secret and public decisions concerning the union with Rome. That was true of the first conspiratorial meeting of the Ukrainian bishops in 1590[28] and subsequent meetings at which the question of union was under discussion. Thus, after requesting that the Eastern Rite and other traditional usages be respected and guaranteed by the Pope, the bishops invariably demanded special guarantees for themselves, including a place in the senate.[29] The last draft of the agreement which became the basis of the Union of Rome of 1595 also reflects the preoccupation of the Ecclesiastics with secular interests.[30]

After four years of secret proceedings the conspiracy came partially into the open in January of 1595 when Bishop Balaban called a diocesan synod and declared himself in favor of the union.[31] This forced the bishops to complete their work before the expected opposition had time to develop. Now even Metropolitan Michael Rohozha, who previously had stayed away from the conspiring bishops, became involved and called a synod to meet at Brest on June 12, 1595 whose only business was to legalize what had already been predetermined in private discussions and negotiations. Here the bishops composed two almost identical letters embodying their profession of a new loyalty, as well as religious and secular demands, which were to be delivered to Pope Clement VII and the Polish King Sigismund III.[32]

The bishops, uncertain of the reaction of their plans, sought again to enlist the support of the most powerful Orthodox magnate, Constantine Ostrozkyi. Potii sent him the conditions of union which he hoped would be favorably received by the prince.[33] He was to be bitterly disappointed. Ostrozkyi, realizing that he was faced with an accomplished fact, answered that he was strongly opposed to union and that he no longer considered Potii a priest.[34] Bent on opposing the union, the old prince sent at the same time an appeal to the clergy, nobility, and common people, urging them to oppose the bishops, who, according to him, not only betrayed the Church of Christ but also, without the knowledge of the faithful, tried to lead them to damnation.[35]

The die was cast. Now both sides girded themselves for a battle. Potii and Terletskyi, the emissaries of the conspiring hierarchy, left for Cracow. They arrived there on July 17 and presented the Synod's conditions to Sigismund III and the Papal Nuncio Malaspina. Having reached an understanding with both dignitaries, the bishops departed for Rome, where they arrived seven weeks later,

---

28 cf. *Russkaia istoricheskaia biblioteka,* XIX, 55–57.

29 *Akty otnosiashchiesia k istorii Zapadnoj Rossii,* IV, nos. 54, 55. Henceforth cited as *Akty Zapadnoi Rossii.* See also Luzhnytskyi, pp. 256–63.

30 For details see Oscar Halecki, *From Florence to Brest,* 1439–1596 (Rome, 1958), pp. 290–92; also *Akty Zapadnoi Rossii,* IV, No. 54.

31 *Akty Zapadnoi Rossii,* IV, No. 58.

32 cf. Pelesz, I, pp. 522 ff.

33 *Akty Zapadnoi Rossii,* IV, No. 70.

34 Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy,* V, p. 582; also *Russkaia istoricheskaia biblioteka,* XIX, p. 632.

35 *Akty Zapadnoj Rossii,* IV, No. 71. See also Soloviov, op. cit., pp. 1438–39.

on November 15th. After thorough examination of various theological and administrative problems, an act of union was formally proclaimed on December 23, 1595.[36] Potii and Terletskyi remained in Rome until March 9, 1596 when they left for home. For all practical purposes, the union with Rome was an accomplished fact; what remained was to make it a reality through an act of ratification.

The situation deteriorated badly and as a result, the prospects of an orderly and peaceful consummation of the union became very dim. The position of the opposition was strengthened when Balaban and Kopystenskyi, bishop of Peremyshl, declared themselves against the union.[37] Particularly useful to the opposition was their declaration that the other bishops falsified the documents dealing with the union.[38] This testimony, coming from the former initiators of the union, was used skillfully by the dissenters to discredit the bishops who supported it.

Ostrozkyi's determination to fight the union was unmistakably demonstrated when the prince sent a member of his court to the Protestant Synod at Torun (August 21—26) with a message urging the Protestants to act jointly with the Orthodox in defense of religious freedom. In order to achieve this objective, he offered to mobilize fifteen to twenty thousand horsemen who, together with the forces that could be organized in the Grand Duchy of Lithuania, would force the government to make some concessions.[39] Ostrozkyi's gesture seems to have been unrealistic since the Protestant nobility was not ready for such a radical act. It did, however, indicate the prince's readiness to form new alliances in order to achieve his objective. This was obviously a purely political act.

Under these circumstances it would have been unrealistic to anticipate that the Synod of Brest, which was to meet on October 16, 1596, would heal the schism which had been growing since June 12, 1595. Indeed, the charges of apostacy against the bishops and other bitter attacks against them by the Brotherhoods and individuals made reconciliation extremely difficult. This was attested to by the fact that prior to the Synod of 1596 both sides were preparing for a showdown rather than for reconciliation. Therefore, when the Synod met and datified the Union of Rome, it formalized, in effect, the division of the Ukrainian church into two warring camps.[40]

The Uniates found themselves in a better position than the dissenting Orthodox. They had a hierarchical structure which enjoyed the support of the powerful Roman Catholic Church. Even more significantly, the union was supported by King Sigismund III who, in order to achieve religious and political unity in his realm, encouraged and supported the Uniate effort since the Synod

36 Pelesz, I. p. 540.

37 cf. *Arkhiv Iugozapadnoi Rossii,* I–1, No. 109 and A. Prochaska, "Z dziejów unii brzeskiez" *Kwartalnik Historyczny* (1896), X, p. 569.

38 For details see *Arkhiv Iugozapadnoi Rossii* (Kiev, 1859), I (1), Nos. 104, 109.

39 *Russkaia istoricheskaia biblioteka,* XIX, 642–654; Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy,* V, pp. 593–94.

40 For details see Halecki, pp. 361–85.

of 1590. Towards this end he issued numerous decrees supporting the Uniates and granting them special privileges before and after the Union of Brest.[41]

The Orthodox, conversely, left with only two bishops, had the support of the extremely active Brotherhoods, of the lower clergy, the Ukrainian nobility, and of the rest of the population which was always the strongest pillar of tradition.[42] Critical to the Orthodox posture was the firm commitment of Prince Constantine Ostrozkyi to the preservation of traditional Orthodoxy.[43] A man of great wealth, power, and prestige,[44] Ostrozkyi was in a position to effect the outcome of the religious controversy. This was well realized by the king who, in a personal message to Ostrozkyi, admonished the prince to support the union with Rome.[45] Similarly, Ipatii Potii, the prime mover of the Union, wrote a lengthy exhortation urging the prince to accept the Union because, as he said "... everybody looks only at you, whatever you will do so will they."[46] These efforts were to no avail. Ostrozkyi remained loyal to Orthodoxy.[47]

Henceforth, the struggle was carried also to the Diets where the Orthodox nobility, with some support of the Protestants, demanded that Orthodoxy be treated on an equal legal basis with the Uniates. After a protracted struggle the Orthodox nobility succeeded. In 1607 the Diet legalized the Orthodox church, a decision that was to have far-reaching consequences for the Ukrainian Orthodox population. More specifically, the government agreed to remove the uniates from the Orthodox benefices and replace them with Orthodox noblemen and high ecclesiastics who recognized the authority of the Patriarch.[48]

Certainly the most important intellectual consequence of the religious controversy was the development of polemical literature. Beginning with Herasym Smotrytskyi's *Kliuch Tsarstva nebesnoho* (1587) which was written in defense of the calendar and other eastern church practices, the literature grew in volume, if not in sophistication, reflecting the intensity, passion, and dedication that religious issues have a tendency to produce.[49]

---

41 For details see *Akty Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii,* I (2), No. 202; II, Nos. 9, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 33, 39, 44; *Arkhiv Iugozapadnoi Rossii,* I (1), No. 114, Nos. 134, 139.

42 cf. Soloviov, p. 1443.

43 Athanasius G. Welykyi, OSBM, ed., *Documenta Unionis Berestensis Eiusque Auctorum,* 1590—1600 (Rome, 1970), pp. 82—87, 306—307.

44 Ostrozkyi owned 35 towns and c. 1000 villages. He also was a patron of 1000 churches and two bishoprics; cf. Likowski, p. 69.

45 *Akty Zapadnoi Rossii,* IV, No. 76.

46 *Akty Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii,* I, No. 224.

47 The explanation ususally advanced by the Catholic historians concerning Ostrozkyi's motives in opposing the union dwells on the prince's alleged excessive pride, i. e., he opposed the union because he was not consulted beforehand. It seems, however, that one could advance at least an equally justified argument that Prince Ostrozkyi was genuinely concerned with the preservation of the traditional church practices.

48 Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy,* V, p. 618.

49 Smotrytskyi's work can be found in *Arkhiv Iugozapadnoi Rossii,* VII, pp. 232—266. For a literary analysis of the polemic vritings see Dmytro Čizevsky, *Istoriia ukrainskoi literatury* (New York, 1956), pp. 229—41.

The first serious publication was in reply to Piotr Skarga's history of the Union of Brest which appeared in the spring of 1597. Publishing his *Ekthesis*,[50] the editor provided the Orthodox with an authoritative and mediculously prepared documentary rebuttal to the Catholic, particularly to Skarga's partisan treatment of the Union of Brest. Much more important was Martin Broniewski's *Apokrisis*[51] which argued effectively against both hierarchical absolutism and the bishop's right to conclude union without any previous consultation with the laity. In Broniewski's view, the church belongs to all the people, therefore, all faithful should participate in church affairs, not just the bishops, as Skarga would have it.[52]

Quite apart from these arguments stands another anonymous work, entitled *Perestoroha,* whose author treats the problem in a wider historical context. For him the union was a result of an intellectual and cultural stagnation that prevailed in the 16th century prior to the 1570's. During this decline, when native schools were non-existent, the youth of the Ukrainian aristocracy went to Polish schools with the result that gradually, through education and assimilation, many were lost to the Polish nation.[53] The author's concern with both cultural and structural assimilation makes him unique among the polemicists of the period. We find only an indirect echo of this concern in a later work, italies, in which the church laments the apostacy of her sons, recounting the great families that had already been Polonized by the time the book was written.[54]

The most prominent as well as the most talented polemicist supporting the union was one of its organizers, Adam-Ipatii Potii.[55] He was quite prolific, writing both in Polish and in the "common" language. However, the author's preoccupation with the Union and his apology of the measures and individuals involved limits the scope and the historical value of his writings.

Above all the authors of the period, however, there towers Ivan Vyshenskyi.[56] His treatment of the various religious and social problems was both

---

[50] The full title of the book was *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiasnym soborze v Brzesciu Litewskim.*

[51] The book published in 1597 was entitled *Apokrisis abo odpowiedz na związki o synodzie brzeskim, imieniem ludzi starożytnej religiji greckiej przez Christophora Philaleta w porywcza dana.*

[52] See Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainy-Rusy,* VI, pp. 545–50. These works, i. e. Skarga's history, *Ekthesis, Apokrisis,* as well as the anonymous defense of Skarga entitled Antirrisis were published in the *Russkaia istoricheskaia biblioteka,* VII, pp. 939–1820 and XIX, pp. 183–376, 477–982.

[53] *Akty Zapadnoi Rossii,* IV, No. 149. Kyrylo Studynskyi, *Perestoroha: Ruskyi pamiatnyk pochatku XVII vika* (Lviv, 1895), p. 15.

[54] The full title of the book is *Trenos to jest Lament iedynej s. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z obiasnieniem dogmat wiary, pierwiej z graeckiego na slowenski, a teraz z slowienskiego na polski przelozony przez Theophila Orthologa, teyze swietey Wschodnej Cerkwie Syna.*

[55] For his role in the establishment of the Uniate Church see N. Tripolskii. *Uniiatskii Mitropolit Ipatii Potii* (Kiev, 1878).

[56] Most of Vyshenskyi's twenty known works appeared in *Akty Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii,* II, p. 205 ff; *Arkhiv Iugozapadnoi Rossii,* VII, and *Kievskaia Starina,* 1889, No. 4 and 1890, No. 6.

contemporary and timeless. Vyshenskyi's arguments went beyond the ephemeral personal issues which occupied such a prominent place in the writing of other polemicists of the period, and led the reader into a more abstract and sophisticated controversy. Admonishing the faithful with the pathos of a prophet, Vyshenskyi emphasizes the eschatological questions of the human race.[57]

Vyshenskyi's ideal was his version of *City of God*, in which the Christian virtues, particularly the ideal of Christian brotherhood, would help man attain his ultimate objective — salvation. He recognized the nobility of the soul and inner perfection as the most desirable attributes of man. True nobility, according to Vyshenskyi, proceeds from the soul and not from the title.[58]

The Orthodox-Uniate confrontation in all of its manifestations coincided with an unprecedented growth of the Cossack movement. It was inevitable that the more socially oriented leaders of this movement would become involved in the controversy. Their struggle against the Polish authorities and the struggle of the Orthodox Church for survival enabled them to join forces against a common enemy. The protracted polemics of both camps, moreover, invariably emphasizing the importance of tradition in the life of the people, also helped to develop a more conscious sense of ethnic identity at whose very core was the Orthodox Church.

The following passage from a letter to Ipatii Potii will illustrate the point:

> "You have transgressed the boundaries layed down by your forefathers and violated their ancient faith. You have squandered your forefathers' inheritance and distorted their legacy. You have ravaged the graves of your ancestors, you have disturbed the bones of your fathers, you have scorned their religion, you have tarnished their honorable and holy rites, you have trampled their paths and dimmed the light of their glory."[59]

This newly generated national consiciousness found its strongest response among the Cossacks who already appear as a significant political factor in Eastern Europe in the first decade of the 17th century. Indeed, by 1610 the Cossacks were sufficiently committed not only to declare themselves ready "... to lay down their lives in defense of Orthodox Christianity,"[60] but also to defend the Orthodox population against the violence of the Uniates.[61]

Henceforth, the Cossacks, together with burghers and the remaining Orthodox church hierarchy, joined in one common cause — the reestablishment of the Ukrainian Orthodox Church. This was particularly true when Peter Sa-

---

57 The most useful summaries of Vyshenskyi's writings together with lengthy excerpts can be found in Mykhailo Hrushevskyi, *Istoriia Ukrainskoi Literatury* (New York edition, 1960), V, pp. 284–352.

58 For an excellent brief treatment of Vyshenskyi's writings see Dmitry Čizevsky, "Ivan Vysenskyi," *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* (New York, 1951), I, No. 2, pp. 113—26.

59 "Reply of Kleryk Ostrozkyi to Ipatii Potii" (1598), *Russkaia Istoricheskaia Biblioteka*, XIX, p. 406.

60 *Akty Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii*, II, No. 41.

61 *Ibid.*, II, nos. 36–37.

haidachnyi (1616—22) was Hetman of the Zaporozhian Host. Educated at the Ostroh Academy, Sahaidachnyi was quite naturally more sensitive to the religious issues than any of his predecessors had been. Using his resources skillfully, Sahaidachnyi succeeded in helping to reestablish in 1620 the Ukrainian Orthodox hierarchy which was placed under the Host's military protection. In a dramatic move Sahaidachnyi and the Host joined the Kiev Brotherhood.[62]

If viewed, therefore, from a historical perspective it is clear that the controversy over the establishment of the Uniate Church was not and could not remain exclusively, or even predominatly, a religious issue, since religion was an integral part of the total socio-political structure. It generated a heated debate which went far beyond the original issues and divided the Ukrainians into opposite and warring camps.[63] In the process this controversy stimulated, on both sides, the development of a feeling of group identity at the very core of which was the ideal of ancestral tradition. It was this heightened feeling of identity that provided a sense of cohesion for the Ukrainian masses when, under the leadership and the inspiration of the Cossacks, the first glimmerings of national consciousness began to manifest itself in overt political acts.

62 V. Kliuchevsky, *Kurs Russkoi Istorii* (Moscow, 1908), III, p. 144.

63 Ivan Franko, "Z dziejów synodu brzeskiego 1596," *Kwartalnik Historyczny* (Lwów, 1895), IX, p. 1.

З архіву

І. Каменецький

УКРАЇНА В ТОТАЛІТАРНИХ СХЕМАХ НАЦИЗМУ

Таємний звіт Альберта Гофмана, відпоручника Мартина Бормана при штабі Головної Команди Німецької Армії (O. K. W.) про ситуацію в Україні та майбутню долю українського населення під німецькою окупацією, кидає до певної міри нове світло на значення ідеологічного чинника серед провідних німецьких кругів під час Другої світової війни. Передусім він послаблює основи тих припущень, які оцінюють нацистські тоталітарні пляни в Україні як тільки фантастичні ілюзії фюрера та деяких особистостей організації СС.

Борман був від березня 1941-го року другим з черги в ієрархії Націонал-соціялістичної партії і вважався впливовою особистістю та можливим наслідником Гітлера. Його зв'язки з Гофманом і його схвалення та поширення звіту Гофмана серед інших високих інстанцій Третього Райху вказують, що погляди Бормана на німецьку політику супроти України не відбігали від ідей Гітлера.

Характеристичним є також факт, що Гофман по своєму поверненні з України мав довгі наради з ґавляйтером Маєром, міністром пропаґанди Ґеббельсом і шефом «Ostministerium» Альфредом Розенберґом, в яких, як Гофман завважує, його спостереження і рекомендації знайшли зацікавлення і позитивну оцінку.

Сам характер звіту Гофмана віддзеркалює його намагання триматися фактів і бути логічно консеквентним в застосуванні політики «лебенсрауму» на Сході Европи на расових засадах «Третього Райху». У зв'язку з тим Гофман вказує на неконсеквентність поведінки деяких німецьких військовиків, а навіть деяких нацистських особистостей в їх намаганнях продовжувати традиційну політику німецького «культуртреґерства» на Сході Европи. Він підкреслює, що такі спроби, ані ідеологічно, ані практично не відповідають потребам забезпечення життєвого простору для німецького народу, коштом тих народів, які знайшлися під німецькою окупацією.

Згаданий звіт є теж черговим доказом на те, що ідеологічний фанатизм і холоднокровні калькуляція в тоталітарній системі себе взаємно не виключають, навпаки мають тенденцію один одну доповнювати. Документ вказує на чималу схожість тоталітарного імперіялізму в загальному, без огляду на ідеологічні розбіжності чи національну закраску.

Цікавим аспектом згаданого меморандуму є захоплення його автора совєтськими методами поневолення і маніпуляції мас. Насправді нацистське захоплення засобми контролю, що його здійснював совєтський провід не є нічим новим. Ми знаємо, що Гітлер і Гіммлер висловлювати принагідно свій подив на конто безоглядної диктатури Сталіна та її ефективности. Гофман, одначе посунувся дальше в тому напрямі. Його більше детальна аналіза окупаційних методів представляє унікальне порівняння напрямних окупаційної політики супроти України і українців в тому часі, коли офіційна політика Третього Райху була обгорнена серпанком неясностей і недомовлень.

Крім нарису паралель совєтської й нацистської економічної експлуатації, автор порушує питання освіти мас під талірними системами. Це питання актуальне й сьогодні, бо з точки зору тоталітарних можновладців дилема між плюсами й мінусами масової освіти задовільно не розв'язана.

Гофман слушно завважує, що масова освіта є незаступним чинником в побудові сильної модерної держави в 20-му столітті. Він також підчеркує, що совєтська влада, мотивуючи це державними інтересами, побудувала подивугідну мережу шкіл доступних для мас, розвиваючи таким чином народний телент для скріплення своєї внутрішньої позиції. Одначе масова освіта це риск для тоталітарних систем, бо в загальному вона підготовляє людину до критичного думання, до реальної оцінки власного становища і характеру влади. Іншими словами, вільна та необмежена освіта представляє реальну політичну небезпеку для тоталітарного режиму.

Автор нижче поданого документу вказує, що совєтська влада старалася оминути ту небезпеку підчеркуючи функціональний характер масової освіти, ліквідуючи потенціяльно-небезпечну, передреволюційну інтеліґенцію, і продукуючи на її місці індоктриновану трудову інтеліґенцію — в більшості випадків вузьких спеціялістів. Такі методи рекомендує Гофман і нацистській владі в Україні, кажучи, що по відношенню до підвладних можна собі дозволити навіть на люксус вищої освіти, якщо вона, в міру потреби свого фаху, а не даватиме їм підстав загальної освіти. Бо тільки загальна освіта, не спеціялізація, дає підстави до вільного розвитку людини і її політичної зрілости. Такою людиною тяжко керувати згори, і тому вона потенціяльно небезпечна для тоталітарного режиму.

Гофман перестерігає, що, хоч він і рекомендує прийняти певні совєтські принципи освіти, однак не було б в інтересі Райху відбудовувати широку мережу шкіл, яка існувала за совєтської влади в Україні. Хоч автор не вияснює причин своїх застережень, їх можна розшифрувати на підставі інших джерел. Тоді, коли совєтський уряд провадив політику повільної асиміляції всіх неросійських народів в кордонах Совєтського Союзу, Третій Райх мав остаточно стати расово-чистою імперією. Гофман сам підчеркує, що тільки незначна частина українців є «расово вартісною», з чого виходило б, що тільки незначний відсоток українців міг би включитися евентуально в ґер-

манське суспільство Третього Райху, до якого й українська територія мала б належати. Решта «меншевартісна» частина українців жила б тоді поза рямками нормального суспільства (на зразок індіянських резервацій), або була б «переселена» за кордони нового Райху. Гімлер пропонував виселити 65% українців після війни до західнього Сибіру (див. Documents of International Military Tribunal: Trial of the Major War Criminals, Nürenberg, 1946, Doc. N G-2325).

Тому, що більшість українців не входила б у майбутнє суспільство Третього Райху, їхня присутність в Україні мала бути тільки тимчасова, і з німецької точки зору не було сенсу робити великих капіталовкладень в їхню освіту.

Врешті треба завважити, що Гофман бачить небезпеку для німецької влади в Україні не у відновленні комуністичної ідеології серед населення, а у зрості національної свідомости. Він бачить також зв'язок між рівнем освіти і національною свідомістю та остерігає перед риском, який грозить під тим оглядом зі сторони української інтеліґенції, особливо інтеліґенції із Західньої України.

Нижче поданий документ взятий з архівів NSDAP/Parteikanzlei, а його відбитка знаходиться в Institut für Zeitgeschichte в течці з документами зареєстрованою під числом Fa. 91/3, в Мюнхені.

Abschrift der Zweitschrift

Beauftragter des Reichsleiters
M. Bormann im O. K. W.-Stab z. b. V.

7. Juli 1942

GEHEIM!

Herrn
Reichsleiter M. Bormann
FÜHRERHAUPTQUARTIER

Bericht Nr. 12
Generalkommissariat Nikolajew und Schlussbericht

Ich habe über einen großen Teil des Generalkommissariates Nikolajew schon berichtet. Die Klagen, soweit sie vorgebracht werden, sind immer wieder gleichlautend. Es wird Klage darüber geführt, daß die Stimmung der Bevölkerung durch die Getreideerfassungsaktion, durch die Einführung des Karbonwanez und durch die erneute Herabsetzung der Lebensmittelrationen für Ukrainer zwangsläufig absinkt. Der Zoll ist nicht in der Lage, den Rubel-Schmuggel über den Dnjepr zu unterbinden. Durch die teilweise zu scharf durchgeführte Getreideaktion ist zu befürchten, daß die Einheimischen nach der diesjährigen Ernte einen großen Teil verstecken werden.

*

Allgemeines:

Ich bitte, mir abschließend zu gestatten, kurz meine Gedankengänge wiedergeben zu dürfen, die mich bei der Bereisung der Ukraine beschäftigten. Im Gegensatz zum Ostland kann im großen und ganzen in der Ukraine von einem Etap-

penleben nicht gesprochen werden. Auch die Ministerialbürokratie war in dem ausgeprägten Ausmaße wie in Ostland hier nicht anzutreffen. Es ist sicherlich darauf zurückzuführen, daß es sich im Ostland besser leben läßt, als in der Ukraine, und jeder, der nicht in die Ukraine fahren muß, soweit ihn nicht die Neugierde treibt, lieber zuhause bleibt. Allen Besuchern die Gelegenheit haben, sich mit den verantwortlichen Männern zu unterhalten, wird in der Ukraine die zweifelsohne vorherrschende verschiedene politische Ausrichtung besonders auffallen. Ich habe schon mehrfach darüber berichtet und brauche mich im allgemeinen nicht zu wiederholen. Während der Bereisung der Ukraine habe ich mir sehr oft die Frage vorgelegt, warum die Bolschewisten so geführt haben und nicht anders. Ich habe immer wieder versucht, mich in die Lage der sowjetischen Machthaber hineinzuversetzen. Wenn man die russischen Verhältnisse zugrunde legt und nicht von den deutschen Gesichtspunkten ausgeht, wird man für sehr viele Maßnahmen Verständnis aufbringen ... Der Mensch galt bei ihnen nur sehr wenig; nur der für kapitalistisch wertvolle Mensch erfuhr besondere Betreuung. Ich habe mich mehrfach gefragt, woher die Sowjetjuden die Frechheit genommen haben zu behaupten, sie seien der sozialistischste Staat der Welt. Von Sozialismus ist wahrhaftig keine Spur, es sei denn, daß man die Nivellierung der Bevölkerung mit Sozialismus bezeichnet. Aber alles was sie taten, taten sie unter dem Gesichtswinkel ihres Kapitalismus. Der Mensch ist dann für sie wertvoll, wenn er eine besondere Arbeitskraft darstellt. Infolgedessen hatte er mehr Interesse an dem ausgebildeten Industriearbeiter, als an dem Landarbeiter, den er in unzähligen Massen zu Verfügung hatte. Für den besonders qualifizierten Industriearbeiter tat er sogar ein übriges, er bot ihm eine einigermaßen menschenwürdige Wohnung.

Wenn die Bolschewisten keine Juden, sondern Deutsche gewesen wären, könnte man sogar annehmen, daß sie alles dies taten, um später einmal zu einem wirklichen Sozialismus zu gelanden. Denn es ist eine alte Erfahrungstatsache, daß man ohne die nötigen Kapitalien keine sozialistische Arbeit leisten kann, denn wo nichts ist, hat selbst der Kaiser sein Recht verloren. In Rußland war nach Beendigung des Weltkrieges nichts mehr vorhanden, sodaß erstmal ein gewisser Grundstock geschaffen werden mußte. Wenn nun die einheimische Bevölkerung nicht primitiv und anspruchslos in der Lebenshaltung erzogen worden wäre, sondern vielmehr eine Hebung der Bedürfnisse und Ansprüche nach westeuropäischen Begriffen erfolgt wäre, hätte der sowjetische Staat niemals die Kapitalien aufbringen können, die zu seiner Aufrüstung und zu seinem industriellen Aufbau notwendig wären. Denn eines is nur möglich, entweder wird gespart um Kapitalreserven — hier also Aufrüstung, große Industrieanlagen, Neubauten etc. — zu schaffen, oder es wird wie in der zaristischer Zeit großzügig gelebt, dann kann man das Andere nicht tun.

Ich habe den Eindruck gewonnen, daß Sowjetrußland ein durchaus imperialistischer und kapitalistischer Staat war, nicht anders, als das zaristische Rußland auch. Nur wurde es von nüchtern denkenden kapitalistisch ausgerichteten Menschen geführt. Die Sowjetregierung wußte meines Erachtens durchaus, was sie wollte. Man kann sogar sagen, daß in ihrer Arbeit ein gewisses System lag, im Gegensatz zum zaristischen Rußland.

Ich erwähnte schon vorher, daß die Bolschewisten ihre soziale Seite, soweit man überhaupt von dieser reden kann, solchen Arbeitskräften gegenüber zeigten, die für sie einen Wertfaktor darstellten. Einen ähnlichen Standpunkt vertraten die Bolschewisten auch auf dem Erziehungssektor. Sie huldigten hier keineswegs dem Primitivitätsstandpunkt, sondern waren hier viel großzügiger. Die bolschewistische Regierung hat Schulen gebaut, das Schulwesen unterstützt und mit allen Mitteln den Lerneifer gefördert, und zwar m. E. aus der logischen Überlegung heraus, daß ein gut geschultes Volk, das auf den Gebieten der Wissenschaft zu Hause ist, Kapital bedeutet. Den Russen fehlte es an Wissenschaftlern und Erfindern und sie mußten erkennen, daß das Volk, daß über die meisten klugen Köpfe verfügt, am wenigsten auf die Erfahrungen anderer Völker angewiesen ist.

Aus allem ergeben sich m. E. für uns einige Erkenntnisse, die wir ganz logisch und nüchtern sehen müssen. Ich kann mir nicht vorstellen, daß der Soldat die Ukraine befreit hat, um lediglich als ritterlicher Befreier eines unterdrückten Volkes gefeiert zu werden. Ich kann mir nicht vostellen, daß wir noch einmal in den gleichen Fehler verfallen wollen, in den wir so oft verfallen sind, zuletzt während des Weltkrieges, als wir die Baltenstaaten und Finnland z. B. befreiten. Wir haben auch seinerzeit geglaubt, daß wir dafür ewigen Dank ernten würden. Das Gegenteil war der Fall. Sehr bald waren diese Staaten die Verbündeten unserer Feinde. Ich kann mir auch nicht denken, daß einmal der Ukrainer unser Bundesgenosse sein oder werden soll. Es ist doch immer schon so gewesen, und alte Erfahrung lehrt uns, daß der zu Dank Verpflichtete sich gerne dieser Dankesschuld entzieht, da ihm eine ständige Rücksicht auf diese Dankesschuld auf die Dauer unangenehm wird und ihn in seinem freien Handeln stört. M. E. wurde der Krieg für das deutsche Volk geführt und jede übertriebene Rücksicht auf das Ukrainertum ist fehl am Platze.

Wenn wir aus dem Ostraum Kapital schlagen wollen, daß das deutsche Volk an dem Osten verdienen soll, muß man den Ukrainer auf dem augenbicklichen Niveau belassen. Wir haben kein Interesse daran, ihn aufsteigen zu sehen. Er muß, wie er früher für den sowjetischen Staat gedarbt hat, heute für uns darben und sein Schweiß muß uns Zinsen bringen. Wir müssen in allem, was wir tun, die Rolle der ehemaligen sowjetischen Regierung einnehmen, mit dem Unterschied, daß der Gewinn nicht nach Moskau sondern nach Berlin fließt.

In einem allerdings müssen wir uns unterscheiden von dem sowjetrussischen Staat. Unter unserer Aufsicht darf die schulische Erziehung nicht gefördert werden. Wir müssen den Einheimischen dumm halten, wie zur zaristischen Zeit, und nur die Kreaturen, die für uns tätig werden sollen, dürfen ein gewisses Niveau erreichen, damit es uns nicht zu schwer fällt, das Land zu beherrschen. Der Bolschewist, der s. Zt. eine Verdammungspolitik betrieben hat und die systematische Vernichtung der ehemaligen zaristischen Intelligenz anstrebte, förderte später — ich erwähnte das schon — ein Lernstreben, das außerordentlich beachtlich war. Er konzentrierte sich darauf, die Bevölkerung zu Spezialisten auszubilden. Nachdem wir die sowjetische Intelligenz beseitigt haben werden, dürfte es sich empfehlen, ähnlich zu verfahren. Auch wir müssen das Schwergewicht auf Spezialisten legen, denn nur der Universal-Ausgebildete stellt eine tatsächliche Gefahr dar. Der Lehrerstand müßte der deutschen Verwaltung unter-

stellt werden. Alle diejenigen Lehrer, die nicht so wollen wie wir, müssen rücksichtslos versetzt werden. Es wird nichts dagegen einzuwenden sein, alle Lehrer finanziell gut zu stellen, damit sie restlos von der deutschen Führung abhängig werden. Sie müssen aber heimatlos werden, damit sie in unseren Händen Spielball bleiben. Ich würde auch empfehlen, im Osten Universitäten und Hochschulen zuzulassen. Das Niveau dieser Universitäten und Hochschulen dürfte das eines deutschen Technikums oder einer deutschen Fachschule niemals übersteigen. Ich würde auch Professoren-Titel und dergl. verleihen, nur ein „Ostprofessor" darf über das Niveau eines gewöhnlichen deutschen Fachschullehrers nie hinauskommen.

Ich habe leider immer wieder feststellen müssen, daß die Deutschen nicht mit dem Verstand, sondern mit dem Herzen an diese Dinge herangehen und dabei nicht begreifen, was für uns die Ukraine bedeutet. Man spricht so viel vom ukrainischen Volk und von dem Land Ukraine, und sogenannte Fachexperten schreiben große Bände über das ukrainische Volk. Viele Deutschen fühlen sich als Messias und Kulturbringer und glauben, sie könnten den Ukrainern den langersehten Frieden und deutsche Kultur bringen.

Wir wollen ihnen ihren Frieden und ihre Arbeit lassen. Sie mögen auch zu ihrem Gott beten, der nicht der unsere ist. Aber das Land und der Nutzen des Landes soll uns dienen und dem deutschen Menschen zugute kommen. Der primitive Mensch steht auch dem politischen Denken vollständig fern. Nur die Intelligenz, besonders in der West-Ukraine, ist gefährlich. Sie erreicht jedoch den höchsten Grad ihrer Gefährlichkeit, wenn deutsche Menschen, ja sogar alte Nationalsozialisten meinen, es wäre richtig, den nationalen Begriff Ukraine zu schaffen und zu fördern. Man sollte den Ukrainer auf das religiöse Gebiet ablenken, und ihn hier die Kampfstätten für seine geistigen Kräfte finden lassen. Auch der Engländer hat es in Indien immer wieder verstanden, die Hindus gegen die Mohamedaner auszuspielen. Diese Möglichkeit besteht auch hier. Man sollte hiervon reichlich Gebrauch machen. Deutscherseits müßte auf jeden Fall — nach meiner unmaßgeblichen Meinung — all denen das Handwerk gelegt werden, die als sogenannte Emigranten oder ukrainische Fachexperten in Berlin oder sonstwo herumsitzen und glauben, etwas von deutscher Ostpolitik zu verstehen. Ich habe vor einigen Tagen ein Buch gelesen, das vom Reichsluftfahrtministerium herausgegeben wurde und in der Anlage beiliegt. Die Tornisterschrift wurde von einem Ukrainer geschrieben. Es ist selbstverständlich sehr zu wünschen, wenn der deutsche Soldat über die Gebiete aufgeklärt wird, durch die er marschieren soll. Ich halte es jedoch für falsch, daß man einen Ukrainer beauftragt, über seine Heimat eine Tornisterschrift zu verfassen, die zwangsläufig proukrainisch ausfallen muß. Der deutsche Soldat, der mit hunderttausenden von Exemplaren dieser Tornisterschrift überschwemmt wird, und nicht politisch vorgebildet ist, wird nach Lesen der Schrift den Inhalt in sein geistiges Eigentum übernehmen. Darauf sind dann auch die Auseinandersetzungen und Meinungsverschiedenheiten zwischen den politischen und Wehrmachtsdienststellen zurückzuführen. Der Soldat wurde eben nicht so aufgeklärt, wie er augeklärt hätte werden sollen. Daraus ergibt sich dann zwangsläufig, daß, wie ich in Dnjepropetrowsk erfuhr, der Luftgau gemeinsam mit dem Stadtkommissar eine gesellschaftliche Veranstaltung mit der führenden ukrainischen Schicht veranstalten möchte,

um zu zeigen, „daß der Deutsche nicht nur ein Krieger und Landsknecht ist, sondern auch Mensch der Kultur sein kann".

Ich will die Behandlungsart der einheimischen Bevölkerung auf einen kurzen Nenner bringen. Er muß arbeiten und genügend zu essen haben. Er braucht Schnaps (viel Schnaps, damit er dumm bleibt) und Machorka (möglichst auch für Frauen). Damit werden wir einen großen Teil der einheimischen Bevölkerung, die fälschlicherweise immer mit dem Sammelbegriff „Ukrainer" bezeichnet wird, befriedigen können.

Wir können die bedauerlichen Folgen des Weltkrieges, weitgehende Industrialisierung der Kolonien und überseeischen Länder, in der Ukraine wieder gutmachen, wenn von vorneherein aufgepaßt wird und man jede verarbeitende Industrie fern hält. Alle Fertigfabrikate müssen aus Deutschland eingeführt werden. Soweit hier und da Gebrauchsgüterindustrie notwendig ist, muß sie sich in deutschen Händen befinden. Man wird nicht vermeiden können, insbesondere einen Teil der landwirtschaftlichen Industrie, also Mühlen, Zuckerfabriken, Ölmühlen usw. an Ort und Stelle aufzuziehen. Jede weitere Industrialisierung ist jedoch von Übel. Die Masse an Arbeitskräften schreit geradezu nach Industrialisierung und es wird ganz energischer Gesetze bedürfen, um der Bestrebung gewisser deutscher Wirtschaftskreise den Wind aus den Segeln zu nehmen. Die Gefahr, immer wieder eine Industrialisierung herbeizuführen, ist zweifelsohne sehr groß. Auch der gesamte kaufmännische und wirtschaftliche Einsatz im Osten bedarf einer besonderen Lenkung. Ich habe mich nicht davon überzeugen können, daß die Monopolgesellschaften die richtige Wirtschaftsform darstellen, sondern schätzte vielmehr die freie Unternehmer-Initiative. Der freie Kaufmann muß aber ein besonders geschulter „Ostnationalsozialist" sein, und die politische Führung muß die Möglichkeit haben, jederzeit auf sein Geschäftsgebahren und auf seine persönliche *Führung* Einfluß ausüben zu können.

Ich habe schon einmal über die Kolchosenwirtschaft berichtet und brauche mich nicht zu wiederholen. So politisch wünschenswert die neuen Agrargesetze waren, so wenig werden sie wirtschaftlich von Vorteil sein, wenn sie bis zur letzten Konsequenz eingeführt werden. Es ist nun einmal so, daß diese zur Selbstverständlichkeit werden, während der wirtschaftliche Katzenjammer hinterher kommt. Die Ukrainer sind allgemein auf ihr Genossenschaftswesen sehr versessen. Insbesondere in der Westukraine ist das Genossenschaftswesen sehr zu Hause. Ich möchte vorschlagen, die Kolchosen in Genossenschaften umzuwandeln, um im Endziel alles beim Alten zu belassen.

Im Osten ist der Arbeitsbereich Osten der NSDAP durch eine Verfügung des Führers ins Leben gerufen worden. Ich halte diese Tätigkeit für außerordentlich wichtig und möchte nur wünschen, daß der Arbeitsbereich Osten sehr bald seine Tätigkeit aufnimmt. Vorläufig ist hiervon noch nicht sehr viel zu spüren. Richtig aufgezogen muß der Arbeitsbereich Osten der NSDAP, das geistige Rückgrat der „Ostdeutschen" werden. Im Osten müssen die deutschen Menschen immer wieder weltanschaulich geschult werden. Darüberhinaus müßte sich der Arbeitsbereich Osten der NSDAP um die persönliche Betreuung des Menschen und um den

großen kameradschaftlichen Zusammenhalt aller Deutschen bemühen. Seine wichtigste Aufgabe läge allerdings darin, nationalsozialistische „Ostkenntnis" zu vermitteln und für eine straffe geistige Führung Sorge tragen. Dem Arbeitsbereich Osten der NSDAP müßte das Recht eingeräumt werden, das er, ähnlich wie im Reich die NSDAP. die politische Beurteilung für jeden deutschen Volksgenossen abgibt, hier die Feststellung trifft, ob eine Person die Ostfähigkeit besitzt oder nicht. Wenn jemandem die Ostfähigkeit abgesprochen wird, muß er sofort ins Reich zurücktransportiert werden.

Ich habe schon einmal darüber berichtet, daß im Rahmen des Reichskommissars und der Generalkommissariate, auf Grund einer Verfügung der Reichsostministers, Jugend, Frauen- und Wohlfahrtsabteilung eingerichtet werden sollen. Die Abteilung Jugend soll von HJ-Führern, die Frauenabteilung von Mitgliedern der Frauenschaft, und die Wohlfahrtsabteilung von Mitgliedern der NSV. geleitet werden. Ich kann mir nur vorstellen, daß es sich hier um die Behandlung von deutschen Menschen handeln soll, oder will man nach deutschen Methoden Ukrainer betreuen? Soweit man aber nur deutsche Menschen behandeln will, gehören dies Aufgaben in den Arbeitsbereich Osten der NSDAP. Für Ukrainer bedarf es solcher Abteilungen nicht.

Ich habe — man möge mir dies nicht verübeln — Bedenken wegen der Bezeichnung des Reichskommissariates mit dem Namen „Ukraine". Der intelligente Ukrainer ist bekanntlich kollossal versessen auf sein „Ukraine" (unberücksichtigt der Tatsache, daß der Kiewer Ukrainer den Dnjepropetrowsker über die Schulter ansieht, weil er sich viel feiner dünkt). Dieser Nationalstolz der Ukrainer wurde in letzter Zeit noch besonders von deutschen Stellen gestützt und untermauert, wobei man vergißt, daß die Großen der ukrainischen Geschichte, soweit es sich nicht um Germanen gehandelt hat, nicht mehr als Vorgänger der heutigen Partisanen- und Räuberhauptmänner gewesen sind. Der Ukrainer wird, wenn man diesen Begriff Ukraine festigt, daraus ableiten, daß er einmal sein Land selbst regieren wird und darüber hinaus fordern, daß nicht nur die jetztige Ukraine, sondern auch die ukrainischen Gebiete zu diesem Land kommen, die heute nicht dazu gehören, also Transnistrien, das Lemberger Galizien und die Karpathen-Ukraine. Ich halte den Einheitsbegriff „Ukraine" für falsch, wie ich, was ich schon einmal ausführte, auch eine ukrainische Währung für falsch halte. Ganz abgesehen davon, daß die Ukraine selbst noch nicht einmal einheitlich von Ukrainern bewohnt ist, sondern von großen Prozentsätzen von Russen, Polen und anderen Völkerstämmen untermischt ist. Der Ukrainer selbst ist auch kein einheitlicher Volksstamm.

Zum Abschluß sei mir noch gestattet, darauf hinzuweisen, daß die Bereisung des Ostens knapp 8 Wochen gedauert hat. Es wird sicherlich eine ganze Reihe von Fragen geben, über die ich nicht berichtet habe oder die von mir nicht völlig zutreffend dargestellt wurden. Das ist bei einer so kurzen Bereisung unvermeidlich. Ich habe mich jedoch bemüht, mit gesundem Menschenverstand die Dinge so aufzufassen, wie ich es vermochte, und habe dementsprechend unvoreingenommen auch meine Berichte abgefaßt.

Der Schlußbericht könnte den Eindruck erwecken, als wenn ich glaubte, daß man in der Ukraine nur mit Härte regieren könnte. Dem ist nicht so. Ich bin mir durchaus bewußt, daß man derartige Gebiete nicht gegen die Stimmung eines Volkes führen kann. Meine Absicht bestand darin, Grundsätze aufzustellen, die nach meiner Ansicht jedem in den Ostgebieten tätigen Deutschen eine Selbstverständlichkeit sein müßten. Mir ist bekannt, daß man hier und da, insbesondere in den Städten unter der ukrainischen Bevölkerung Menschen findet, die rassisch durchaus brauchbar sind. Die weitaus überwiegende Anzahl ist jedoch ostisch oder ostbaltisch.

ДОКУМЕНТИ

(Переклад Юлія Каменецького)

З В І Т ч. 12

Генеральний Комунікат і кінцевий звіт.

У більшій частині я звітував про Генеральний Комісаріят в Миколаєві. Нарікання, які дійшли до мене знову є ті ж самі. Нарікають на погіршення настроїв через розпорядки щодо достави збіжжя, з приводу впровадження карбованця та через поновне зменшення для українського населення кількості харчових приділів. Мито не є спроможне здержати контрабанду рубля через Дніпро. Можна побоюватися, що загостро переведена акція достави збіжжя, спонукає місцеве населення заховати більшу частину сьогорічного збору.

Загальне:

Дозвольте мені в кінці подати коротко хід моїх думок, які мені насунулись під час моєї подорожі в Україні. В протиставності до балтійських держав (Остлянд) в Україні взагалі не можна говорити про достаток для життя. Також не стрічаємо тут міністерської бюрократії в таких розмірах як у балтійських державах (Остлянд). Це напевно треба пояснити тим, що в балтійських державах можна краще жити ніж в Україні, і кожний хто туди не мусить їхати і не зацікавлений нею, краще залишається на місци. Всім відвідувачам, які мали нагоду розмовляти з відповідальними одиницями, без сумніву звертали увагу на пануючі там політичні настанови... Про це я вже кілька разів звітував і не бачу потреби взагальному ще раз про це згадувати. Під час подорожі в Україні я часто ставив собі питання: чому більшовики так, а не йнакше поступали. Я старався поставити себе в положення совєтських верховодів. Коли дивитись з російського, а не німецького становища, то тоді зрозуміємо доцільність багатьох їхніх розпорядків. В них людина значить дуже мало, тільки капіталістично вартісна одиниця, находить в них особливе піклування. Я часто запитував себе чому совєтські жиди вперняють, що вони є найбільшою соціялістичною державою. Там по правді із соціялізму і сліду нема, хіба що цілковите

зрівняння населення можна назвати соціялізмом. Все що вони зробили, здійснене під кутом зору питомого їм капіталізму. Дня них людина є тільки тоді вартісною, коли особливо відзначається робочою силою. Тому вони більше зацікавлені фахово вишколеним фабричним ніж сільським робітником, якого мають до розпорядимости великі маси. Для спеціяльно кваліфікованого фабричного робітника роблять навіть щось лишне, забезпечуючи його гідним людини помешканням.

Коли б більшовики не були жидами, а німцями, можна б було надіятися, що це вони вдіяли, щоб колись пізніше остаточно дійти до справжнього соціялізму. Стара це життєва правда, що без потрібних капіталів, соціялістичних заходів здійснити не можна (нічого і цісар не порадить). В Росії після закінчення світової війни не було нічогісінько, так що треба було зачинати від основ. Коли б не те, що місцеве населення було виховане примітивно і невибагливо до життєвих потреб і не мало західньо-европейських вимог — советська влада ніколи не зуміла б зібрати потрібних капіталів на своє озброєння і на розбудову транспорту. З положення був тільки один вихід: або ощаджувати резервові капітали і зброїтися, будувати фабрики, нові будівлі і т. д., або, як це було за царських часів вибагливо жити, що привело б до того, що не було б потрібних засобів на щось інше.

Я впевнився в тому, що советська Росія була імперіялістичною і капіталістичною державою і під тим оглядом вона нічим не різнилася від царської Росії. Управляли нею тільки тверезо думаючі та в капіталістичному дусі виховані одиниці. На мою думку советський уряд знав чого він хоче. Можна навіть ствердити, що свою діяльність він виконував після певно означеної системи, чого не було в царській Росії.

Я вже поперед згадав, що більшовики свої соціяльні симпатії, якщо про такі взагалі можна говорити, виявляли тільки до таких робітників, які для них мали певну вартість. Такі самі симпатії виявляли вони і в ділянці виховання. Тут вони не застосовували примітивного погляду, навпаки були більш великодушні. Більшовицький уряд будував школи, піддержував шкільництво, всякими можливими способами підтримував запал до навчання з чисто логічних міркувань. Вважав, що добре вишколений народ, який опанував різні ділянки науки і орієнтується в них, як у власній хаті, є дуже цінним капіталом. Росіянам бракувало вчених і винахідників, тому вони дійшли до висновку, що народ який має свої мудрі голови, найменше буде залежним від досвіду інших народів.

З цього мусимо зробити висновок, який ми повинні прийняти логічно і твердо. Не можу собі уявити щоб вояка, який визволив Україну величати лише як лицаря, що визволив поневолений народ. Рівнож не можу собі уявити, щоб ми ще раз робили ту ж саму помилку, яку так часто робили донедавна, під час світової війни, коли ми визволили балтійські держави і Фінляндію. Ми в той час вірили, що за те вони будуть нам вічно вдячні. А сталося навпаки. Дуже скоро ці держави стали союзниками наших ворогів. Не думаю, що також у майбутньому українець буде або захоче бути нашим союзником. Усе так бувало, і старий досвід навчає нас, що зобов'язаний до подяки радо відтягається від неї, бо на довшу мету вона стає йому осоружною і перепинює його в свобідній дії. Зрештою війна

провадиться для добра німецького народу і кожна пересада в українській справі є хибною в основі.

Коли ми на Сході хочемо мати запевнені користі, які німецькому народові заслужено належаться, так ми повинні залишити українців на їх теперішньому поземі. Не є в нашому інтересі вивищувати цей народ. Він повинен так само тяжко працювати для нас, як давніше працював для советів, а з його праці в поті чола ми повинні користати. Ми маємо в усьому наслідувати советський уряд, з тою тільки різницею, що всі приходи повинні йти не до Москви, а до Берліну.

Однак в дечому мусимо відрізнятися від советської держави. Не будемо під нашим доглядом сприяти шкільному вихованні. Ми мусимо місцеве населення держати в темноті, так як це було за царських часів. Тільки креатури, які будуть нам вислуговуватись, можуть піднестись на вищий рівень, щоб нам було легше опанувати країну. Особливо звертає увагу, що більшовики які своєчасно провадили безоглядну політику і систематично винищували колишню царську інтеліґенцію, пізніше самі виявляли велике зацікавлення вищою освітою. Вони зосереджувалися передусім на тому, щоб населення вишколити на добрих фахівців. Після того, як ми зліквідуємо советську інтеліґенцію, треба буде вчинити те саме. Ми повинні поступати так само, вишколювати фахівців, бо тільки одиниці із загальним образуванням створюють для нас дійсну небезпеку. Учителів мусимо підпорядкувати німецькій владі. Всі ті вчителі, які не захочуть того самого що ми, безоглядно треба заступити іншими. Не маю ніякого застереження, щоб усіх учителів фінансово добре забезпечити, щоб в той спосіб зробити з них безвільне знаряддя німецького проводу. Вони мусять залишатись у стані безбатченків, щоб ми могли ними гратись немов м'ячиками. Я також згідний з тим, щоб дозволяти організувати на Сході університети і вищі школи. Позем тих університетів і вищих шкіл ніколи не може перевищати позему німецької технічної або німецької фахової школи, я залишив би також титул професора і тому подібне, такі можливості є в Україні і треба їх розумно використати, але східняк професор ніколи не може піднестися понад позем звичайного німецького фахового вчителя.

На жаль я мушу знову з натиском ствердити, що німці руководяться не розумом, а серцем, і тому не можуть зрозуміти значіння, яке має для нас Україна. Говориться багато про український народ, про українську землю, а так звані експерти пишусь великі томи про український народ. Багато німців уважає себе месіями і носіями культури і є переконані, що вони можуть їм дати той від давна очікуваний мир і німецьку культуру.

Ми їм залишимо їх мир і їх працю. Нехай моляться також до свойого Бога, який не є нашим. Але країна і користь із тієї країни мусить бути нашою і стати добром німецької людини. Примітивний чоловік зовсім не цікавиться політикою. Тільки інтеліґентні верстви, особливо ті із Західної України є для нас небезпечні. Але найбільша небезпека виринає тоді, коли німецькі одиниці, між ними і деякі націонал-соціялісти думають, щоб було б доцільним видвигнути національний принцип, і його поширити. На мою думку увагу українців треба звернути на релігійне питання і залишити їм свободу, нехай в тій ділянці вичерпують свої духові сили. По-

дібно поступали англійці в Індії, які вміло протиставили гіндусів магомеданам. Думаю, що для добра Німеччини треба нам бути рішучими та усунути всіх т. зв. еміґрантів, або українських експертів, які сидять в Берліні та в інших місцевостях і є переконані, що визнаються на східній політиці. Перед кількома днями я читав книжку, що її видало Міністерство летунства, яку долучую. Розділ у тій книжці, про теренові інформації написав один українець. Зрозуміло, це є дуже вказаним, щоб німецький вояк був поінформований про простори, через які приходиться йому переходити. Однак уважаю помилкою доручити українцеві писати книжку до наплечника про свою батьківщину, яка силою факту буде проукраїнською. Німецький вояк політично невироблений, якого засипують сотнями тисяч примірників цієї наплечникової лектури, по прочитанні засвоїть собі її зміст, як своє набуте духове добро. Пізніше це спричинює розлад і різниці поглядів між політичним та військовим проводом. Вояк не є поінформований так як повинно бути. А з цього виходить таке, як про це мені відомо з Дніпропетровська, що летунська станиця спільно з комісаріятом міста мали в пляні влаштувати товариські сходини з провідною українською верствою, щоб показати, що німець може бути не тільки воїном і вояком, але також і культурною людиною.

Я постараюся найкоротше з'ясувати наше поступовання супроти місцевого населення. Воно повинно працювати і мати подостатком їжі. Воно мусить пити горілку (багато горілки, щоб нею одурманюватись), курити махорку (по можливості також жінки). В цей спосіб зможемо задоволити більшу частину місцевого населення, яке все ще помилково називаємо загальним поняттям «українці».

Ми можемо направити знову жалюгідні наслідки світової війни, а саме далекойдучу індустріялізацію кольоній і заморських країн в Україні, а це в той спосіб, щоб заздалегідь не допустити тут до перерібки сирівців і з тим зв'язану промисловість.

Всі готові фабрикати повинні бути спроваджувані з Німеччини. Коли десь на місци будуть потрібні промислові вироби для щоденного вжитку, то продукувати їх мусять німці. Не дасться також поминути того, щоб деякі роди сільсько-господарської промисловости, як млини, цукроварні, олійниці і т. пд., що їх треба буде будувати на місци. Але вже кожна дальша промисловість буде очевидним злом. Маси робочої сили преться у промисловість. Тому буде потрібно дуже рішучих законів, щоб з успіхом протиділати певним німецьким господарським кругам, бо небезпека постійної розбудови промисловости безсумніву є дуже велика. Також увесь купецький і господарський персонал, який спроваджуємо на Схід, вимагає особливого проводу. Я не є впевнений, що монопольні підприємства є правильною господарською формою, а навпаки більше ціню свобідну ініціятиву підприємця. Але свобідний купець повинен перейти особливий перевишкіл «східно-націонал-соціяліста», а політичний провід мусить мати можливості, кожночасно впливати на поступування купця і на його особисту поведінку.

Я вже звітував про господарку в колгоспі, тому не потребую про це ще раз писати. Які б не були політично побажані нові аграрні закони, то ледви чи будуть вони корисні з господарського становища, коли б їх пере-

ведено послідовно до кінця. Буває, що про політичні дарунки дуже скоро забувають, й це зрозуміле, коли вслід за цим, приходять господарські невдачі. В загальному українці є завзятими кооператорами. Особливо кооперація в Західній Україні є дуже закріплена. Тому я пропонував би перемінити колгоспи на кооперативні спілки, щоб вкінці все залишити по старому.

На Сході фюрер окремим розпорядком покликав до життя Станицю Праці Схід НСДАП. Я вважаю, що того рода акцію за особливо важну і бажав би тільки, щоб ця Станиця Схід розпочала якнайскоріш свою працю. Дотепер вона не проявила ще ніякої діяльности. Як слід поставлена праця цієї Станиці повинна стати хребтом для «Східних Німців». На Сході німецьких людей треба все наново світоглядово перевишколювати. Крім цего згадана Станиця повинна дбати про особисту підтримку кожного німця зокрема, а також об'єднати всіх їх у тіснім побратимстві. Найважніше завдання було б обзнайомити їх із «Східними проблемами» в дусі націонал-соціялізму і подбати про карний духовий провід. Станиці Схід НСДАП повинні мати право, подібно як в Райху НСДАП, політично оцінювати кожного німецького громадянина, щоб ствердити чи даний земляк надається до праці на Сході. Коли хтось не виказує потрібних здібностей, такого негайно треба відставити до Райху.

Своєчасно я вже раз про це звітував, що на підставі розпорядку Міністерства Сходу мають бути організовані молодечі, жіночі та суспільної опіки організації в рамцях уряду Райхскомісаріятів і ґенерал-комісаріяту. Молодечі організації повинні б очолювати провідники Г. Ю., жіночі — члени жіночих організацій, а суспільні установи — члени НСФ (N. S. V.). Уважаю, що такі організації повинні служити тільки німцям, бо хіба ж будемо піклуватися українцями німецькими методами? Коли ж ця опіка має бути виключно для німців, то тоді ці завдання буде здійснювати Станиця Праці Схід при НСДАП. Для українців такі станиці не є доцільні.

Коли я вискажу своє застереження щодо окреслення Райхскомінаріяту під назвою Україна, так думаю ніхто не візьме мені цього за зло. Як загально відомо інтеліґентний українець є надзвичайно прив'язаний до своєї «України». (Київляни вважають себе кращими українцями від тих із Дніпропетровська чи інших областей). Цю національну гордість українців сильно піддежували і скріплювали німецькі станиці, при цьому забуваємо, що всі визначні постаті української історії, за виїмком тих що були германського походження, це всі попередники сучасних партизан і опришків. Коли ми самі закріпимо назву «Україна», то українці будуть з неї виводити певні права і захочуть колись самі правити своєю державою, крім того будуть домагатися, щоб до сучасної України приєднати ті українські території, які тепер до неї не належать, як Трансдністрію, Львівську Галичину і Карпатську Україну. Я вважаю, що також об'єднуюче поняття «Україна» за невідповідне, про що я вже звітував, та встановлення української валюти за недоцільне. Не дивлячись на це, що саму Україну не заселюють суцільно українці, але є змішані з великим процентом росіян, поляків та інших народів. Самі українці також не є однородним племенем.

*

Наприкінці дозволю собі звернути увагу, що моя подорож по Сході тривала повних 8 тижнів. Напевно вирине цілий ряд питань, про які я не звітував, або такі, яких я не з'ясував цілком правильно. Це прямо неможливе за так коротке подорожування. Все таки я старався, по моїй спроможності представити заторкнені питання здоровим розсудком, і згідно з ним я виготовив також мої звіти.

Кінцевий звіт міг би викликати враження, немов би я був переконаний, що Україною можна керувати тільки при допомозі суворості законів. Зовсім не так. Я цілком свідомий того. що не можна управляти такими просторами проти настроїв народу. Мета мого погляду в тому, щоб подати основні напрямні, які кожному активному німцеві на східних просторах мали б стати самозрозумілими. Мені відомо, що тут і там, особливо по містах між українським населенням найдуться одиниці, які расово можна використати. Переважаюча однак частина, це остійці і ост-балтійці.

УКРАЇНСЬКИЙ БІБЛІОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Лев Биковський

У СЛУЖБАХ УКРАЇНСЬКІЙ КНИЖЦІ

(Біо-бібліографія)

1972 Ціна $ 5.00 Стор. 275

Просимо замовляти в Адміністрації «Українського Історика»

Oleh Gerus

P. A. STOLYPIN AND THE UKRAINIAN LANGUAGE QUESTION

The documents presented here shed light on two interesting problems: the attitude of the Russian government toward the question of Ukrainian indentity and the mechanics by which this government arrived at its policy. Originally found in the Russian Archive in Prague ("Delo o malorossiskom yazike Departamenta Obshchykh Del Ministerstva Vnutrennykh Sparav"), the documents were first published in Aleksander Lototsky's memoirs in 1934.[1] Following the Second World War, the contents of the Russian Archive were returned to the USSR. It does not appear, however, that they exist any longer. My own search of the pertinent sections of the Soviet historical archives ("Fond Soveta Ministrov, 1906—1917," No. 1276 and "Fond P. A. Stolypina," No. 1662, TsGIA, Leningrad) has failed to disclose them. The documents contain opinions on the subject of Ukrainian schools of V. Sukhomlinov,[2] Governor-General of Kiev, P. M .von Kaufman,[3] Minister of Education, K. Strolman, a senior security official at the Ministry of the Interior, and P. A. Stolypin, Chairman of the Council of Ministers.

Stolypin, a controversial figure in Russian history, headed the government in the troublesome aftermath of the Revolution of 1905 until his assassination in 1911.[4] Although a declared constitutionalist, he was a firm believer in political conservatism tempered by economic progress. When the Ukrainian school issue arose (Jan. to July 1907) he was in the midst of a fierce political struggle with the radical and unruly Second Duma. Upon failing to reach a working

---

1 O. Lototsky, *Storinky mynuloho*, III, Pratsi Ukr. Naukovoho Instytutu, Warsaw, 1934.

2 Sukhomlinov had a varied and a notorious career. Following his tenure as Governor-General of Kiev, he was appointed Chief of General Staff and in 1909 promoted to the position of Minister of War. As a result of Russia's military disasters, he was dismissed in 1915 and imprisoned on charges of treasonable negligence. Re-tried by the Provisional Government, he was sentenced to hard labor for life. Ironically, the Bolsheviks later released him and he fled abroad.

3 Kaufmann's refusal to subordinate himself completely to Stolypin ended in his dismissal in December of 1907. He was succeeded by a reactionary, N. A. Shwartz. See „Perepiska N. A. Romanova i P. A. Stolypina", *Krasnyi Arkhiv*, V, 1924, p. 117.

4 The literature on Stolypin is abundant. A sample of the various views can be found in M. P. Block, *Reminisences of My Father P. A. Stolypin*, N. J., 1970; A. Ia Avrekh, *Stolypin i Tret'ia Duma*, Moscow, 1968; A. V. Zenkovsky, *Pravda o Stolypine*, N. Y. 1957; R. Chargues, The Twilight of Imperial Russia, London, 1965.

arrangement with the Duma leaders, Stolypin violated the Fundamental Laws on June 3, 1907 by altering the electoral law to ensure a politically conservative and ethnically Russian majority.[5] Typical of Russian officialdom, he was a chauvinist and a political centralist, one who regarded all manifestations of national consciousness in the non-Russian areas as detrimental, if not fatal, to the integrity of the Russian empire.[6] Unfortunately for all concerned, Russian authorities tended to exaggerate the separatist tendencies within the empire (Poland was an exception). The majority of non-Russians were loyal to the monarchy and the empire. Cultural freedom and administrative decentralization or home rule (usually tied to economic considerations) rather than independence were their ultimate objectives. In other words, the hope was not a disintegration of Russia but its general betterment through a reorganization on democratic and federal principles.[7]

Administrative decentralization, however, was contrary to the spirit of the deeply ingrained Muscovite and autocratic traditions, while cultural freedom challenged the supremacy of the concept of the all-Russian *(obshcherusskaia)* culture. The establishment of Ukrainian schools, or even such moderate concessions as the offering of Ukrainian literature and history as subjects, was simply unacceptable to the suspicious government and, indeed, to a sizeable proportion of the Russian intelligentsia which, despite the recognition of the Ukrainian language by the Imperial Academy of Sciences in March 1905, preferred to regard it as a mere Russian dialect.[8] Stolypin's rejection of the petition which had been submitted to the curator of the Kiev school district calling for the use of Ukrainian as the language of instruction in private schools, and the failure of the Ukrainians to make any notable progress on the language issue prior to the 1917 Revolution, was in keeping with the prevailing discriminative mood. There, were of course, some exceptions to the prevalent Ukrainophobia as the documents illustrate. Both Kaufman and Strolman belonged to those pragmatic Russians who viewed the Ukrainian phenomenon in a more rational light and unsuccessfully urged moderation and concessions.

In retrospect, it is obvious that the policies of Russification and political persecution yielded disastrous results for Imperial Russia. The Tsarist repression was

---

5 F. I. Kalinychev, *Gosudarstvennaia Duma v Rossii,* Moscow, 1957, pp. 357–395.

6 Stolypin's personal secretary, Zenkovsky, contends that Stolypin did have a general plan for the reorganization of the Empire which took into consideration the nationality question. *Pravda o Stolypine,* pp. 73–113. This assertion cannot be substantiated.

7 A good example of this attitude would be the Union of Autonomists formed by the Duma deputies. See A. M. Tobchybashy, „Soyuz Avtonomistiv“, *Spohady,* Pratsi Ukr. Naukovoho Instytutu, VIII, Warsaw, 1932, pp. 134—155.

8 Russian political parties were equally vague on the question of national self-determination. In general, they, including the Bolsheviks, supported cultural autonomy but rejected on ideological and historical grounds the notion of federalism with its inherent territorial autonomy. R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union,* Cambridge, 1964, pp. 29–49.

not severe enough to stamp out Ukrainian national consciousness but it was sufficiently oppressive to activate Ukrainian hostility and, in time, turn moderates into revolutionaries and autonomists into separatists.

DOCUMENTS

I. *Sukhomlinov to Stolypin*[9] 3. 1. 1907

There is no reason to permit the use of Polish and Ukrainian as languages of instruction in the region under my jurisdiction because, as my lengthy experience indicates, there are no serious obstacles to the continuation of Russian as a successful vehicle of academic instruction.

Sympathetic resolution of this [school] question, raised by Polish and Ukrainophile parties with the aims of Polonizing the South-Western Region[10] and of developing separatist ideas among the Little Russian population,[11] in my opinion appears undesirable in the political sense.

Informing your Excellency of the above, I deem it essential to add that, being in agreement with the Right Reverend Platon, the Bishop of Chegirin . . ., I would suggest not to allow in the educational institutions of the South-Western Region instructions in Polish and Little Russian languages, and even more important, not to open schools along those lines. The petitions relating to this issue, which come to the Ministry of Public Education, should be resolved in accordance with me.

. . . In regard to the establishment of Polish and Little Russian chairs at Kiev University, I do not see any political danger if the instructions are conducted exclusively along scholarly directions.[12]

II. *Kaufman to Stolypin* (Secret) no date

Two or three private educational institutions in Kiev have appealed to the curator of the school district for permission to teach the Little Russian language as an optional subject.[13] Being present in 1880 at the first presentation of "Natalka Poltavka", following the long prohibition on Little Russian plays, I then realized the meaning of such restrictive measures and this is the reason why I had not directed the curator to halt the lessons of the Little Russian language.

Similarly as at the time when the Little Russian theatres, which had attracted to themselves not only in the South but also in St. Petersburg that public which was appreciative

---

9 For the sake of stylistic simplification I took the liberty of modifying the cumbersome and superfluous bureaucratic language.

10 Yugo-Zapadnyi Krai was an administrative designation of the Ukrainian provinces of Kiev, Podilia and Volyn.

11 The reference here was probably made to the then already defunct Revolutionary Ukrainian Party and Mikhnovsky's declaration for "one indivisible, free and independent Ukraine, from the Carpathian Mountains to the Caucasus". S. Shemet, „Mykola Mikhnovsky“, *Khliborobska Ukraina*, V, 1924—25, pp. 3—30.

12 Concerning the history and the state of Ukrainian schools see H. Waskowycx, *Shkilnytstvo v Ukraini, 1905—1920.* U. F. U. Munich, 1969.

13 It is abvious that the Ukrainian instruction had been conducted prior to the submission of the petition.

of novelties and which sought in naive plays of clumsy dramatists political connotations, quickly bored all and now are disappearing.[14] In the same way I think the offering of Little Russian literature would not endure for long if the restrictions upon it are lifted. The Governor-General, however is of a different opinion and in order not to cause a disagreement with him I stopped the Little Russian lessons. Nonetheless I consider it as my duty to tell your Excellency that I have not the slightest doubt that the forbidden language, instead of being offered openly and being discredited by the inevitable indifference to it by students and the unwillingness of the parents to absorb the extra expenses for a new subject, will be conducted freely at private gatherings of semi-literate Ukrainophiles and naturally, not as a pursuit of grammar but of political question. This will only provide a new pretext for a separatist movement, regardless how senseless it is.

One should not ignore the possibility of some Kievan, Poltavian or Chernigov deputies introducing a Ukrainian language project in the Duma.[15] We would not be able to oppose that measure since the native language is permissible as a subject. At the same time emanating from the Duma this project would be a victory over the bureaucracy and would no longer be a pedagogical issue but a political one.

III. *Strolman to Stolpin,* no date

Permit me to inform you that I personally do not agree with the view of the Governor-General. In the years of my service dedicated to nationality and religious questions in the Western Region and the Kingdom of Poland ... I have arrived at the conviction that the unity of the various nationalities cannot be attained on the basis of persecution of their outward manifestations and struggles. The nationality question is a fruit of a lengthy historical process and cultural development of the ruling nationality. Thus national restrictions destroy only visible particularities of a given nation and simultaneously stimulate dissatisfaction and strengthen the consciousness of tribal and national identity.

Because there is nothing in the thinking of the Governor-General and the Minister which would counter the existing laws and since the matter was considered exclusively on the basis of political considerations, I did not regard myself free to state an opposing view.

The report of the Ministry of Public Education appearing today deems the pressures on the Little Russian instructions undesirable and harmful ...

---

14 The themes of Ukrainian plays were of an ethnological rather than of a political nature. Their seeming decline in popularity was not due to public boredom or apathy but to administrative restrictions.

15 While the possibility of introducing a Ukrainian language bill was real, the Ukrainian Duma Club lacked the organizational skills and the necessary support to pass such a measure. The first project daffed by Lototsky was still-born in 1907 as Stolypin dissolved the Duma affer 103 days of turbulent existence. The second project in 1908 did receive the required numerical support to be introduced in the Duma, but it died in the committee as the enthusiasm of its sponsors diminished. A copy of the document can be found in Lototsky, *op. cit.*, III, pp. 96–102. Concerning the ultimate success of the Ukrainian bill, Kaufmann's anxiety was unwarranted, as in accordance with Act 86 of the Fundamental Laws, no Duma bill could become law without a concurrent approval of the State Council and the Emperor. In view of the reactionary composition of the State Council, the Ukrainian measure had no chance whatsoever.

IV. *Sukhomlinov to Stolypin* 22. 5. 1907, no. 991

...Having remained committed to my earlier opinion expressed in the letter of Jan. 3, and in view of the arguments presented to me by the Minister of Public Education who disagrees with my evidence and indicates the undesirability of obstructions of Little Russian literature, I am bound to inform you of the following:

A detailed examination of the activities and social trends in the South-Western Region as well as the rich material represented by the Little Russian periodical press, leads one to think that the efforts to promote the Little Russian language, awakened by the influence of the Ukrainophile parties, appear only as a trial balloon which would be followed by petitions to the government for broader demands, already clearly indicated by the organs of the above mentioned party, which has as its objective the replacement of the political unity of the Russian nationalities with the "Ukrainian autonomy" which some understand as a "proletarian republic".

At the moment, the Ukrainophile plans can be regarded as unrealistic and fantastic, mainly because they are completely incomprehensible to the mass of ordinary Little Russian people and as such find no sympathy with them. Nonetheless, their translation into reality even in part is not impossible. The demand for the Little Russian language in schools and the establishment of Ukrainian chairs in universities with "Ukrainian" as the instructional language represents one of the first links in a chain of a broad political program, one so precisely formulated in the organs of the Ukrainophile Party. Thus while resolving the language problem which should not in my opinion receive any sympathy or support from the Government, it is essential to consider all political demands of the radical Little Russian parties as well. This type of attitude to the pressures from the Ukrainophiles is the only possible and correct one...

When occasionally there is talk about the need to have Polish and Lithuanian as languages of instruction in schools where the majority of students belong to the Polish or Lithuanian nationality, this makes sense, since the Russian language is not native for the Poles and Lithuanians, but only an official language. It is only natural for them to have an opportunity to learn their native tongue. But in relation to Little Russian, this argument loses its validity in view of the fact that the Russian literary language, developed by the efforts of Great Russians, Belorussians and themselves, is in no way alien but nearly as close as for the Great Russians. The truth of this position is underlined by the obvious preference which the literate Little Russians show for Russian rather than Little Russian books.

The peretentions of the Ukrainophile Party are further undermined by the fact that in no state, in no nationality are regional dialects offered in schools along with the general literary language. It would be hardly prudent to meet the demands of a fanatical circle working for specific political objectives which are contrary to the interest of the Russian state and the philosophy of national and cultural unity, achieved at the cost of extensive efforts on the part of the Russian people. Even though I do conceive the possibility of the question of the Little Russian language in the Ukraine being raised in the Duma by the Ukrainian deputies, and even the introduction of such a bill, nonetheless, I regard the satisfaction of the efforts to teach the Little Russian dialect as being incompatible in principle with the Russian state and incongruous with the rational demands of life. I cannot agree with Hofmaster Von Kaufmann's allegation that after the lifting of restrictions the offering of Little Russian literature would be weakened by the expected indifference of the students and the refusal of the parents to bear extra expenses for the new subject. As I have stated already, the question of literature courses is only a part of the general plan of the Ukrainophile Party. In the attainment of the previously mentioned plan, the Ukrainophiles doubtlessly will demonstrate extreme strubborness and fanaticism and will misrepresent the question of lectures as they see fit.

The local Little Russian press can serve as a good example. Despite an apparently small number of subscribers and the administrative pressure during the time when the Kievan province was under martial law, it not only failed to collapse but instead flourished, thanks to the support of the Ukrainophile Party whose interests it serves.[16]

V. *Strolman to Stolypin,* no date

Personally, I found the reasoning of the Governor-General of Kiev completely groundless; it is a far cry from Ukrainian language courses in private institutions to autonomy and a proletarian republic.

From 25 to 30 million people use the Little Russian language. This language, it is true, is a dialect of the Russian language which had begun separating from it approximately one thousand years ago. Today, the Little Russian language has reached such a degree of difference from the Russian literary language that the Little Russian can hardly understand the books written in it. The desire of the Little Russians to master their own language in private schools is completely understandable, normal and lawful and should be allowed. Our experience in suppressing Lithuanian literature showed how difficult the struggle against this or that language is. Could not the Minister of Public Education be requested to raise the matter at the Council of Ministers on the basis of Article 12 of the Ukaz of 12 October 1905?

VI. *Stolypin to Kaufmann* 11. VII. 1907, no. 15840

Your arguments, Your Excellency, in the letter of Jan. 3 of this year, no. 33, concerning the undesirability of obstructing the instructions of Little Russian literature in private schools were passed on to the Governor-General of Kiev, who today has replied that he is adhering to his belief that the permission of Little Russian literature as well as other subjects in the Little Russian dialect does not satisfy the interests of education and the Russian state. Also the petitions on this matter should be considered by the Minister of Public Education only with the chief authority in the region.

I have the privilege of informing Your Excellency that after a reexamination of this question I personally do not reject the arguments in your letter in favour of a sympathetic solution. However, I cannot subscribe to your opposition to the opinions of the general of the cavalry, Sukhomlinov.

The Governor-General, as a person in the center of activities, is better acquainted with local conditions and has more information to determine the positive and negative aspects of the various petitions than the central government. In view of this, one should be more careful to stick to the regulations he established concerning the Little Russian language which represent our state interests in the South-West Region.

In case you, Sir, should not agree with my support for the Governor-General of Kiev, a copy of which is enclosed, then it would be necessary to initiate in accordance with the Ukaz of 19 Oct. 1905 a move for the strengthening of the unity of opinion between ministries and the principle departments, the lack of which prevents the section heads from acting upon any measure with broad implications without petition to the Council of Ministers.

Please accept my assurances of my greatest respect and devotion.

---

[16] The flourishing of the Ukrainian press was euphemeral. Following the lifting (not abolition) of anti-Ukrainian press laws in 1905, over 70 newspapers and periodicals mushroomed. S. Mirchuk, *Ukraine and its People,* Munich, 1949, p. 104. By 1908, however, only a handful continued to be published with any regularity. Government restriction and harassment of subscribers, lack of finance and a high rate of illiteracy accounted for the difficulties of the press.

Огляди — рецензії

Oleh P i d h a i n y and Olexandra P i d h a i n y, *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution. A Bibliography.* Toronto: New Review Books, 1971. 376 p.

Можна без перебільшення ствердити, що бібліографія, а зокрема історична бібліографія, належить до занедбаних ділянок в Україні і поза нею. Історична бібліографія являється надзвичайно важливою допоміжною історичною дисципліною. Традиційно багато визначних українських істориків були добрими бібліографами і займалися бібліографічними дослідженнями. Кожна бібліографічна праця присвячена українській історії заслуговує на обширніший розгляд. Це саме можна сказати про інші бібліографічні видання в яких включена українознавча тематика.

Проф. Олег Підгайний, здібний молодий історик, і пані Олександра Підгайна, колишня бібліотекарка Бібліотеки Короленка в Харкові, взяли на себе надзвичайно відповідальне завдання — опрацювати бібліографію історії України за період 1907 до 1923. Ця бібліографія заплянована в трьох томах і являється частиною обширної англомовної студії О. Підгайного *«Українська Держава у великій Східньо-Европейській Революції»*, що її перший том появився у 1966 році. Рецензований бібліографічний довідник є п'ятим томом загальної праці і першою частиною заплянованої бібліографії. Цей том складається з двох основних частин: 1. «Україна у великій Східньо-Европейській Революції» з двома підрозділами — «загальні джерела» (General sources) і бібліографія; 2. «Україна в дореволюційній добі, 1907- березень 1917». У вступному слові проф. Мілос Младенович зазначує, що »ця праця є в міру можливого якнайбільш повною і включає без дискримінації видання з СССР і зі Заходу» (стор. X). Треба підкреслити, що бібліографія включає публікації у різних мовах. До певної міри мовний принцип застосовано навіть при клясифікації матеріялу — в першому розділі подано спершу праці друковані українською мовою стор. 1—125), згодом видання друковані латинською азбукою (стор. 126—159) і на кінець праці, що появилися в російській мові (стор. 160—161). Не улягає сумніву, що автори довго працювали над рецензованим довідником і зібрали цінний матеріял. Проте в нас є деякі застереження відносно методологічного аспекту даного видання. В першу чергу компілятори не з а з н а ч и л и ч и ц е є с е л е к т и в н а б і б л і о г р а ф і я, а також не подали жадних їхніх критеріїв селекції відносно включених публікацій. У своїй передмові вони лиш дякують людям, які допомагали їм у праці. Мається враження, що О. і А. Підгайні заплянували повну бібліографію даного періоду. Також треба підкреслити неправильну термінологію. У розділі «загальні джерела» знаходимо різні матеріяли, що не мають нічого спільного з джерельними історичними матеріялами. Побіч історичних монографій. спогадів і наукових статтей знаходимо зовсім популярні, публіцистичні статті, які не мають безпосереднього відношення до джерел

або історичних наукових праць. Ці статті друкувалися в різних часописах або календарях (напр., І. Боднарук «Найбільша трагедія першої світової війни» «*Календар-Альманах* 1959» (стор. 7), «Чому ми називаємося українці», Дешева Книжка 1939, (стор. 5), В. С-ко. «Про тих, що червону калину підіймали» (стор. 19), З. Винницький «Від Четвертого Універсалу до наших днів» Визвольний Шлях ч. 3, 1967 (стор. 12 і т. д.). Отже включено публіцистичний матеріял, який нічого не має спільного зі «загальними джерелами». Взагалі компілятори не подають дефініції «загальних джерел» і це спричинило певний хаос у підборі поданих матеріялів. Розуміння «загальних джерел» у компіляторів є інше від історіографічного і бібліографічного розуміння «джерел». На нашу думку в даному розділі треба було окремо вичислити збірники документів, що відносяться до даного періоду і також подати в іншому розділі спогади, щоденники і інші публікації учасників Революції, — очевидців подій, що можуть розглядатися, як історичні джерела. У розділі «історична література», що його немає у рецензованій праці, можна було б подати наукові статті і монографії, які стосуються даного часу. Публіцистичні статті ювілейного або іншого характеру можна було опустити або подати в окремому розділі «публіцистичні статті». Не маючи відповідного усталеного критерія селекції, компілятори, як виходить, реєстрували різний матеріял. У висліді маємо незбалянсовану бібліографію під оглядом важливости включеного матеріялу. Такий підхід не є виправданий і було б добре, щоб у наступних томах компілятори добре застановилися над критеріями селекції матеріялів. Друга справа це бібліографічний опис зареєстрованих публікацій. Не подано чи компілятори укладали довідник за принципом «d e v i s u» — себто описували матеріял на основі його безпосереднього дослідження, чи користувалися «з других рук» — себто виписували деякі бібліографічні позиції з інших публікацій. Це треба було зазначити в передмові. Ми завважили, що бібліографічний опис не є повний. Не подано назви видавництва, а часами бракує рік видання, число журналу, тощо. Отже з бібліографічного аспекту бібліографію видано неповно. У нас зложилося враження, що цей довідник був би кращий, якщо б автори включили на селективній базі лише важливий матеріял до дослідів даного періоду і додали короткі анотації до кожної бібліографічної одиниці. Також треба підкреслити відсутність будьякого іменного і предметного покажчика, а це в бібліографічному виданню є конечним. Наші доброзичливі завваги ми писали лише з інтенцією допомогти компіляторам у наступних бібліографічних виданнях. Бібліографія, як кожна інша наука, має свою методологію досліду і свої вимоги.

Любомир Винар
Kent State University

History of the Mongols, based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries, by Bertold Spuler. Translated from the German by Helga and Stuard Drummond. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1972. 221 p.

З-під пера Б. Шпулера вийшли досі такі праці, що так чи інакше пов'язані з історією України: *Die Mongolenzeit* — 1953 (появилася в серії видань, охоплених спільною назвою Handbuch der Orientalistick, якої

головним редактором є Б. Шпулер), *Die Krim.* Ein geschichtlicher Überblick, 1944, «Mittelalterische Grenzen in Osteuropa» (*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* Jahrgang 1941.) та імпонуюча своїми розмірами (638 сторінок і скількістю цитованих джерел та літератури — 611 позицій), як також своєю ерудицією монографія *Die Goldene Horde,* 1965 (2-те видання). Хоч один із співавторів праці *Золотая Орда и ее падение* (1950) А. Ю. Якубовський закидає праці Шпулера, що вона является «по существу ненаучной, так как она извращает ход русской истории» — все таки науковий світ уважає Шпулера за одного з передових знатоків монгольської історії.

Цитована праця має інший, як попередньо названі, характер. Вона є свого рода «хрестоматією», що на підставі відповідно дібраних виїмків з джерел з 13 і 14 ст. ілюструє такі розділи монгольської історії: 1) Основання імперії Темучіна і його безпосередні наслідники, 2) Монголи в описах европейських послів, 3) Династія ільханів в Персії (1256—1335/54) 4) Монгольські хани в Китаю та 5) Імперія Золотої Орди У згаданих розділах, що складаються виключно з менших або більших виїмків з джерельного матеріялу, без жадних коментарів, автор подає не тільки важливіші політичні події монгольського світу, але також організаційні форми монголів, їх суспільну та економічну структуру, організацію війська, релігію, культуру, вдачу, звичаї тощо. У широкий круг використаних джерел входять: «Таємна історія монголів» (написана незнаним автором сучасником Темучіна та його наслідника Уґедея) , праці італійців Марка Поля та Івана Пляно ді Карпіні, флямандця Вілліяма Рубрука, персів Джувайні та Рашид-ад-Діна, араба Іб Батути та інших. Праця попереджена вступом (1—10 ст.), виказом джерел і літератури та трьома мапками і заосмотрена зіставленням хронології найважливіших подій з історії монголів та загальним показчиком.

У вступі автор зазначує, що добір матеріялів є арбітральний, отже важко навіть дискутувати на цю тему. Коли однак візьмемо історію монголів як цілість і, зокрема, їх вплив на історію цілої Азії та Східньої Европи, то мусимо усі без застережень признати, що головним чинником у формуванні тієї історії була монгольська воєнна штука: відповідна організація війська, його дисципліна, добір полководців і «шефів штабу», техніка здобування укріплених городів і, передусім, тактичні операції дієвих армій.

Усі ці чинники знайшли відповідне насвітлення в названій хрестоматії. І так, організацію армії насвітлює виїмок з праці Пляно Карпіні (83—88 ст.), образ військової дисципліни подає розділ «Західня кампанія 1236—1242» з *Таємної історії монголів* (52—57 ст.), добір полководців ілюструє розділ «Один з найважливіших ґенералів» з тієї ж самої *Історії* (24—26 ст.), про спроби здобування укріплених городів при застосуванні китайської інженерної техніки говорить розділ «Здобуття Бухари» з праці Джувайні (32—39 ст.). Не має тільки відповідного насвітлення тактики похідних армій, головно ж заманювання противників у засідку при застосуванні удаваного відвороту передових відділів монгольських військ та вирішальних атаків з флянги (крил) замість фронтових маневрів, до яких звикли европейські війська. А прецінь саме ця монгольська тактика вирішила про вислід боїв над ріками Калкою і Сайо та під Ліґніцою і тим самим причинилась

до повстання Золотої Орди та закріплення її панування над Східною Европою. Конкретний приклад тієї тактики подає Рашид-ад Дін. Розказуючи про похід Субутая і Джебе на Передкавказзя, що закінчився, як відомо погромом руських і половецьких військ над Калкою він каже: «Оттуда (з-під здобутого города Ганджі — прим. наша. М. Ж.) они направились в Гурджистан (Грузію), а те приведя войско в (боевой) порядок приготовились к сражению. Когда они сошлись друг з другом, Джебе с пятью тыссячами людей отправился (в засаду) в одно потаенное место, а Субедай с войском пошел вперед. В самом начале сражения монголи бежали; гурджии (грузини — М. Ж.) пустились их преследовать. Джебе вышел из засади; их захватили в середину (обоих монгольских отрядов: отступавшего и напавшего из засади) и в один момент перебили тридцать тысяч гурджиев» (*Сборник летописей*, ст. 228). Узагальнюючі, але вичерпуючі уваги на тему военної тактики монголів подає також Пляно Карпіні в своїй *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245—1247*. У розділі п. назв. «Die Verschlagenheit der Tataren beim Kriegfüren» (170—176 pp.) автор так пише: «Sobald sie den Feind erblicken, stürmen sie auf ihn los, und jeder schiesst drei oder vier Pfeile gegen die ihm zunächst stehenden Gegner ab. Wenn sie sehen, dass sie auf diese Weise die feindlichen Reihen nicht durchbrechen können, so ziehen sie sich zu den Ihrigen zurück. Das tun sie aber aus Kriegslist, um den nachdrängenden Gegner in den Hinterhalt zu locken, den sie ihm gelegt haben. Wenn nun der Feind sie bis zu diesem Hinterhalt verfolgt hat, umziengeln sie ihn und bereiten ihm durch Verwundung und Niedermetzelung eine große Niederlage».

В розділі про «похоронні ритуали» (пера В. Рубрука) згадуючи про половців (стор. 98, увага 3) автор пише, що «половці по турецьки кіпчаки тюркські номади в сьогоднішній Україні (12—13 стол.) пізніше майже без виїмків виемігрували на Угорщину». Думаємо, що тут зайшло якесь непорозуміння. Правда, під напором татар у 1340 р. значна частина половців під проводом хана Котяна виемігрувала на Угорщину, але не має сумніву, що подавляюча їх більшість хоч здесяткована татарами, залишилась на своїх кочовищах і поступово зіллялась з меншістю, яку творили монголи. Ось як про це пише сучасний арабський хронікар Аль-Омарі: «Половці стали їх (монголів) підданими. Потім вони змішались і поріднились з ними і земля одержала верх над їхніми природними і расовими прикметами і вони стались половцями так якби походили з одного роду . . .». Італійський купець з 14 століття Pegolotti у своїй праці *La Pratica della Mercatura* радить тим купцям, що їдуть на Далекий Схід брати перекладчиків, які знають половецьку мову, якою можна з усіми порозумітись. Думаємо, що ці дві уваги вистачить, щоб розвіяти міт про еміґрацію усіх половців на Угорщину.

На закінчення декілька уваг про назви народів, які замешкували тодішню Східну Европу та їх країни у згадуваних тогочасних джерелах та їхні переклади на англійську (згл. німецьку) мову. *Таємна історія монголів* уживає назв «Orusut-Ursut», які її перекладчик Е. Геніш перекладає як «Russen»; в перекладі на англійську мову вони виступають як «Russians», що як відомо рівнозначне з модерною назвою «росіяни». В праці Пляно Карпіні стрічаємо назву «Ruthenen», а при цьому в дужках «Russen», на означення їх батьківщини вжите слово «Russland». В англійськім перекладі згаданий край виступає під назвою «Russia», а німецьку назву «Ruthenen» перекладається на англійську

мову як «Ruthenes», при чому у відсилачу до нього (стор. 84) є таке вияснення: «This refers here to Russians in general (not specifically to Ukrainians)». З тієї уваги виходило б, що народом, замешкуючим тодішню Східню Европу, були «Russians», а «Ukrainians» належали до них, як їх підрядна складова частина. Про назву «Ruthenen» подає перекладчик праці Карпіні — Др. Ріш — незвичайно цікаву увагу, яку, як дуже важливий причинок до насвітлення назовництва Східної Европи в цілости подаємо: «Ruthenen bezeichnet heute die Russniaken oder Russinen, die sich durch Sprache und Lebensweise scharf von den Russen unterscheiden. Aber Rubruk und Carpini reden zwar von Russia oder Roscia, z. B. Rec. (Teil) IV, 215, 219, 247, 734, 747; die Bewohner dagegen nennen sie nie Russen, sondern gebrauchen dafür das Wort Ruthenen, z. B. Rec. IV, 242, 251, 264, 266, 275, 284, 329, 762, 763; nur Benedict Rec. IV, 775 hat den Namen Rusci. Der Sachverhalt scheint mir klar daraus hervorzugehen, dass Rubruck Rec. IV, 247 das traurige Los der Ruthenen schildert und unmittelbar darauf fortfährt; «Jenseits von Ruscia liegt gegen Norden Pruscia» (Preussen). Hier meint er mit Ruscia das Land der inmittelbar vorher genannten Ruthenen. Auch bei Carpini Rec. IV, 736 stehen Ruscia (dreimal) und Rutheni unmittelbar nebeneinander. Ich habe darum Rutheni meist mit Russen oder russisch übersetzt (Carpini, 197 p.) — Як бачимо, коментатор праці Карпіні — Др. Ріш — кмітливо визбирав усі відомості, що відносять до народів східної Европи, але його висновки цілковито фальшиві.

Так отже виходить, що західньоевропейські подорожники і хронікарі 13-го ст. далеко краще орієнтувались в етнографічних умовах Східньої Европи як їх сьогоднішні коментаторі і більшість визначних німецьких істориків. Пишемо більшість, бо на щастя, є між ними такі, які розуміють складну етнографічну структуру Східньої Европи 13—14 віків. Маємо тут на увазі Ґ. Роде, який у своїй праці *Die Ostgrenze Polens* (1955) назву *Русь* перекладає через *Rus'*, а *русинів* називає *Reussen*, а не *Russen*.

М. Б. Ждан
Клівленд

Олександер П. Оглоблин. *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине.* Киев, Государственное издательство Украины, 1925, 270 стор.

Кріпацька фабрика. Харків-Київ, Державне видавництво «Пролетар», 1931, 284 стор.

Предкапиталистическая фабрика. Киев, Государственное издательство Украины, 1925, 311 стор.

Oleksander Ohloblyn. *A History of Ukrainian Industry.* Reprint of the three-volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. With an editor's preface, a retrospect by the author, and indices. München, Wilhelm Fink Verlag, 1971 3 v. in 1. (Harvard Series in Ukrainian Studies, vol. 12).

Мабуть наприкінці травня 1931 р. відбулася у Києві т. зв. публічна дискусія з приводу схеми історії України проф. Оглоблина, на якій учасники подали «критику методологічних настановлень» та у висліді Рада українського товариства істориків виключила Оглоблина з свого членства. Перед нами цікавий документ цієї доби «Замість передмови»

С. Гуревича, що являє собою майже повну стенограму виступу одного з критиків (гл. *Нариси з історії капіталізму на Україні.* Київ, В-во «Пролетар», 1931 стор. V—XVII). Хочеться процитувати принаймні невеличкий уривок з цієї «передмови». «Проф. Оглоблін технологізує історію промисловости, подаючи опис технічної еволюції промисловости, і уникаючи, так би мовити, соціологізації суспільних процесів. Він дає переважно зовнішню картину процесу, не зв'язуючи її з соціяльною боротьбою. Він, як і Струве, а це до вашого відому, проф. Антиповичу! — заперечує, на ділі, а не на словах, обов'язковість тези Леніна про те, що «материализм включает в себя, так сказать, партийность, обязывая при всякой оценке точку зрения определонной общественной группы», цебто пролетаріяту, проф. Оглоблін є типовий об'єктивіст, апологет українського капіталізму, ідеолог української буржуазії . . .» (там же, стор. XIII).

Як відомо, *Нариси* вийшли друком в 1931 р., але до читача вже не дійшли. Деякі примірники цієї праці проф. Оглоблина розіслано тільки деяким установам, мабуть для «внутрішнього вжитку» . . .

Ми зумисне зупинилися над цим одним епізодом, а їх було і більше, щоб трохи зорієнтувати читача, в яких умовах доводилось працювати Олександрові Петровичу, зокрема починаючи з 1931 р. При цій нагоді варто ще й виправити мабуть одну неточність проф. Пріцака, автора передмови до Гарвардського видання. Отож проф. Оглоблин не був професором у Київському універстеті безперервно з 1926 до 1943 рр. В роках 1931—1937 він у Київському університеті не вчив, його з праці звільнено, мабуть у зв'язку з подіями, що про них коротко вгорі згадуємо.

Про ці речі не пише також і автор у своїй передмові до цього нового видання трьохтомника, згадує тільки що його *Нариси з історії української фабрики* були концепційно задумані в шістьох томах. Четвертий том хотів проф. Оглоблин присвятити вивченню питання внутрішньої організації української фабрики першої половини XIX ст., п'ятий і шостий мали за завдання подати історію української фабрики до 1917 р. У зв'язку з політичними репресіями, цього пляну авторові, на жаль, не вдалося зреалізувати і фактично не враховуючи декількох вже написаних розділів для четвертого тому його праця над історичним розвитком української фабрики мусіла перерватись.

Спершу, коротко, про зміст трьох книг. Перший том, Мануфактура в Гетьманщині, написаний в 1922 р. та видрукований в 1925 р., обговорює історичний розвиток українських мануфактур у першій половині XVIII ст. У вступному розділі автор подає інформації про існуючу в той час літературу та архівні матеріяли та коротко зупиняється над деякими термінологічними питаннями. Основна частина праці складається з двох частин — історія мануфактурного виробництва у Гетьманщині (загальні умови розвитку та історія окремих мануфактур, в тому також і Охтирської і Путивельської, які були поза межами Гетьманщини) та організація мануфактурного виробництва (деякі питання зв'язані з управлінням, умови праці, робітники, тощо). В додатках до першого тому подано деякий архівний матеріял для характеристики окремих мануфактур. Другий том, про кріпацьку фабрику, вийшов друком аж у 1931 р., хоч був написаний ще на початку 1924 р. Не враховуючи вступних завваг, на його зміст складаються п'ять розділів — мануфактура у Правобережній Україні за останню четвер-

тину XVIII ст., дідична фабрика: суконна і цукрова промисловість, найвизначніші дідичні підприємства та скарбова фабрика за першої половини XIX ст. Третій том, «Передкапіталістична фабрика» появився в 1925 р. і хронологічно і тематично тісно зв'язаний з попередніми томами. Матеріял у цьому томі розподілений на дві частини: загальні умови розвитку фабрично-заводської промисловості у першій пол. XIX ст. та фабрика з вільнонайманою працею. Третій том має одинадцять розділів, в яких автор, між іншим, обговорює такі питання, як наприклад, боротьба польського і російського капіталу за український ринок, зріст промислового капіталізму в останнє десятиріччя кріпацької доби, статистичні показники фабрично-заводської промисловості у першій пол. XIX ст., торговельний капітал, вотчинні фабрики тощо.

Варто згадати, що зокрема у третьому томі подає Оглоблин цікаві статистичні таблиці про національний склад населення та участь українців у торгівлі і промисловому виробництві. Питання українських економічних інтересів завжди цікавило Олександра Петровича й у тому відношенні читач знайде багатий матеріял у всіх трьох томах, починаючи з розгляду економічної політики Петра I, що, як відомо, була спрямована проти дальшого розвитку українських зовнішних торговельних зв'язків та кінчаючи тарифною політикою царського уряду з метою забезпечити російській продукції монопольне становище на українському ринку. Зовсім зрозуміло, що деякі висновки Оглоблина згодом використав М. Волобуєв у своїй відомій праці «До проблеми української економіки», що належить до одної з кращих публіцистичних статтей про колоніяльне становище України у російській імперії.

Немає найменшого сумніву, що «Нариси з історії української фабрики», це піонерська праця капітального значення для вивчення промислового розвитку України у XVIII і пер. пол. XIX ст. Її зрештою так і оцінено у обширних рецензіях таких відомих істориків як Д. Багалій, М. Слабченко та Д. Дорошенко. Якщо і були деякі критичні завваги, як наприклад, обширна рецензія Миколи Ткаченка про перший і третій томи (гл. журнал «Україна», кн. I, стор. 147—155, 1928 р.), то вони відносились у першу чергу до деяких методологічних питань, які ще і сьогодні можуть бути дискусійними. Ці речі дослідникам економічної історії України добре відомі, як і відома дискусія між Оглоблином і Слабченком поскільки у наукових працях цих двох чільних дослідників економічного розвитку України деякі економічні та соціяльні процеси мають неоднакове наголошення, а то і різну інтерпретацію.

Очевидно, якщо б оцінювати працю Оглоблина з перспективи 70-их рр. то можна б багато дечого додати та уточнити, зокрема у таких ділянках як статистичні показники розвитку окремих промислових галузів чи деякі узагальнення про внутрішну структуру мануфактурного, а згодом і фабричного виробництва. Можна б також навести певні паралелі до економічних процесів у Росії чи Польщі, як і зрештою використати додаткові архівні матеріяли, які дослідникові у початках 20-их рр. не були доступні. Цього очевидно робити не можна, бо не в цьому цінність праці Оглоблина, яка ще до сьогодні не втратила своєї актуальности. Всім нам відомі праці сучасних підсовєтських дослідників, як наприклад, Пажитнова і Дерев'янкіна (текстильна

пром.), Маркіної чи Сташевського (Правобережна Україна), як і зрештою праці Гуржія, Голобуцького чи зокрема Несторенка, автора відомого трьохтомника про розвиток промисловості на Україні. У тих працях читач знайде багато фактичного матеріялу, одначе його інтерпретація у дусі відомого «возз'єднання» не дає змоги окремим дослідникам з'ясувати правдивої картини історичного розвитку економіки України, бо її інтереси не завжди мусять покриватись з економічною політикою царського правительства. Ці речі загально відомі і про це читач може легко переконатись, читаючи в 1967 р. на сторінках Українського Історичного Журналу статтю О. І. Лугової «Про становище України в період капіталізму» та відповідь С. Я. Борового на сторінках цього ж журналу.

Таким чином синтетична праця проф. Оглоблина не тільки поставила перед українською економічною наукою питання органічности українського економічного процесу (чого сьогодні в Україні в Академії Наук вже не можна зробити), але подала ще і тепер актуальні методологічні напрямні для дослідження періодизації економічної історії XVIII— пер. пол. XIX ст.

Появу передруку цієї рідкісної праці з відповідно зладженими індексами і у належному технічному оформленні слід тільки привітати.

Богдан Винар
(Денвер)

T. Sulimirski, *The Sarmatians*. New York—Washington: Praeger Publishers, 1970. 267 pp.

На вступі автор висказує погляд, що «савромати» Геродота й «сармати» латинських письменників, які належали до іраномовної групи та тимсамим до індоевропейського пня — це одне й те саме. Згадана назва покривала різні племена (язиґи, роксоляни, сираки, аорси, анти включно з аланами, стор. 22—24). Спосіб життя й економія, а також воювання є подібні до скитського. Відносно релігії сарматів багато не знаємо. Предметом їхнього почитання можна вважати сонце й вогонь, як очищуючу силу (стор. 34). А позатим дальші їхні вірування мали в загальному анімістичний характер (стор. 38). При обговоренні соціяльної організації сарматів автор підкреслює ролю жінки в ранне-савроматській соціяльній організації, базованій на матріярхальній формі громадськости (стор. 33—34), про що свідчать крім археологічних нахідок одружених жінок, чи жінок — жрекинь, також літературні реманенти про амазонок (Геродот IV, 110—117).

У другому розділі праці автор обговорює світанок ранньо-сарматського минулого — шосте й п'яте століття до нашої ери, до якого була немов прикріплена згідно з Геродотом етнічна назва: савромати, та умовини в центральній Азії. Сулімірскі подає опис життя масагетів згідно з редакцією Геродота (I, 201—206), яка мала б віддзеркалювати життя савроматських племен. Автор пов'язує ґенезу савроматів при їхньому осідку над Волгою зі зрубною культурою бронзової доби та самаро-уральську групу савроматів з андронівською культурою (стор. 50). Дальше автор старається зідентифікувати згадані у Арістея народи.

У третьому розділі (ранньо-савроматський період, IV—III століття до нашої ери), автор починає від подій в Азії та визначає прохорівську культуру як один з етапів дальшого розвитку савроматської культури

під впливом масагетів. У зв'язку з переходом савроматів на захід і південь, тобто в околиці понтійських степів і Озівського моря, автор дає загальну картину Боспорської держави та подає, які зайшли зміни в Скитії з приходом савроматів.

У четвертому розділі (середний сарматський період — від II століття до нашої ери до половини I століття нашої ери), говориться про воєнний рух у азійських степах, спричинений гунами, в наслідок чого аорси, натиснені зі сходу, мусіли податися на захід, підбиваючи льокальних сарматів та завдаючи кінець їхній прохорівській культурі (стор. 116). Здобуття східньої частини понтійських степів роксолянами в початках II століття до нашої ери послабило Боспорську державу. Присвятивши увагу сиракам і бастарнам, автор згадує про поширення влади роксолян, в наслідок чого скито-сарматські володарі були змушені перенести свій осідок до Тавриди. Цар Скилюр заложив скитський Неаполь, торговельний, культурний і політичний центр Скитії (стор. 130—133). Згадкою про язиґів і роксолян та поданням важнішого матеріялу закінчує Суліміркі четвертий розділ.

У п'ятому розділі (пізно-сарматська доба, від половини I століття до IV століття нашої ери) говориться про супремацію аланів на просторах на захід від Дону, а відтак автор змальовує картину пізносарматської культури та Боспорської держави, яка в перших двох століттях нашої ери була в розквіті, а згодом почала занепадати в наслідок натиску ґотів і відтак гунів, що остаточно причинилися до її упадку. В III столітті нашої ери ґоти займали країну «Oium» (приблизно середнє Подніпров'я) й, посуваючися на південь, звільнювали українську територію від сарматського панування та завдали кінець тавро-скитському царству в Криму. Сарматський елемент подається частинно на захід (Молдавія, Бесарабія, територія Польщі й Угорщини.

В останньому, шостому розділі описані наслідки інвазії гунів. Ґоти на початку III століття нашої ери зліквідували іранську супремацію у південно-східній Европі, тобто головно на території України, а гуни знищили державу ґотів (остроґотів) над Дніпром.

Подані при кінці замітки, література предмету та індекс доповнюють працю, яка як у тексті, так і при кінці, багата ілюстраціями археологічного матеріялу.

Нарешті, не від речі буде сказати, що автор у своїй праці оперся більше на археологічному матеріялі ніж на писаних джерелах. Це має своє виправдання, бо писаних джерел до повного висвітлення сарматології далеко не вистарчає. Все ж таки автор не використав повністю писаних джерел. Його етнографічно-етнологічні комбінації й висновки на основі реляцій з Арістейового оповідання не завжди переконливі й залишаються на загал у сфері гіпотез. Дальше, ми диспонуємо доволі численними лінґвістичними ремаментами сарматів, дослідження яких могло б дуже можливо кинути світло, чи навіть уточнити деякі дані про савроматів-сарматів. Автор рецензованої нами праці не звернув більшої уваги на те питання. Треба надіятися, що автор зверне більше уваги на порушені нами питання у наступному перевиданні своєї праці, яка позатим являється цінною спробою синтези савромато-сарматської проблематики.

Олександер Домбровський
(Нью-Йорк)

Wilfried D a i m, *Der Vatikan und der Osten.* — Kommentar und Dokumentation. Wien — Frankfurt — Zürich: Europa Verlag, 1967. S. 456. 28,70 DM.

Ця праця д-ра філософії Вільфріда Даіма є особливо для українців-католиків важливим документом для докладнішого пізнання політики Ватикану після ІІ-го Ватиканського Вселенського Собору. В загальному зміст книги аналізує цілеспрямування і методи ватиканської політики. Автор чітко схарактеризував ватиканську політику, яка основується на двох головних принципах: 1, християнському універсалізмі — «Ідіть по всьому світу та проповідуйте Євангеліє всякому творінню»; 2. римському імперіялізмі. Від самих початків римські папи при допомозі християнського універсалізму проводили політику «divide et impera», з метою поширювати й закріплювати римо-католицизм між народами світу. Тому дбайливість Ватикану про римо-католиків завжди стояла на першому місці. Також нині ота дбайливість про римо-католицьку Церкву продовжується, незважаючи на стремління до екуменізму, тобто коекзистенції та обмеженої співдії з іншими церквами. Після підписання папою Пієм XI Лятеранського договору в 1929 р. постала держава Ватикан, яка стала міжнароднім центром римо-католицизму та для католиків інших обрядів. Східні церкви в політиці Ватикану були трактовані другорядно. Боротьба за встановлення патріярхатів для деяких Східних церков тривала дуже довго, бо політика Ватикану принципово проти автономних самоуправ неримо-католицьких церков. Це відноситься зокрема до Української Католицької Церкви (УКЦ), якій Берестейською Унією з 1596 р. запевнена повна автономія і помісність. З уваги на це, що боротьба УКЦ за встановлення власного патріярхату продовжується, праця Даіма документами доказує шкідливу політику Ватикану для цієї Церкви.

Після короткого з'ясування цілеспрямувань і методів політики Ватикану, автор присвятив дещо уваги проблемі комунізму, розглядаючи окремі характерні компоненти, які утруднюють стосунки між Ватиканом та Кремлем, що на думку автора є комуністичним центром. Нас, українців цікавить передусім сучасна політика Ватикану супроти Кремля; цій проблемі присвятив автор багато сторінок своєї праці. В короткому історичному нарисі автор відтворив картину боротьби католицизму проти православ'я у Сх. Европі та дав генезу постання греко-католицької Церкви на землях Зах. України та в Білорусі. Історичними фактами на стор. 46—78 книги схарактеризована політика Ватикану в Сх. Европі. Ця політика була дивна, бо папи намагалися деколи використовувати росіян проти татар і турків, і навпаки. Головним чином йшлося папам про встановлення світової релігії католицизму та духове опанування світу (стор. 50). При «допомозі монголів папи намагалися росіян латинізувати й об'єднувати» (стор. 51). Ватикан робив також заходи, щоб «приєднати росіян до боротьби проти монголів вимагав переходу на католицизм» (стор. 51). Таким чином були застосовані в політиці Ватикану два засоби, з метою досягнути латинізації України й Росії. Автор м. ін. допустився великої помилки на стор. 50, мовляв «росіяни завзято протиставилися орді Джінґісхана під час здобуття ними Києва в 1240 р.» Очевидно він за «росіян» уважав «русичів» у період Галицько-Волинської держави. В дійсності це були татари, а не монголи, які в 1237 р. під проводом хана Бату чи

Батия ударили й зруйнували протягом 1237—1238 рр, Великорусь та весною 1239 р. з'явилися на Україні. Татари зруйнували Переяслав, потім Чернігів, спустошивши ціле Лівобережжа України, а під кінець 1240 р. здобули Київ.

Цікаво схарактеризував автор політику польських королів, які намагались латинізувати православних та підкорювати їх тільки інтересам Польщі. Латинізація рівналася польонізації, тому проти такого католицизму виступали деякі папи, які стреміли до уніфікації із Ватиканом, залишаючи свободу обряду (стор. 52). Отже на підставі таких розбіжних стремлінь постав конфлікт інтересів, який ще сьогодні існує, бо як відомо, кардинал Ст. Вишинський не визнає інших обрядів, намагається їх латинізувати-підпорядковувати інтересам польської римо-католицької Церкви. Політика Ватикану в Сх. Европі була скерована на те, щоб при помочі унії об'єднати православних з Римом.

У зв'язку з політикою Ватикану унії православних автор згадує про єпископа Вітебського й Полоцького св. Йосафата Кунцевича та підкреслює, що він був українцем. Унія із Ватиканом св. Йосафата Кунцевича була скерована проти польської латинізації. Щоб не допустити до латинізації об'єднаних із Ватиканом уніятів, папа Урбан VIII видав окреме доручення, в якому дозволялося латинізацію окремих вірних тільки за дозволом папи. Латинська церковна мова в польській римо-католицькій Церкві відіграє імперську функцію, вона є засобом для гомогенізації тобто полонізації не-польської людности. З цієї причини під час ІІ-го Ватиканського Вселенського Собору польський консервативний єпископат був рішучим противником впровадження національних мов у літургічні відправи. Цей єпископат залишився противником уведення польської мови в Літургію. В інтересі єпископату російського православ'я було, щоб була впроваджена польська мова в Літургію, щоб таким чином польському імперіялізмові відобрати латинську мову як засіб експансії.

Далі автор багато уваги присвятив УКЦ, якої єпископат в 1945 р. був заарештований на доручення Москви, а Церква формальним актом ліквідована. З усього єпископату залишився живим Верховний Архиепископ Кардинал Йосиф Сліпий, і про нього автор прихильно згадує багато разів. До радикальної зміни політики Ватикану супроти СРСР дійшло після смерти папи Пія XII. В книзі схарактеризована політика папи Пія XII, який надіявся на перемогу Гітлера в СРСР та постання сприятливих умов для поширення у Сх. Европі католицизму. З упадком гітлеризму нове становище у Сх. Европі вимагало зревідування політики Ватикану, щоб зберегти хоч дещо з католицизму. Цій зміні політики Ватикану автор присвятив багато сторінок книги, тому трудно хоч дещо заторкнути в цій статті. У зв'язку зі зміною політики Ватикану дійшло до звільнення Верховного Архиепископа Кардинала Йосифа Сліпого (стор. 62). Але, водночас автор пригадує, що під час ІІ-го Ватиканського Вселенського Собору було заборонено єпископатові УКЦ пригадувати про формальне знищення Української Католицької Церкви в СРСР, щоб таким чином створити сприятливе становище для екуменічних-коекзистенційних договорень із патріярхією Російської Православної Церкви. З приводу такої політичної цілеспрямованости Ватикану, автор на стор. 67 з докором пише: ««55 мільйонів православних, яких ми хочемо здобути, є для нас тимчасово важливіше як менше-більше втрачених 5 мільйонів католиків-українців візантійсько-українського обряду, в катакомбах Росії, між якими

залишився при житті одинокий єпископ Сліпий». Справі формальної ліквідації УКЦ та політиці Ватикану відносно цієї Церкви присвятив автор багато сторінок книги, докоряючи Ватиканові.

У дальших розділах книги автор обговорює політику Ватикану в Польщі, Чехо-Словаччині, Угорщині, Юґославії, Німецькій Демократичній Республіці та в інших европейських народніх демовратіях.

Далі слідує стаття із прогнозами «Ватикан та майбутнє Східнього бльоку», і нарешті прогнози щодо коекзистенції.

Книга вміщує багато цікавих оригінальних документів, які вможливлюють краще орієнтуватися у реальних діях політики Ватикану відносно СРСР.

Книга заслуговує на те, щоб її простудіювати та краще пізнати дійсну цілеспрямованість політики Ватикану з перспективи історичного минулого, що допоможе зокрема нам позбутися ілюзорних надій на долю УКЦ. Автор ствердив у книзі, що УКЦ є азартним засобом політики Ватикану!

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

Середні віки на Україні. Академія Наук Української РСР, Інститут Археології. Випуск I. Видавництво «Наукова Думка». Київ 1971, 225 стор. Тираж 1500. Редакційна колегія: В. Д. Баран, Ф. П. Шевченко, Р. О. Юра,

У часах посиленої і систематичної русифікації України, поява кожної наукової публікації в українській мові, зокрема коли йдеться про ділянку історії, являється відрадною подією і предметом зацікавлень читачів, у даному випадку справа тим більш інтересна, що йдеться тут про *середні віки* історії України. Українська історична наука так до часів першої світової війни як і після неї (і то так незалежницька як і комуністична) не уживала терміну *середні віки.* Незалежницька історіографія у періодизації нашої історії послуговувалась назвами: Доісторичні часи, княжа доба, литовська і польська доба, козацька держава, упадок козаччини, народнє відродження, Україна у боротьбі за політичну незалежність тощо. Хоч ця періодизація не є ані досконала, ані вичерпна проте вона з деякими несуттєвими відмінами задержалась до сьогодні. Були вправді спроби відхилення від тієї схеми — Степан Томашівський називає свою працю *«Середні віки на Україні»,* але ця спроба не знайшла своїх прихильників.

Коли ж ідеться про періодизацію нашої історії в Радянській Україні, то вона достосована до періодизації історії народів цілого Радянського Союзу, отже в першу чергу до історії Росії. Праця над тією періодизацією була започаткована вже в двадцятих роках; працювали над нею, під дбайливою опікою партії, такі історики як Петровський, Кулішер, Рожков, Дубровський, Пріґожін, Ґреков, Юшков, Дружинін, Панкратова т. ін. При тому слід додати, що хоч праця над тією періодизацією в основному вже закінчена, проте над деякими нюансами у підвідділах феодального періоду ще дальше йдуть дискусії. Також цікаво було відмітити, що від тих праць були виключені українські історики.

Звичайно зміни курсу в такій чи іншій ділянці (наукового, політичного, економічного і т. п. характеру) в радянській дійсности вирішує провід партії, але його виконавцям дається можливість у відповідній формі повідомити про це заінтересовані круги суспільности. Ось як про це пише автор передмови (він же відповідальний редактор рецензованого збірника) Ф. П. Шевченко . . .» Ще у 15 ст. вчені гуманісти почали вживати термін середні віки для визначення історичного періоду (смуги) життя европейських народів між «давнім світом», існування якого, на думку гуманістів, закінчилось у 5 ст. з падінням Західної Римської імперії, та «новим часом», як називали сучасники свою епоху. В такому розумінні вживали цей термін гуманісти-філологи та історики 16—17 ст. А за ним пішла вся наступна історична наука в Европі. Термін остаточно закріпився в складі тріяди: «стародавність» — «середні віки» — «новий час». Так в сфері історичної науки виникла спеціяльна галузь-історія середніх віків. Такий поділ співпадає з існуючими соціяльно-економічними формаціями: стародавність-рабовласництво (античність), середні віки-феодалізм, новий час співпадає з капіталізмом, що у 15—17 ст. зароджувався в різних країнах». Далі пише Шевченко: «Походження терміну середні віки обумовлювало те, що він вживався по відношенні до деяких країн і народів Европи. Про інші народи згадувалось лише тоді, коли вони стикались з частиною західно-европейських народів. При такій постановці фактично випали з історії середніх віків не тільки східнослов'янські народи (російський, український, білоруський), а й інші народи Европи. І це в той час, коли їх внесок в европейську історію значний і коли навіть географічний центр Европи знаходиться на Закарпатті, недалеко від м. Рахова» (стор. 5).

Серце кожного українського читача мусить наповнитись гордощами, коли довідується, що географічний центр Европи знаходиться на Закарпатті і що наш внесок в европейську історію значний. Добре, спитає хтось, але що ж тоді зі стародавністю України? Адже ж рабовласницька система на Україні ніколи не існувала і таким чином Україна позбавлена першого історичного періоду-стародавности. На таке питання діялектичний матеріялізм завжди знайде відповідь: Спираючись на директивах Сталіна Б. Д. Ґреков ствердив: не кожна нація мусить обов'язково у своєму розвитку переходити усі фази історичного процесу; Східня Европа перескочила зі стадії первісно-общинного ладу до феодалізму. Коли взяти на увагу, що епоха феодалізму, отже нередних віків, зачалась у нас в 9 ст. (Ґреков) і твердження О. С. Компана, що існування «Київської Руси, яка зветься ще Давньоруською державою припадає на зріле середньовіччя» (10 ст.) тоді хоч не хоч мусимо усталити таку періодизацію нашої історії: 1) Передісторичні часи (цілковитий брак писаних історичних джерел), 2) Середньовіччя, що на думку Леніна тривало до 17 ст (11 ст.) і 3) Нові часи.

Дві чергові, після передмови, статті О. С. Компана «Проблема українського середньовіччя» і М. Брайчевського «Перспективи дослідження українських старожитностей 14—18 ст.» мають виразні прикмети програмових праць. На думку Компана в українськім середньовіччі є чимало проблем, які дотепер не знайшли достатнього насвітлення. До них належать економіка України, зокрема ж її найважливіша

рушійна сила: поява і розвій міст, у яких — на думку Маркса — лежала майбутня поразка феодалізму, мануфактурне виробництво, боротьба народіх мас з феодальним ладом та культурний обмін між сходом і заходом.

Хід думок Брайчевського такий: Археологічні знахідки дуже важливі для часів, до яких не доховались письмові джерела; для них вони є єдиним джерелом, які може використовувати дослідник. Але й для пізніших часів вони віддають велику прислугу відтворюючи зразки матеріяльної культури. На жаль, стверджує автор, до археології середньовіччя, на Україні не має спеціялістів. Таким чином витворилась парадоксальна ситуація: про матеріяльну культуру старих часів ми знаємо більше, як про цю ж культуру нашого середньовіччя. Над чим же повинні працювати наші археологи середньовіччя? На першому місці ставить Брайчевський конечність археологічних праць над матеріяльними залишками запорізького козацтва. Але при всьому респекті до Брайчевського, як археолога, не можемо погодитись з його твердженням, що мовляв укріплення, що їх збудував Дм. Вишневецький на Малій Хортиці в середині 16 ст. «був антитезою січі, опорним пунктом одного з найбільших українських феодалів, що прагнув використати козаків для досягнення своїх особистих планів» (23 стор.). На нашу думку Брайчевський необережно покинув свою солідну археологічну базу і перешов на незнаний йому історичний терен. В цьому випадку латинська приказка «ne sutor ultra crepidam» на жаль може мати своє добре застосування. Думаємо, що до дослідів над діяльністю Вишневецького треба б крім археологів притягнути не тільки істориків, але літераторів, знатоків народньої словесности (переказів, пісень, дум тощо), щоб помогли нам зрозуміти чому саме князь, магнат, «феодал» став героєм народніх пісень (Байда), і який не тільки засвоїв народній побут («п'є мед-горілочку»), але віддав свою буйну голову за свої переконання. Звичайно, можна Брайчевському не знати найновішої літератури до цієї справи (Любомир Винар, *Князь Дмитро Вишневецький*, Мюнхен 1964), бо її на Україну не має доступу, але важко повірити в те, щоб Брайчевський не знав «Історії Русів», у якій читаємо: *«По гетьманові Лянцкоронському обрано на гетьмана князя Дмитра Вишневецького, і він, бувши гетьманом в часі мирному прославлявся громадськими чеснотами, відбудовував зруйновані міста та публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торговлі та господарських закладів, і всяким способом допомагав йому вичуняти після руїнницьких воєн, і за те все ушанований як батько народу». (Історія Русів,* Нью Йорк, 1956, 24 ст.). Читаючи твердження Брайчевського мається враження, що з його слів віє подих часів «культу особи», коли то *«історичний процес грубо спрощувався, мало місце нехтування фактами, використання вузького кола джерел, аналіз, підмінявся схемою». (Історичні джерела та їх використання,* I, 1964, стор. 4).

Такою ж приблизно програмовою статтею як попередня, являється праця Р. О. Юри «Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України», при чому головну увагу він звертає на археологічні досліди над українським селом та у зв'язку з тим на техніку землеробства і його продукцію.

Інакше мається справа зі статтею Д. С. Наливайка п. н. «Відгомін боротьби козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці 16 і в першій половині 17 ст. у західній Європі». Перш за все це історична стаття, яка з попередньо накресленими плянами розрібки археологічних питань українського середньовіччя не має нічого спільного. Вона вправді може заімпонувати читачеві багатством цитованої літератури, але одночасно з тим згубити його у своїй непродуманій структурі і лябіринті думок. Цілість навіяна браком об'єктивізму і довільним добором потрібної арґументації. Ніхто не може заперечити, що на постання запорозької козаччини причинились жорстокі дії польської контрреформації, але ж як тоді вияснити постання донської козаччини, яка «мутатіс мутандіс» була історичним феноменом подібним до запорозької козаччини? За мало підкреслений вплив Кримської Орди на постання нашої козаччини, яка то Орда, як відомо, в часах Менґлі Ґерая за намовою московського царя зруйнувала Україну більше як татари Батия в 1240-их рр. Думаємо, що саме ці події, які запали в душу українського народу, а яких відгомін бачимо в народній творчості — думах, були причиною усіх пізніших прихильних відношень козаччини до протитатарських акцій звідкіля б вони не походили. Не маємо найменших причин підозрівати козаків в симпатіях до поляків, навпаки соціяльне, національне і релігійне поневолення України створили з цих двох контрагентів непримиренних ворогів, але ж з другої сторони це не дає авторові права промовчувати, хоч би такого конюнктурного спільного козацько-польського виступу, як хотинська війна, яка в тодішній політичній ситуації має далеко більше питомої ваги, як реляція того чи іншого папського чи цісарського посла, які автор широко коментує.

Після передмови і чотирьох згадуваних статтей в збірнику поміщено 21 повідомлень і заміток. Вони здебільшого присвячені археологічним знахідкам, їх типології та пов'язаності з такою чи іншою культурою. Більшість повідомлень (16) зв'язана з археологічними знахідками досередньовічних часів, а тільки п'ять з них можна віднести до середньовіччя. Таким чином Брайчевський не без підстави твердить, що «археологічна молодь воліє краще йти добре второваним шляхом палеолітичних або античних студій, вивчаючи трипільську або черняхівську культури, аніж ступити у незвідану проблематику пізнього середньовіччя та ренесансу». (21 стор.).

Чергову позицію у збірнику займають перший раз опубліковані архівальні матеріяли, а саме «невідомий Універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1599 р.» з відповідними коментарями В. В. Грабовецького і В. О. Гавриленка, та три «Документи з історії боротьби міських братств проти національно-релігійного гніту в першій половині 17 ст.» з коментарями Я. Д. Ісаєвича.

Збірник закінчує праця П. М. Калиниченка п. н. «Польська марксистська історіографія про Україну періоду феодалізму», яка хоч органічно не зв'язана з археологічними дослідами про Україну періоду феодалізму, проте заслуговує на високу оцінку за її дбайливе та систематичне зібрання матеріялу. Є в ній вправні незначні недоліки, на які слід звенути увагу: Деякі вичислені в ній праці переходять границю середньовіччя, накреслену редакцією Збірника та входять на терен новітньої історії, як напр., стаття Ст. Кеневича «Польсько-

українські відносини в 1820—1870 pp. Деяких істориків цілком безпідставно зв'язано з марксистською історіографією; на нашу думку ані Б. Влодарський (Польща і Русь 1194—1240 pp.), ані Кучинський (Велика війна з Орденом хрестоносців 1408—1411 pp.), ані Ольґерд Ґурка (якого автор помилково називає Гурка), не мають нічого спільного з марксівською історіографією. Цього останнього, вправді ще перед 1939 р. не долюблювали польські шовіністичні історики, але не за його марксівську ідеологію, а за його об'яктивні погляди на польську східню політику доби козаччини. Недостатньо підкреслене значення дослідів А. Поппе в ділянці історії Української Церкви. Коли автор не хоче, чи не може бачити праць М. Чубатого, І. Назарка, Г. Лужницького та ін., то повинен визнати, що таких дослідів, які зробив Поппе в ділянці історії Української Церкви княжих часів, де дав жоден сучасний український історик марксівської орієнтації. Теж саме можна сказати і про визначного польського, марксівського історика Н. Ловмянського. Такої вичерпуючої праці історії вчасного слов'янства, зокрема його матеріяльної культури, яку подав автор у своїй чотиротомовій (дотепер) *Історії Польщі* не дали до сьогодні ні українські ні російські історики. Прикінці ще одна увага, що відноситься до видавничих справ сучасних польських історичних установ, які стараються зробити доступними історичні джерела — польські і чужинецькі — для широких мас читачів. Нещодавно появились в польському перекладі хроніка Длуґоша (покищо два томи), *Великопольська хроніка, хроніка Тітмара* з паралельним латинським текстом. Опис Азійської і Европейської Сарматії і врешті *Повість Временних Літ*. Якщо порівняти цей великий видавничий розмах з нечисленними Українськими пробами (Бевзо, *Львівський літопис* і *Літопис Самовидця)* то тоді можемо усвідомити собі, як далеко ми відстали у видавничому ділі. Наприкріший для нас факт це те, що коли *Повість Временних Літ* перекладено на усі мажливіші світові мови, наші історики не спромоглись ще й досі перекласти її на українську мову;на жаль не маємо ще й досі перекладу перлини нашої княжої літератури — Галицько-волинського літопису.

М. Б. Ждан
(Клівленд)

Бібліографічні нотатки

В. А. Д я д и ч е н к о, *Нариси з історії С. Р. С. Р.* (епоха феодалізму). Видавництво «Радянська школа», Київ 1971. 240 стор. Тираж 26 000.

Завданням книжки є дати вчителеві історії 7-ої і 8-ої кляси додатковий матеріял для навчання цього предмету. Вона складається з чотирьох розділів: «Первіснообщинний і рабовласницький лад», «Виникнення і розвиток феодалізму», «Початок розкладу феодалізму. Розвиток капіталістичних відносин в Росії» і «Розклад і криза феодальної системи в Росії. Початок революційної боротьби проти царату та кріпосництва». Згадавши коротко про початки людського життя на Україні та мандрівки народів, автор зупиняється довше над історичним періодом київської держави. Характерне, що хоч радянська історична періодизація заперечує існування рабовласництва на Україні, все таки автор мусить признати, що навіть збірник законів «Руська Правда» передбачує випадки в яких вільна людина перетворюється на раба. Звичайно ціла княжа доба розглядається як спільна власність «цілого руского народу». Християнство, на думку автора, було клясовою експлоататорською релігією. Воно зміцняло панування феодалів над народніми масами (29 стор.). Процес формування української і білоруської народностей зачався у 14-му, а закінчився у 16-му ст.

Більша частина третього і цілий четвертий розділ праці присвячені історії Росії, тільки над деякими періодами історії України — зокрема над Хмельниччиною — автор зупиняється дещо довше і то тільки тому, щоб підкреслити «благодійні» наслідки «воз'єднання» України з Росією. В загальному ціла праця присвячена радше Росії, зокрема тим частинам, що їх насильно включено у її склад. Про Білорусь, народи Кавказу та Азії, Крим і ін. стрічаємо тільки епізодичні згадки. Рушійними силами історії Росії являються не тільки суспільно-економічні обставини, але й такі типові імперіялісти, як Петро I і Катерина II.

Кепсько законспірованою ціллю згаданої праці є впоїти в учнів переконання про передову ролю російського народу в історії Східньої Европи.

М. Б. Ж.

П. П. Т о л о ч к о, *Історична топографія стародавнього Києва,* Академія Наук Української Р. С. С. Інститут археології. «Наукова думка», Київ 1972, стор. 216. Тираж 12 000.

Джерелами для відтворення історичної топографії стародавніх міст являються археологічні дослідження та літописні згл. хронікарські інформації. Поскільки йдеться про першу категорію джерел, то стародавній Київ має за собою чимало археологічних досліджень з відповідними підсумками. Їх завершенням являється 2-во томова праця М. Каргера п. н. *Древний Киев,* т. I. 1959, т. II. 1961. Над інтерпретацією літописного матеріялу працювали такі знатоки як: Макси-

мович, Закревський, Лебединцев, Петров, Ляскоронський, Рибаков, Брайчевський і ін.

Спираючись на джерелах і науковій літературі Толочко розкриває топографію стародавнього Києва до татарських часів у її історичному розвою. Автор дає перегляд поодиноких частин Києва (городи: Володимира, Ярослава та Із'яслава, Копирів кінець. гори: Дитинка і Замкова, Поділ (усталює місце положення церков) Десятинна, Софійська, Трьохсвятительська, Воздвиженська, св. Іоана, Бориса і Гліба), монастирів (Андріївський, Федорівський, Георгієвський, Михайлівський — Золотоверхий, Семенівський і ін.), індетифікує положення палат (князівська палата Ярославового двору, князівські палати в городі Володимира і на Замковій Горі), накреслює перебіг оборонних валів разом в воротами) Подільські, Лядські, Золоті та ворота на Вишгородський шлях). По-мистецьки виконану мапку згаданих вище об'єктів накреслили архітектори О. Д. Зорін, О. І. Кутовий, В. А. Розенберг та С. Г. Сазонів під керівництвом автора.

На думку автора поверхня стародавнього Києва виносила — 360—380 гектарів, з приблизно 9-ти тисячами дворів і 45 тисяч населення. Графічно гарно оформлену книгу прикрашує багато ілюстрацій та шкіців.

М. Б. Ж.

Олекса Воропай, *В дорозі на Захід. Щоденник утікача.* Лондон, Українська Видавнича Спілка, 1970, 281 стор., ілюстр.

Окремі доби української історії визначаються нерівномірно. Особливо студії т. зв. «скитальщини» в Німеччині (1945—1950) все ще занедбані й чекають на своїх дослідників.

Те, що зроблено в напрямі вивчення цієї переходової доби новітньої української історії знаходиться в початковій стадії. Сюди можна зарахувати деякі розвідки публіковані останніми часами, поза попередніми писаннями С, Парфанович, приміром: Ос. Мельникович — *Укр. С. Г. Школа в Зальцбурґу* (1967), К. Паньківський — *Від Комітету до Державного Центру* (1968), Л. Биковський — *Ваймарські часи* (1970) та інші. Їх доповнюють причинки, різної вартости, розпорошені по українських та чужомовних періодиках.

Тому слід вітати появу нового твору *В дорозі на Захід,* щоденник д-ра Ол. Воропая, доцента УВУ, автора багатьох вартісних праць з ділянок української етнографії, природознавства письменства й мемуаристики.

Автор, родом з Одеси, залишив, разом з дружиною, рідну землю на весні 1944, коли Україну остаточно окупували московські большевики. На скитальщині Ол. Воропай перебував до початку 1948 року. Впродовж цього часу він пильно провадив, з дня на день, свій «щоденник утікача».

Переїхавши, на початку 1948, в Англію Ол. Воропай при першій нагоді почав друкувати свої записки на сторінках місячника «Визвольний Шлях» у Лондоні. Звідтіля згодом вони, заходами Укр. Вид. Спілки, були видані у 1970 році окремою книжкою. Цей «відбиток» доповнено: словом «Від Автора» (стор. 3), «Підсумками» (стор. 274—276), короткими відомостями про автора з бібліографією його головних писань (стор. 280) та декількома рідкісними світлинами автора, його

дружини, й групи українських письменників у таборі «Зоммер Касерне» в Ауґсбурзі з 1947 року.

В Англії Ол. Воропай продовжував писати свій *щоденник*. Він оголошує його друком на сторінках того ж «Визвольного Шляху» в Лондоні під назвою *«Англія зблизька»*, щоденник нового поселення.

«Щоденник» Ол. Воропая охоплює період від 21-го березня 1944 до 14-го лютого 1948 року. Цей «щоденник» писався по свіжих слідах усіх подій, під першим враженням. Тому мемуаристичний твір автора є документом того часу і тих обставин, у яких авторові і багатьом українським еміґрантам доводилося перебувати на скитальщині, в Німеччині, під час другої світової війни і в перші роки після її закінчення.

Дбайливо й естетично виданий твір д-ра Олекси Воропая є джерельним і цінним внеском в досить досі скупеньку літературу предмету.

Лев Биковський

Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej.* Wstep, Henryk Barycz. Z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył Tadeusz Bieńkowski. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1972, str. 100.

Після перекладу хроніки Тітмара (1953), двох томів хроніки Длуґоша (1962 і 1969), Великопольської хроніки (1965), польський читач отримав переклад *Опису Азійської та Европейської Сарматії* пера Мацєя Меховіти. Під Азійською Сарматією автор розуміє терени в західній Азії та в східній Европі, що їх на початку 16 ст. займала Золота, пізніше Велика та Кримська Орди. Европейською Сарматією називає він ті землі, що входили в склад Московського та Литовського князівств. Праця появилася латинською мовою в 1517 р. і зробила справжню революцію серед географів відродження, бо повалювала дотогочасні переконання про те, що ніби то в північно-східній Европі існують Гіперборейські гори, з яких випливають усі більші східньоевропейські ріки. Про тодішню вартість тієї праці свідчить факт, що її перекладено на всі важливіші европейські мови та перевидано щонайменше двадцять разів.

Підставою праці є щоправда географічні відомості, але крім цього читач стрічає в ній чимало історичних, етнографічних, економічних, природничих, а навіть політичних інформацій. В першій частині автор описує Азійську Сарматію. В ній знаходимо коротку історію татар, почавши від Темучіна, битву над Калкою, знищення Руси, похід на Угорщину, створення Золотої Орди та її поділ на Велику, Кримську, Ногайську та Казанську Орди, звичаї татар, спосіб їх життя та географічні детайлі їх земель. Друга частина праці, Европейська Сарматія подає опис Руси, Литви та Московського князівства. Автор підкреслює багатство Руси та культурну відсталість Московського кн. і Литви. У автора Русь і Москва це окремі краї, мешканці Руси — русини, мешканці ж Московського кн. — москалі. Русином можна бути не тільки з походження, але й з огляду на віровизнання (68 стор.). Але у деяких своїх твердженнях автора бракує чіткого розмежування тих понять. Так наприм., мешканці Руси «mówią po rusku czyli słowiańsku» (71 p.); на терені Московського кн. «panuje tu język ruski

czyli słowiański» (73 р.). Автор бистро відмічує, що московська земля звідусіль замкнена сторожами, щоб не тільки невольники і полонені, але й тамошні люди і зайшлі гості не могли вийти з неї без позволення князя. Як бачимо, під тим оглядом Московське князівство 16 ст. не різнилось цілком від сучасного СССР.

М. Б. Ж.

Б. А. Рыбаков, *Русские летописцы и автор «Слово о полку Игореве»*. Москва, «Наука», 1972. 519 стор., 2 руб. 58 коп. Тираж 16 200.

Борис Олександрович Рибаков, нар. 1908 р. в Москві, академік АН СССР, історик і археолог. Спеціяліст з історії та археології давньої Росі. Основні праці: «Ремесло давньої Русі» (1948), «Старожитності Чернігова» (1949).

Ця книжка є продовженням праці, яка вийшла 1971 р.: *«Слово о полку Игореве и его современники»,* Москва, «Наука», 1971. 292 стор.

Перша праця це досліди про саму поему, про історичну ролю згадуваних в ній осіб. В книзі висвітлюється, на основі староруських літописей, життя героїв «Слова» на протязі кількох десяток років, а також затяжну боротьбу з половцями. Особливу увагу присвячено джерелознавчому аналізу літописей XII ст., головним чином описаних подій 1185 р., наново визначується питання про місце битви над Каялою. Окремий розділ книги присвячений вивченню часу написання «Слова» і впливові поеми на сучасників: літописців 1180—90-их років, мистців-мініятуристів, XII—XIII ст., поетів початку XIII ст. Автор пробує установити первісну конструкцію поеми.

У першій книзі йшлося в першу чергу про князів і їх взаємовідносини. В другій книзі автор досліджує давньоруських літописців з кінця XII ст., сучасників і друзів по-перу автора «Слова».

На останку авторові удалося виділити кількох літописців, різних манерою і поглядами.

З числа київських літописців, які були в більшості церковними людьми, різко виділяється один світський талановитий літописець другої половини XII ст. Літературна манера, політичні погляди і династичні симпатії того літописця дозволяють зблизити його з поетом-істориком — автором «Слова».

Рибаков твердить, що при аналізі той невідомий світський автор все більше і більше зближується з тим київським літописцем другої половини XXII ст., який по цілому ряді різних признак був Рибаковим зближений з київським боярином, Петром Бориславичом, якого згадується на сторінках літописей з 1152——69.

Дарія Сіяк

Кондукторова Т(амара) С(ергеевна), *Антропология древного населения Украины.* (I тысячелетие до н. э. — середина I тысячелетия н. э.). Москва, Издательство Московского университета, 1972. 153 стор. 97 коп. Тираж 680.

Провівши досліди над стеологічним матеріялом (бл. 50 скелетів) з території України VIII ст. н. е. — середини I тисячеліття н. е. авторка прийшла до таких вислідів.

У фізичному вигляді скитів немає замітніших відмінностей від антропологічного типу населення пізної доби бронзового віку. Переселення з брахикранними черепами.

Після наїзду сарматів потомки скитів жили не лише на Криму (Неаполь Скитський), але й на Нижнім Подніпров'ї (Золота Балка).

Різні серії черняхівської культури на Україні за своїми морфологічними рисами досить схожі між собою. Деякі специфічні признаки у віддільних серіях часто пов'язані або нечисленними серіями, або так, що результати спостережені в чоловічих і жіночих групах різні, т. зн., що статистично їх реальність не підтверджена.

Помічені схожості ряду морфологічних прикмет між серіями черняхівської культури і серіями хронологічно ранніми — скитської і золотобалкинської, мабуть, є потвердженням їх генетичного споріднення. Морфологічні риси людей черняхівської культури можна прослідити у пізніших групах — у слов'ян, а точніше у полян, що повністю можна пояснити, що на черняхівцях формувалося населення України.

Дарія Сіяк

П(етро) П(етрич) Т о л о ч к о, *Нащадки Мономаха.* Київ, «Наукова думка», 1972. 118 стор.

Тут читач зустрінеться з Мстиславом Великим, Ізяславом Мстиславичем, їх сучасниками Юрієм Долгоруким, Володимиром Галицьким, Всеволодом і Святославом Ольговичами, Ізяславом і Володимиром Давидовичами та іншими давноруськими князями.

Автор розгортає картину політичної ситуації на Русі з її жорстокою міжособною боротьбою, повстаннями, міжнародними зв'язками і постійною зовнішною небезпекою.

Найбільше уваги присвячено двом з найбільших нащадків Мономаха — Мстиславові Володимировичеві і Ізяславові Мстиславовичеві. Вибір автора паде на цих двох нащадків не припадково, бо — за автором — по-перше в їх діяльності найчіткіше виявилося прагнення великокнязівської влади до централізації Київської Росі; по-друге, і Мстислав й його син Ізяслав з честю продовжували політику свого славного попередника — Володимира Мономаха.

Розвідка написана на підставі «Повісті временних літ», Новгородського і Никонівського зводів, а також на підставі праці В. М. Татіщева «Історія Російська», яка написана на основі старих рукописів, деякі з них вже не дійшли наших часів.

Дарія Сіяк

Від Вишенського до Сковороди. (З історії філософської думки на України XVI—XVIII ст.). Київ, «Наукова думка», 1972. 143 стор. АН УРСР. Ін-т філософії. 1 руб. 10 коп. Тираж 2 900.

Цей збірник — це спроба колективних авторів, які працюють над утворенням тритомної історії української філософії, познайомити широке коло читачів з матеріялами, роздумами, припущеннями і певними узагальненнями, що стосуються філософії доби феодалізму на Україні XVI—XVIII ст.

Тут досліджується період філософії на Україні, починаючи від І. Вишенського до Г. Сковороди. Значна увага приділяється фісософським курсам, які викладалися в братських школах і Києво-Могилянській академії. Щоб розглянути, якими авторами послуговувалися викладачі, професори — подається опис бібліотеки Києво-Могилянської академії.

У статтях присвячених Г. Сковороді висвітлюється ставлення його до античності, показується значення світу символіки у його творчості, який він виділив у три світи; перший — великий світ, другий — «мікрокозм», людина, третій — «символічний» світ — Біблія.

Разом з тим у збірнику ставиться питання про особливості схолястики, Відродження, Просвітництва як етапів історико-філософського розвитку на Україні.

Авторський колектив підсумовує в цьому збірнику свої перші кроки на шляху вивчення філософських текстів часів феодалізму на Україні, вводячи в науковий обіг нові імена, невідомі раніше, рукописні твори тощо. Автори ставлять також ряд історико-філософських проблем і дискусійних питань.

До авторів збірника належать: В. М. Нічик, рівночасно відповідальний редактор збірника і пише статтю про вступні завваги до збірника і «До питання про схолястичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії; А. І. Пащук: «Суспільний ідеал І. Вишенського»; С. О. Подокшин і М. Д. Роговия: «До джерел вищої освіти»; П. А. Сотниченко: «Бібліотека Києво-Могилянської академії. Філософські джерела»; А. А. Коркішко: «Про філософське спрямування курсу логіки Йосифа Кононовича-Горбацького»; В. В. Кондзолка: «Елементи матеріялістичного сенсуалізму в філософському трактаті Інокентія Гізеля 'Психологія'»; І. С. Захара: «Курс психології Стефана Яворського»; М. В. Кашуба: «Трактування Георгієм Кониським проблеми матерії»; В. Д. Литвинов: «Про деякі риси гуманізму та просвітництва в українській філософії початку XVIII ст. (Теофан Прокопович)»; А. П. Парков: «Співвідношення духовного і матеріяльного у філософії Г. С. Сковороди»; Д. П. Кирик: «Світ символів Г. С. Сковороди»; Іваньо І. В.: Етика Сковороди і філософія Епікура»; І А. Табачников: «Сковорода і Сократ».

Дарія Сіяк

В. В. Аулі х, *Зимнівське городище.* Слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, «Наукова думка», 1972. 122 стор. Інститут суспільних наук. 73 коп. Тираж 1 000.

У VI—VII ст. н. е. слов'яни стають активною політичною силою тогочасної Европи, у зв'язку з тим уривчасті азгдки про них все частіше зустрічаються на сторінках творів візантійських істориків. Писемні джерела, що освітлюють цей період, дуже неповні й фраґментарні та належать, в основному, до племен, які жили на півдні слов'янської території. В монографії, яку описуємо, підводяться підсумки багаторічних розкопок автора на Зимнівському городищі — єдиній покищо відомій пам'ятці VI—VII ст. в межах Західної Волині і Верхнього Подніпров'я.

Зимнівське городище розташоване близько 5 км на південь від міста Володимира Волинського, на північно-західній околиці села

Зимне, недалеко руїн відомого Зимнівського монастиря. Пам'ятка міститься на урочищі, яке розташоване на центральній частині вузького останця високого корінного берега річки Луги.

Розглядаються питання плянування оборонних, житлових та інших споруд, культури, побуту, господарської діяльності та соціяльного укладу населення.

Порівняння Зимнівського городища з однотипними синхронними пам'ятниками Східної, Центральної та Південної Европи дає підстави для висновку, що це городище було місцем постійного проживання вождя та дружини невеликого племені, яке входило до племінного союзу східнослов'янських дулібів, засвідчених на території Західної Волині за часу «Іраклія-царя» «Повість временних літ».

Матеріяли, здобуті під час дослідження Зимнівського городища показують безпідставність точки зору окремих дослідників, що розглядають VI—VII ст. н. е. в історії східних слов'ян як період застою і регресу, вони яскраво свідчать про високий рівень розвитку господарства, культури і побуту слов'янського населення Західної Волині у третій чверті I-го тисячоліття.

Археологічне дослідження Зимнівського городища дає можливість глибше розглянути питання історії, культури і побуту стародавнього населення Західної Волині.

Дарія Сіяк

П(авло) Ж о л т о в с ь к и й, *Художний метал.* Історичний нарис. Київ, «Мистецтво», 1972. 112 стор.

Нарис складається з двох частин: в першій автор розглядає появу мистецьких виробів з бронзи, золота, срібла, заліза в народів Східної Европи; в другій частині осоливу увагу приділено металевим виробам на Україні XVI—XVIII ст. — періоді, коли вироби з металу на Україні досягли найвищого розквіту.

До XVI ст. збереглося дуже мало пам'яток української мистецької металообробки. З XVI ст. збереглася вже ціла низка пам'яток та досить докладні історичні відомості про розвиток мистецької обробки металу.

Найбогатші відомості маємо про цехове ювелірство XVI—XVII ст. у Львові. Вже під 1595 р. львівські ювеліри входили в об'єднаний цех конвісарів, малярів та ювелірів.

Українське церковне ювелірство до середини XVII ст. в порівнянні з тодішними світськими золотницькими виробами відзначалося скормними формами. Одночасно з традиційними давньоруськими орнаментальними елементами в ювілерство XVi ст. входять ґотичні та ренесансові орнаментальні форми. У 20-30-их роках XVIII ст. стиль церковного ювелірства помітно змінюється. Щораз частіше вживається техніка карбування, яка відповідає естетичним вимогам бароккового стилю.

У Львові існував ще цех мечників в XV ст., який поруч краківського, був найбільше відомий.

На жаль, жодних пам'яток мистецького лиття до другої половини XVII ст. з надніпрянських земель не збереглося. Основні осередки мистецького відливання в XVI — другій половині XVII ст. находилися

в Галичині та на Волині. З огляду на важливе значення відливництва для оборони міст і фортець, починають закладатися ливарні т. зв. людвісарні. Слід згадати і аномімну продукцію мистецького ливарства XVI—XVII ст. — це дзвони.

Українське художне металообробництво в другій половині XVII ст. та у XVIII ст. в період найбільшого розквіту розвивалося в стилі українського барокко. Головним осередком ювелірства стов XVII—XVII ст. Київ.

У XVII ст. поширилося годинникарство. У XVII—XVIII ст. продовжувало розвиватися мистецьке ковальство. Високохудожні відливи людвісарів кінця XVII— початку XVIII ст. та глибоко оригінальна й органічна частина буйно розквітлого на ті часи українського барокко в порівнянні з галицькими та волинськими відливами XVI—XVII ст. відзначалися багатою орнаментацією, суковитим рельєфом.

Відливання з олова, як окрема галузь мистецької обробки металу, віддавна існувало на Україні. Ремісники-олов'яники здебільшого знані на Україні в XVI—XVII ст. як конвісари.

З кінця XVIII ст. олов'яне виробництво, як і металообробництво в цілому на Україні починає занепадати. Починає розповсюджуватися штампування за шаблонами, губитися індивідуальна манера майстрів. У XIX ст. ліквідується цехова організація мистецького виробництва.

Дарія Сіяк

Хроніка

IN MEMORIAM

Дня 10 липня 1972 року у Детройті помер на 74-му році життя бл. п. *Проф. Д-р Іван Розгін,* член-прихильник УІТ, видатний вчений, автор численних наукових праць і суспільно-громадський діяч. Родині Покійного висловлюємо наше глибоке співчуття.

Вічна Йому пам'ять!

Дня 6 серпня 1972 року у Вінніпеґу, на 83-му році життя упокоївся в Бозі сл. п. *майор Осип Навроцький,* видатний український військовий, політичний і культурний діяч. Покійний був членом-основником УВО, директор і один із основників В-ва «Червона Калина», начальник Військової Управи Дивізії Галичина і членом багатьох організацій. Покійний був членом-прихильником і ентузіястом праці Українського Історичного Товариства і Представником «Українського Історика» на Вінніпеґ. Родині Покійного висловлюємо наше глибоке співчуття.

Вічна Йому пам'ять!

Нові члени УІТ

Цей список включає членів і членів-прихильників УІТ: Митрополит Кир М. Германюк (Канада), проф. д-р Володимир Кубійович (Франція), проф. д-р Ленцик (ЗДА), проф. д-р Іван Лисяк Рудницький (Канада), проф. д-р Петро Біланюк (ЗДА), д-р Мирон Куропась, д-р Ілля Мула (ЗДА), п-і Мирослава Кривяк (ЗДА), д-р Михайло Сайкевич (ЗДА), п. Василь Грабець (ЗДА), п. В. Мандзій (ЗДА), п. Мирослав Самотовка (ЗДА), п. Степан Кікта (ЗДА), мґр. Богдан Кравченко (Англія), п. Михайло Янчура (Канада), д-р Володимир Базарко (ЗДА), М. Татарнюк (Канада), мґр. Іван Геврик (Канада), мґр. Ярослав Кіт (Канада), п. Михайло Андрусяк (Канада), п-і Люба Чайковська (Канада), о. Р. Добрянський (Канада), о. проф. С Ґерус (Канада).

Діяльність У. І. Т.

К а н а д а : У Вінніпеґу протягом 21 до 23 жовтня відбулися конференції і наради УІТ. Ініціятивна група в складі проф. О. Ґеруса (голова клітини УІТ і проф. Манітобського Університету) і проф. Олександра Барана (секретар клі-

тини УІТ і професор Манітобського Університету) дбайливо підготовили з'їзд УІТ, а також наукові конференції. На ці наради приїхав науковий секретар УІТ і редактор «Українського Історика» проф. Любомир Винар.

Дня 21 жовтня відбулася у рамках 7-ої річниці конференції «Ґрейт Вест Гісторікал Конвеншен» в Манітобському університеті окрема сесія присвячена українській історії. Головою сесії був проф. Олег Ґерус. Конференцію розпочав проф. Любомир Винар (Кентський Стейтовий Університет) викладом н. т. «Народження демократії на Дніпрі: українське запорозьке козацтво в XVI ст.», другу доповідь виголосив проф. Іван Л. Рудницький н. т. «Українські ідеології: їхня структура і діялектика». Резюме цих двох доповідей будуть подані в наступному числі нашого журналу. Проф. Олександер Баран (Манітобський Університет) був коментатором двох доповідей. Треба підкреслити, що це була перша англомовна сесія української історії на згаданому науковому форумі і Манітобському Університеті..

Настуного дня 22 жовтня в «Домі науки УВАН відбулися збори і наради УІТ в Канаді. Вирішено для Канадського терену вибрати управу Репрезентації відділу УІТ в Канаді з огляду можливостей кращого організування праці Товариства на даному терені. Справу УІТ в Канаді реферували О. Ґерус, О, Баран, а від головної Управи УІТ науковий секретар — Л. Винар. Управа складається із слідуючих осіб: проф. О. Ґерус (голова), заступники: д-р Марко Антонович, мґр. Василь Верига, проф. Іван Л. Рудницький, секретар — проф. О. Баран. Управі Репрезентації УІТ в Канаді бажаємо якнайкращого успіху. Не має сумніву, що УІТ в Канаді стало на твердий ґрунт і причиниться до дальшого росту Товариства.

Того самого дня відбулася наукова конференція УІТ в домі УВАН, під головуванням проф. О. Барана. Вступне слово виголосив проф. О. Ґерус, а опісля предсідник відчитав привіти від проф. О. Оглобнина, Президента УВАН у ЗДА і Голови УІТ; Митрополита Максима, Єпископа Бориса, Колеґії св.Андрея, проф. Богдана Винара, д-р Домбровського, проф. В. Петерса й інших. Д-р М. Мандрика, голова канадського УВАН, зложив усний привіт, підкреслюючи велику ролю УІТ і «Українського Історика», а проф. Я. Рудницький привітав УІТ від Української Наукової Ради і Українського Вільного Університету. Першу доповідь виголосив д-р Л. Винар н. т. «Сучасний стан української історичної науки і завдання УІТ»; другу доповідь — д-р Іван Л. Рудницький н. т «Іполіт Терлецький — забутий ідеолог і церковний діяч XIX ст.» (резюме доповідей будуть поміщені в УІ.

23 жовтня в домі Українського Національного Об'єднання відбуто зустріч з українською громадою у Вінніпеґу. Збори відкрив мґр. Іван Геврик і передав провід д-р Олександрові Баранові, який представив доповідача д-ра Л. Винара. Прелегент доповідав н. т. «Українська наукова політика і значення англомовних українознавчих праць». Того самого дня Л. Винар і О. Баран відвідали редакції «Нового Шляху» і «Українського Голосу», а також перевели розмови з екзекутивним секретарем КУК д-р М. Кальбою і головою шевченківської фундації д-р І. Глинкою. Усі конференції і зустрічі УІТ у Вінніпеґу були надзвичайно успішні.

Д е н в е р : Дня 11 листопада УІТ в Денвері спільно з Денверською групою УВАН відбули наукове

засідання на якому проф. Богдан Винар доповідав про «Розвиток економічної думки в Русі-Україні». Чергові доповіді запляновано весною 1973 року. Зокрема вирішено присвятити належну увагу відзначення 10-тиліття «Українського Історика».

Ню Йорк: Нюйоркська клітина УІТ і Український Соціологічний Інститут влаштували 24 листопада в домі УВАН конференцію з доповіддями д-ра Степана Ріпецького н. т. «Листопадовий переворот у світлі польської, совєтської і західньої історіографії» і д-ра Богдана Винара н. т. «Цілі і завдання Українського Академічного Видавництва». Цикл академічних доповідей запляновано в наступному році.

Клівленд: Клітина УІТ у Клівленді плянує спеціяльне відзначення 10-тиліття «Українського Історика». Також члени клітини беруть участь у розбудові української секції Центру Етнічних Дослідів при Кентському Стейтовому Університеті. Одним зі сталих співробітників Центру є п. Володимир Лесняк з Акрону, член УІТ.

Видання УІТ

У 1973 році появиться два ювілейні випуски «Українського Історика» — один присвячений 100-літтю НТШ, і другий 10-тиліттю «Українського Історика». Підготовляється до видання фундаментальна анотована бібліографія історії України. В тому проєкті бере участь десять науковців. Спільно з Центром Етнічних Дослідів КСУ, Комісією дослідів української еміґрації УВАН підготовляється до видання довідник «Українці в ЗДА». Також обговорюється опрацювання збірної праці «Історія України» в англійській мові і цілий ряд монографічних публікацій.

Десятиліття «Українського Історика» (1963—1973)

Рік 1973 проголошується ювілейним роком «Українського Історика». Журнал здобув вже репутацію одного з найповажніших українських наукових журналів. Дальший розвиток УІ залежить від допомоги членів УІТ і читачів журналу та українського громадянства і установ. У ювілейному році намічено приєднати низку нових меценатів «Українського Історика».

Членські вкладки і передплати журналу

Членська вкладка для членів і членів-прихильників УІТ виносить 12 дол., а річна передплата журналу 10 дол. Просимо наших членів і передплатників вирівнювати залеглости на 1972 і вплачувати передплату на 1973 рік. Члени і передплатники, які не заплатили належитости за 1972 рік не одержать біжучого числа «Українського Історика». Також представники «Українського Історика», які не розчислились з розпродажу журналу за першу частину 1972 року — не одержать журналу.

Читачі нашого журналу повинні зрозуміти, що «Український Історик» вдержується завдяки безкорисної праці Редакції. Матеріяльна база УІ — це передплата за журнал, членські вкладки і добровільні датки. Більшість наших членів і читачів це розуміє. Проте є одиниці які, без огляду на численні пригадки, до тепер одержували УІ і не вирівняли передплат ані членських вкладок. ***Члени, які не платять вкладок будуть викреслені з членства УІТ.***

Архів УІТ

Архів нашого Товариства розбудовується. Пригадуємо, що одна секція Архіву присвячена Михайлові Грушевському, друга Іванові Крипякевичу. В архіві також зберігаються біо-бібліографічні матеріяли про членів УІТ і українських науковців. Просимо надсилати друковані праці, а також рукописні матеріяли, світлини, листування і інший архівний матеріял.

Видання Українського Академічного Видавництва

Вже появилися перші публікації УАВ — «Невеличка драма» В. Підмогильного і англомовна монографія присвячена аналізі творчости Василя Стефаника — проф. Струка. Рекомендуємо ці видання читачам «Українського Історика». При замовленнях (оголошення публікацій є в біжучому числі УІ) — просимо зазначити, що замовляєте на основі оголошення в УІ. Тоді ми одержимо певний відсоток на виданичий фонд «Українського Історика» від Видавництва.

Історична термінологія

Старанням УІТ підготовляється в 1972 році конференція присвячена історичній термінології Східньо-Европейської історії. До участи будуть запрошені історики, філологи і інші спеціялісти, які цікавляться даною проблематикою. Уважаємо, що справа історичної термінології належить до основних проблем в інтерпретації історії України, Москви і Білорусі, зокрема середньовічча слов'янських народів. До участи будуть також запрошені наукові установи (українські і неукраїнські). Окремі статті присвячені історичній термінології будемо друкувати в «Українському Історику», починаючи з наступного року. Всі заввaги і побажання в справі термінологічної дискусії просимо надсилати на адресу Редактора УІ.

У ювілейному році «Українського Історика» просимо наших читачів і прихильників зробити слідуюче:

1. *Зложити одноразовий ювілейний даток на Видавничий Фонд У.І.*

2. *Приєднати одного мецената для «Українського Історика».*

3. *Приєднати бодай одного нового передплатника «Українського Історика».*

4. *Перевести збірку на ювілейний фонд У.І. у Вашій місцевості.*

Удержання і розбудова нашого журналу повністю залежить від Вашої допомоги у ювілейному році «Українського Історика».

Щиро дякуємо за Ваше вирозуміння і дружню допомогу.

ВЕЛЬМИШАНОВНІ І ДОРОГІ ЧИТАЧІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА!

Мабуть немає потреби ще раз наголошувати важливість появи «Українського Історика» — одинокого, українського історичного журналу поза Україною. Тут лише хочемо ствердити, що журнал заповняє велику прогалину в українознавчій науковій літературі і здобув загальне визнання в українських і неукраїнських наукових кругах. Тепер, у 1973 році, відзначуємо 10-тиліття «Українського Історика». Маємо надзвичайну нагоду розбудувати журнал, а також зреалізувати цілу низку наших видавничих плянів. Головно ідеться про публікацію потрібних історичних праць присвячених історії України. Не улягає сумніву, що без належної фінансової бази розбудова «Українського Історика» і видання цих публікацій (праця проф. Я. Пастернака про ранніх слов'ян, англомовна бібліографія історії України і інші) є не до здійснення. Тому у нашому ювілейному році звертаємося до Вас, випробуваних приятелів «Українського Історика», прийти нам з допомогою. Просимо усіх членів і читачів У. І. включитися спонтанно в нашу ювілейну кампанію. Це є наша одноразова спільна акція і її успіх залежатиме від Вас, від Вашого вирозуміння і допомоги. Про що ж ідеться?

Ми бажаємо у ювілейному році приєднати 1000 нових переплатників і розбудувати ювілейний, видавничий фонд «Українського Історика». Просимо кожного читача нашого журналу *приєднати бодай одного нового передплатника У. І.* Також просимо Вас *зложити одноразову пожертву* на ювілейний фонд У. І. і, якщо можливо, приєднати бодай одного мецената (ним може стати кожний громадянин або українська установа).

Меценати, *які зложать $ 500.- або більше стануть дожиготними фундаторами* (т. зн. «ляйф мембершіп») «Укр. Історика» і одержать 3 книжки з українознавчою тематикою. Добродії, які зложать $ 100.- до 300.- одержать два наші видання. Особи, які зложать 50 дол. одержать одну українознавчу книжку. Дрібніші пожертви будуть відзначані у нашому журналі й українській пресі. Ми бажаємо подарувати окремі українознавчі видання нашим меценатам і бодай у малій мірі висловити нашу подяку за Ваш труд і допомогу в розбудові української вільної історичної науки. Пожертви можна сплачувати окремими, малими ратами Є це реальний плян і ми віримо, що Ви нам допоможете його зреалізувати. *Тут ідеться перш за все про оборону української історії, української історичної правди,* яка є викривлена в сучасних советських і західних виданнях.

Своїм благородним жестом — Ви безпосередньо спричинитесь до оборони цієї правди і вложите свою цеголку в розвиток справжньої української історичної науки. *Ми віримо, що Ви допоможете нам у нашій відповідальній праці стояти на сторожі історичної правди про Україну.*

Дякуємо за Вашу увагу і просимо про Вашу допомогу.

Редакція «Українського Історика»

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Биковський, Лев. *У службах українській книжці.* Денвер: Український Біологічний Інститут, 1972. 275 стор. $ 5.00

Василенко-Полонська, Наталія. *Історія України.* Том I. (До половини XVII стол.). Мюнхен: «Українське Видавництво», 1972. 591 стор.

Васькович, Григорій. *Шкільництво в Україні (1905--1920).* На правах рукопису. Мюнхен: Український Вільний Університет. Серія: Скрипти ч. 33, 1969. 226 стор.

Васькович, Григорій. *Кершенштайнер і українська педагогіка.* На правах рукопису. Мюнхен: Український Вільний Університет. Серія: Скрипти ч. 36, 1970. 169 стор.

Богословія. Видає Українське Богословське Товариство. Рим, 1970, т. 34, кн. 1-4.

Домашовець, Гр. *На прості дороги.* Ірвінґтон: В-во «Кирило-Методіївського Братства». 1972. 204 стор.

Косіковський, Олекса. *Село Маркіяна — мої Нестаничі.* Вінніпеґ: Бібілотека Шашкевичіяни ч. 5, 1972. 124 стор.

Колард, Юрій. *Спогади юнацьких днів 1897—1906. Українська громада в Харкові і Революційна Українська Партія.* Передмова і редакція Марка Антоновича. Торонто: «Срібна Сурма», 1972. 223 стор. $ 7.00

Комітет Українців Канади. Збірник матеріялів і документів у 25-ліття діяльности КУК. 1940—1965. Вінніпеґ, 1965. 310 стор.

Лев Василь. *Сто років праці для науки і нації.* Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА. 1972. 55 стор.

Луців, Лука. *Василь Стефаник — співець української землі.* Нью-Йорк: В-во «Свобода», 1971. 488 стор.

Курінний, Петро. *Історія археологічного знання про Україну.* На правах рукопису. Мюнхен: Український Вільний Університет. Серія Скрипти: ч. 37, 1970. 138 стор.

Матеріяли Конґресу української вільної політичної думки. Збірник ч. 1, Мюнхен, 1972. 56 стор.

Охріменко, Василь. *Похорон України. Нью-Йорк:* В-во «Безсмертність України», 1972. 128 стор.

Рудницький, Яр. *З подорожі довкола світу. 1970—1971.* Вінніпеґ: Накладом автора. 1972. 210 стор.

Снятин. Зв'язковий земляків міста Снятина і околиць. Редактор: Михайло Бажанський. ч. 8. 1972.

Canadian Slavonic Papers. Ottawa: Canadian Association of Slavists. Vol. XVI. No. 2. 1972.

Feyno, Mario D. *Hitler, Horthy, and Hungary.* German-Hungarian Relations, 1941—1944. New Haven and London: Yale University Press, 1972. 279 pp. $ 10.00.

G r e g o r o v i c h, Andrew. *Canadian Ethnic Groups. Bibliography.* Toronto: Ontario Department of the Provincial Secretary and Citizenship, 1972. 208 pp.

H e a l d, Edward T. *Witness to Revolution.* Letters from Russia 1916—1919. Edited by Gidney, James B.: Kent State University Press, 1972. 367 pp. $ 10.00.

H o v a n n i s i a n, Richard G. *The Republic of Armenia.* Vol. 1. The First Year, 1918—1919. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1971. 570 pp. $ 15.00.

K a l m y k o w, Andrew D. *Memoirs of a Russian Diplomat.* Outposts of the Empire, 1893—1917. Edited by Kalmykow, Alexandra. New Haven and London: Yale University Press, 1971, 290 pp. $ 12.50.

L u c k y j, George S. *Between Gogol' and Ševčenko.* Muenchen: Wilhelm Fink Verlag (Harvard Series in Ukrainian Studies Vol. 8), 1971. 211 pp. 38 DM.

M e h l i n g e r, Howard and John M. T h o m p s o n. *Count Witte and the Tsarist Government in the 1905 Revolution.* Bloomington: Indiana University Press, 1972. 480 pp. $ 17.50.

O b o l e n s k y, Alexander P. *Food-Notes on Gogol.* Winnipeg: The University of Manitoba. Department of Slavic Studies, 1972, 180 pp.

P i d m o h y l n y, Valerian. *A Little Touch of Drama.* Translated from Ukrainian by George S. N. and Moira Luckyj. Introduction by George Shevelov. Littleton, Colo.: Ukrainian Academic Press, 1972. 191 pp. $ 7.50.

P o l i s e n s k y, J. V. *The Thirty Years War.* Translated from Czech by Robert Evans. Berkeley: University of California Press, 1971. 305 pp. $ 10.00.

P o s p i s h i l, Victor J. and Hryhor L u z n y c k y. *The Quest for an Ukrainian Catholic Patriarchate.* Philadelphia: "Ukrainian Publications", 1971. 75 pp.

Prof. J. B. Rudnyc'kyj Sexagenarius (1910—1970). Winnipeg: Published by Students and Friends, 1971. 96 pp.

R a y m o n d, Ellsworth and Stuart M a r t i n. *A Picture History of Eastern Europe.* New York: Crown Publishers, 1971. 374 pp. $ 12.50.

S a b a l i u n a s, Leonas. *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism, 1939—1940.* Bloomington: Indiana University Press, 1972. 320 pp. $ 11.50.

S z p o r l u k, Roman. *The Nations of the USSR in 1970.* Ann Arbor, Mich.: Center for Russian and East European Studies no. 70, 1971. (reprint ed from *Survey,* no. 4. 1971).

1973 РІК Є ЮВІЛЕЙНИМ РОКОМ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»
(1963—1973)

Допоможім в розбудові одинокого українського історичного журналу поза Україною.

З НАГОДИ 100-ЛІТТЯ НТШ ПРОСИМО ПРИДБАТИ ДЖЕРЕЛЬНУ СТУДІЮ:

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА 1892—1930

Видання Українського Історичного Товариства.

В цій монографії автор досліджує наукову діяльність Мих. Грушевського в Галичині в роках 1892—1914, а також його зв'язки з НТШ по 1920 році. — Це перша обширніша студія про Михайла Грушевського і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, базована на численних джерелах і літературі. Необхідна праця для дослідників українського наукового життя і діяльности М. Грушевського.

Ціна — 4.50 ам. дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту. Замовлення і гроші слати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

*

В Адміністрації «Українського Історика» можна набути попередні річники нашого журналу:

«Український Історик», числа 1—4 (рік II, 1965) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік III, 1966) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IV, 1967) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік V, 1968) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VI, 1969) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VII, 1970) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VIII, 1971) — 10 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IX, 1972) — 10 $

Перший річник «Українського Історика» можна набути за ціну $ 12.00 (перше число у формі зіраксової відбитки). І-ий річник майже вичерпаний.

◇◇

UKRAINIAN ACADEMIC PRESS

Вже появилися видання Українського Академічного Вкдавництва. Зацікавлені можуть їх замовити і також одержати каталог УАВ з усіми запланованими виданнями.

Danylo Struk (University of Toronto)
A Study of Vasyl' Stefanyk. The Pain at the Heart of Existence,
Foreword by George S. N. Luckyj (University of Toronto)

200 p. Hard cover. $ 8.50

Це перша обширніша англомовна студія про творчість Василя Стефаника — одного з найвидатніших майстрів української модерної прози.

◇◇

George S. N. Luckyj, Ed. (University of Toronto)
Modern Ukrainian Short Stories.

400 p. Hard cover. $ 8.50

Антологія модерної Української прози. Українські тексти друкуються рівночасно з англійським перекладом. Включено вибрані твори Стефаника, Коцюбинського, Винниченка, Хвильового, Косинки, Вінграновського, Яновського і інших видатних українських письменників.

◇◇

Valerian Pidmohylnyj
A Little Touch of Drama.
Preface by George Shevelov (Columbia University)

190 p. Hard cover. $ 7.50

Англомовний переклад видатного твору Валеріяна Підмогильного *«Невеличка Драма»*. Обширне впровадження проф. Юрія Шевельова.

В Українському Академічному Видавництві в короткому часі появляться в англійській мові наукові праці присвячені українській історії, літературі, економіці, культурі, бібліографії, як також переклади з кращих зразків української художньої прози.

За інформаціями і каталогом Видавництва проситься писати на слідуючу адресу:

Ukrainian Academic Press
P. O. Box 263
Littleton, Colorado 80120
U. S. A.

◇◇

Замовляючи видання УАВ просимо подати, що Ви їх замовили на основі оголошення в «Українському Історику». Книжки УАВ можна також замовити в Адміністрації У. І.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
627 Mitchell Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Боффало:

Mr. A. Bereznyckyj
402 Sweet Ave.
Buffalo, N.Y. 14212
USA

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 S. Canterberry Rd.
Parma, Ohio 44129

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.